

О. М. АВРАМЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Умовні позначення

Відтворюємо
прочитане

Аналізуємо зміст
і особливості
художнього твору

Творчо
мислюмо

Виконуємо
домашнє
завдання

ВСТУП

ХУДОЖНИЙ ТВІР ЯК ЯВИЩЕ МИСТЕЦТВА

Шапові! семикласники! Перед вами підручник з української літератури, з яким працюватимете протягом цього навчального року. Українську літературу як павчальній предмет ви вивчали в 5 і 6 класах, опановуватимете її й до кінця навчання в школі. Цей предмет є не тільки науковою, а й мистецькою дисципліною, адже художній твір — це явище мистецтва.

Чим відрізняється фотографія від картини, а опис історичних подій у підручнику від опису тих же подій у художньому літературному творі? Передусім, звичайно, способом зображення. Адже як у картині, так і в художньому літературному творі основну роль відіграють творча уява й фантазія митця, а фотографія їй підручник — це, по суті, відображення нашої дійсності. Порівняйте разом словесне зображення вітру й переконайтесь в цьому.

Якщо не можна вітер з малювати, прозорий вітер на ясному тлі, — змалюй дуби, могутні і крислаті, котрі од вітру гнуться до землі.

Л. Костенко

Відтворити на полотні рух потоку повітря (вітру) у горизонтальному напрямку можна за допомогою зображення нахиленої до землі розлогістій крони дуба — багаторічного листяного дерева з міцною деревиною, який може жити століттями.

Текст вірша емоційно насычений і образний, адже це вірш Л. Костенка, яка так проникливо сказала про поезію:

Поезія — це завжди неповторність,
Якийсь безсмертний дотик до душі.

Мистецький твір має зміст (явища життя, проблеми, картини, відображені автором, а це — сюжет, тема, проблематика, образи) і художню форму (спосіб розкриття змісту твору, який виявляється передусім у його будові, у мовно-виражальних засобах).

Мистецтво – це творче відображення дійсності в художніх образах. Справді, письменники не копіюють дійсність, а, осмисливши її доповнити й за допомогою творчої уяви, словесно відображають у художніх образах. До речі, саме художній образ як специфічна форма відображення дійсності є спільним для всіх його видів.

У давнину мистецтво було пов'язане з процесом праці. Пісні й танці тих часів сприяли полегшенню праці людей. Потім воно відокремилося від їхньої виробничої діяльності, тобто пісні, танці, музика й живопис почали задовольняти лише естетичні потреби. Отже, виникли різні види мистецтва, кожен з яких своєрідно відображав життя й забезпечував різноманітні естетичні потреби людей. Окрім декоративно-ужиткового мистецтва (художнього оздоблення предметів повсякденного користування) й архітектури, розвинулися художня література, живопис і графіка, скульптура, музика й хореографія, театр і кіно.

Які ж функції відіграє мистецтво в житті людини?

По-перше, прочитавши художній твір, а зокрема поезію, ви дістаєте емоційне задоволення. Мистецький твір *прищеплює естетичний смак*.

По-друге, твори з цікавим сюжетом (пригадайте хоча б пригоди Яви й Павлуши з повісті В. Нестайка «Тореадори з Васюківки») підказують, як треба повестися в тій чи іншій ситуації, тобто *навчають жити*.

По-третє, художні твори мають *виховне значення*. Освічені люди в багатьох життєвих обставинах часто вдаються до цитування рядків різних художніх творів. Саме в байках і притчах як сюжет, так і повчальна частinka (мораль) викривають ті негативні риси людини й суспільства, з якими треба боротися.

Однією з важливих функцій художнього твору, зокрема літературного, є *розширення кругозору* читача: а книжок ми дізнаємося багато нового про людину й світ, про історію й культуру тощо.

Відомий український літературний критик М. Осадчий так сказав про роль мистецтва, зокрема про письменників: «Без них (справжніх письменників) нам було б сумно жити, нецікаво, світ знебарвів би, утратив би для нас сенс свого іспuvання, ми, напевно, не вміли б любити, якби не письменники...»

1. В оформленні обкладинки цього підручника використано твір¹

- A** літературний
- B** театральний
- C** малярський
- Г** музичний

¹ Відповіді на тестові завдання слід записувати в робочому зошиті.

- 2.** Мистецькому твору, на відміну від наукового, властиві
- точні дані про розмір і вагу описуваних об'єктів
 - терміни на позначення предметів і понять
 - творча уява й фантазія автора
 - точність і відсутність емоцій

- 3.** Установіть відповідність.

Митець	Вид мистецтва
1 Микола Вінграновський	A кіно
2 Іван Айвазовський	B музика
3 Микола Лисенко	C малярство
4 Пенелопа Крус	D архітектура
	E художня література

- **4.** Який вид мистецтва вам найбільше до вподоби й чому?
- 5.** У чому виявляється зміст і художня форма літературного твору?
- 6.** Чим відрізняється дійсність, зображена в художньому творі?
- 7.** Які функції виконує мистецтво, зокрема художня література, у житті людини?
- 8.** Доведіть, що вірш Л. Костенко «Якщо не можна вітер з малювати...» є мистецьким твором.
- 9.** Що відмінного у фотографії й картині?
- 10.** Чому, на вашу думку, Л. Костенко називає поезію «безсмертним дотиком до душі»?
- **11.** Подумайте над словами М. Осадчого й скажіть, як ви розумієте такі з них: «...ми, напевно, не вміли б любити, якби не письменники...»
- 12.** Під час дискусії в класі висловіть свої міркування щодо функцій мистецтва, його місця в житті людини.

ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ

СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

«Пісні для України — все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна здивить піснями.

Виклад пісень... як жіночих, так і козацьких майже завжди драматичний — ознака розвитку пародного духу й діяльного, непокійного життя, яким довго жив народ». Ці слова належать видатному письменнику М. Гоголю.

Справді, Україна здивується своєю пародіопісенною творчістю. Уявіть пісенний фонд нашого народу становить понад 300 тисяч творів! Це — духовна скарбниця України. У 6 класі ви ознайомилися з календарно-обрядовими та колисковими піснями.

Сьогодні ж поведемо розмову про суспільно-побутові пісні. Що ж це за пісні? Це — козацькі, кріпацькі, чумацькі, бурлацькі¹, рекрутські² та солдатські, наймитські й заробітчанські пісні. Усі різновиди суспільно-побутових пісень об'єднує те, що в них відображені настрої народу, висликані різними явищами суспільного життя.

У суспільно-побутових піснях відтворене життя наших пращурів, яке через різні обставини примушувало їх заради миру, спокою й добробуту своїх родин покидати домівки й йти в козацькі походи, чумакувати, а то й не зі своєї волі відбувати солдатчину чи жити в кріпацтві.

¹ Бурлаки (заст.) — це селяни, які, тікаючи від закріпачення, наймалися на тимчасові заробітки. Вони називалися поневіріння, терпли голод і тяжку працю, проте були вільними.

² Рекрут (іст.) — солдат-новобранець.

Кріпацькі пісні відображають тяжке піднівільне життя селян, протест проти припинення людської гідності й безправ'я. У *рекрутських і солдатських піснях* звучить туга за рідним краєм, домівкою, родиною. У них висловлено протест проти панів, які насильно віддали в солдати українських хлопців-кріпаків. *Бурлацькі пісні* також сповнені тугою за батьківщиною, см'єю; у них передано важку працю бурлака й заневажливі ставлення хазяїна до нього:

Та ще бурлака не послався,
А хазяїн вже й проспався.
— Вставай, бурлако, за волами
З ремінними батогами;

Не вбувайся, не вмивайся,
Нема світки — не вдягайся,
За волами поспішайся!

До бурлацьких пісень тематично близькі *наймитські й заробітчанські*. У них також йдеться про долю наймита, якого хазяїн заневажає, примушують після тяжкої роботи в полі її посити воду, пасті худобу, а буває й віддають його в солдати замість свого сина.

— Теорія літератури —

Козацькі пісні

Післі цього циклу пайтієші пов'язані з історією нашої країни. У них осінювало героїзм захисників рідної землі, їхнє готовність пожертвувати родинним затишком і навіть життям заради її незалежності. Саме в козацьких піснях досягають емоційного зеніту мотиви прощання з родиною та героїчної загибелі козака. Надзвичайно романтично відтворено картину проводів Війська Запорозького в пісні «*Ой на горі да женці жнуть*». Перед очима постає уявна картина, навіяна піснею: хвилюються дозрілі хлібі, женці жнуть пшеницю, а коли розігнули патомлепі спили, помічають пеподалік Військо Запорозьке; ось упізнаваний усіма ще молодий Доротенко, а ось і бувалий Сагайдачний з його постійними супутниками — тютюном і люлькою...

У козацьких піснях передусім відображені емоції героя, а не самі вчинки. Тужливий пастряй самотнього, безгалантного козака, його загибель тонко передано в пісні «*Стойть явір над водою...*».

ОЙ НА ГОРІ ДА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Доротенко
Веде своє Військо,

Веде Запорозьке
Хоропенько!
Посередині пан хорунжий,
Під пим копиченко,
Під пим вороненський
Сильне-дужий!

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
«Вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться;
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Зпадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрепем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!»

Ю. Брандт. Повернення переможців. XIX ст.

СТОЙТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ, В ВОДУ ПОХИЛИВСЯ

Стойть явір над водою, в воду похилився;
На козака пригодонька — козак зажурився.
Не хилися, явороньку, ще ж ти зеленецький;
Не журися, козачецьку, ще ж ти молодецький!
Не рад явір хилитися, вода корінь мис!
Не рад козак журитися, так серденько пис!
Ой прихав з України козак молодецький, —
Оріхове сіделечко, ще й кінь воронецький.
Ой поїхав на чужину та там і загінув,
Свою рідну Україну павіки покинув.
Звелів собі пасипати високу могилу,
Звелів собі посадити червону калину:
— Будуть пташки прилітати, калиноп'ку їсти,
Будуть мені приносити з України вісти!

Розпач і біль матері емоційно передано в козацькій пісні «Гомін, гомін по діброві». Ця пісня побудована на діалозі матері, яка не хоче відпускати сина на вірну смерть, і сина, який памагається заспокоїти пепську. Спочатку слова матері видаються прохлиопами, але це лише на перший погляд, насправді ж вона емоційними й зболеними словами застерігає сина, аби той передумав і не йшов у козацький похід,

бо боїться його втратити. Зворупливою є остання частина пісні, де мати виявляє всю свою лагідність до сина. Ця родинна сцена — піжна, сповнена материнської надії та ласки: «Вернись, синку, додомоньку, / Зміло, зчену головоньку / Та постелю постеленьку».

ГОМІН, ГОМІН ПО ДІБРОВІ

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина виряджає:
«Іди, синку, пріч од мене,
Нехай тебе турки уб'ють,
Нехай тебе огні спалають,
Нехай тебе звірі з'їдять,
Нехай тебе води втоплять».
«Мене, мати, турки знають,
Вони мене не займають,
Вони мені коня дадуть;
Мене, мати, огні знають, —
Як я іду — потухають;
Мене, мати, звірі знають, —

Як я іду — утікають;
Мене, мати, води знають, —
Як я іду — то втихають».
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина завертася:
«Вернись, синку, додомоньку,
Зміло, зчену головоньку
Та постелю постеленьку».
«Зміють, мати, дрібні дощі,
А розчешуть густі терни;
В чистім полі травиченька —
То тож моя й постеленька».

Теорія літератури

Пафос твору

Прочитавши козацькі пісні, ви, мабуть, зауважили, що вони сповнені патхнення й запальності. Особливо це помітно в пісні «Ой на горі да женці жнуть». У ній звучать поти оптимізму, заваяття, душевного піднесення, а це ознаки пафосу. **Пафос** (з грецьк. *пoчутtя, пристрастtь*) — це патхнення, почуття ентузіазму, пристрасне переживання душевного піднесення, викликане певною ідеєю чи подією. У пафосі емоційне напруження й думка є одним цілим:

Звелів собі насипати високу могилу,
Звелів собі посадити червону калину:
— Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити з України вісті!
«Стойть явір над водою...»

Пафосна мова у творі — це мова, сповнена пристрасті, запальності, піднесення, особливого патхнення.

1. Установіть відповідність.

Назва пісні	Образи
1 «Ой на горі да женці жнутъ»	А пташки, калина, сіделечко
2 «Стойть явір над водою...»	Б кінь, огонь, тюптон і лялька
3 «Гомін, гомін по діброві»	В барвінох, кохана, козак, кінь Г мати, туман, поле, дрібні дощі

2. Установіть відповідність.

Назва пісні	Провідний мотив
1 «Ой на горі да женці жнутъ»	А розплач і біль за сина, якого матір проводжає у військовий похід
2 «Стойть явір над водою...»	Б оплакування дівчиною коханого хлопця, що загинув у бою на чужині
3 «Гомін, гомін по діброві»	В захоплення відважністю й почуттям гумору козаків, які йдуть боронити рідний край Г тужливий настрій молодого козака і його загибелі на чужині

3. Установіть відповідність.

Назва пісні	Уривок
1 «Ой на горі да женці жнутъ»	А Мене, мати, звірі знають, — Як я іду — утікають...
2 «Стойть явір над водою...»	Б Билися наші козаченки до ночі глухої, Полягло наших чимало, а татар — троє.
3 «Гомін, гомін по діброві»	В Посередині пан хорунжий, Під ним кониченъко, Під ним вороненький... Г Звелів собі насипати високу могилу, Звелів собі посадити червону калину...

- На які цикли поділяються суспільно- побутові пісні? Що в них є спільногого?
- Що вам відомо про Сагайдачного й Дорошенка? Яке до них ставлення у творця пісні «Ой на горі да женці жнутъ»? З чого це видно?
- З'ясуйте лексичне значення слова *гомін* за тлумачним словником. У якому з двох значень його вжито в назві й тексті пісні «Гомін, гомін по діброві»? Поясніть свій вибір.
- Вишишіть у зошиті пестливі слова з прочитаних козацьких пісень. Кого вони характеризують? Чому, на вашу думку, народ вдається до використання слів із зменшувально-пестливими суфіксами на адресу дорослих (адже ними в побуті здебільшого наділяють малих дітей)?
- Знайдіть у пісні «Стойть явір над водою...» фрагмент, де зображені душевні переживання козака на тлі сумної природи, і зчитайте його.

- 9. Які образи в пісні «Стойть явір над водою...» є типовими для усної народної творчості? Як ви розумієте заповіт козака?
10. Уважно роздивіться репродукцію картини Ю. Брандта «Повернення переможців» і визначте, якому циклу сусільно-побутових пісень найбільше відповідає зображене на ній. Обґрунтуйте свій вибір.
- 11. Якби вам довелося покласти на музику слова пісень «Ой на горі да женці жнуть» і «Стойть явір над водрю...», то якими б вони були за ритмом, настроєм? Які музичні інструменти довелося б вам використати? Чи суттєво відрізняється б музичний супровід до цих пісень? Якщо так, то чому?
12. Підготувавшись до виразного читання за ролями пісні «Гомін, гомін по діброві», візьміть участь у конкурсі на кращого читця.
1. Скориставшись допомогою батьків, учителя історії, довідковою літературою чи мережею Інтернет, підготувати коротке усне повідомлення про добу Козаччини в історії України.
2. Вивчити напам'ять одну з козацьких пісень.

Запам'ятайте!

Показ одних явищ на тлі інших, зіставлення їх переважно за ознакою дії називається художнім паралелізмом. Цей художній засіб є типовим для теорів усної народної творчості:

Пливе човен води повен
Та накритий листом.
Не хвалися, дівчинонько,
Червоним намистом.

Теорія літератури

Чумацькі пісні

Розквіт чумацтва в Україні припадає на XVIII – початок XIX ст., хоча воно відоме вже з XV ст. Чумаки торгували здебільшого сіллю та рибою, які привозили волами з берегів Азовського й Чорного морів та з Дону. Їхнє життя в дорозі, напади грабіжників, розлуку з родиною відтворено в піснях цього циклу. У чумацьких піснях часто розповідається й про причини, які змушували селян поповірятися:

Ой тим же я чумакую,
Що так мені лучче жити:
На панщину не ходити,
Подушного не платити.

Не завжди надії чумака спрavedжувалися: він повертається з далекого краю лише з батіжком у руках («Над річкою бережком»), а то й не повертається взагалі («Ой у степу криниченька»).

І. Айвазовський. Чумаки на відпочинку. 1885 р.

ОЙ У СТЕПУ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у степу крипиченька,
З неї вода протікає. (2)
Гей, там чумак сиві воли пасе
Та з крипичі папуває.

Воли ревуть, води пе п'ють,
Бо в Крим доріженьку чують. (2)
Ой Бог знає, та Бог і відає,
Де чумаченъки почують.

Ой почують чумаченъки
В чистім степу при долині, (2)
Розпустили сірі воли пасти
При зеленій муравині¹.

Умер, умер чумаченъко
Та в неділеньку врапці, (2)
Поховали того чумаченъко
У зеленому байраці².

Ой прилетіла сива зозуленъка,
Та все «ку-ку» та «ку-ку». (2)
— Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч правую руку!

— Ой рад би я, моя мила,
Хоч обидві подати: (2)
Насипано та сирої землі,
Що не можу підняти.

Зауважте

Прочитайте й прокоментуйте подані нижче висловлювання відомих людей про українські народні пісні.

Щасливі ви, що родилися серед народу з багатою душою, — пароду, який уміє так відчувати свої радощі, так чудово виливати свої думи, свої мрії, свої чуття заповіті. Хто має таку пісню, тому нічого жахатись за своє майбутнє. Його час пе за горами. Вірите чи пі, що жодного

¹ Муравіна, муравід, моріг — густа молода трава.

² Байраць — ліс у долині; порослий чагарником, лісом яр.

пароду простих пісень я не люблю так, як вашого. Під їхні музички я душою спочиваю. Скільки в них краси й грації, скільки дужого, молодого почуття й сили! (Лев Толстой).

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
От де, люди, наша слава,
Слава України (Тарас Шевченко)

Українська пісня викликала завжди не тільки здивування, захоплення, а й буквально якесь релігійне схиляння з боку найвибагливіших і найсуворіших критиків усього світу (Олександр Кошиць).

Пісня супроводжує українця від колиски до могили, бо не було звичайної події в житті пароду, нема такого людського почуття, яке б не озвалося в українській пісні чи піжистю струпи, чи рокотанням грому. Український народ створив так багато пісень, що, якби кожного дня вивчати одну нову пісню, на вивчення всіх не вистачило б людського життя (Михайло Стельмах).

До речі...

Іван Айвазовський передусім відомий як видатний живописець-мариніст — художник, який малює морські краєвиди. Написав майже шість тисяч картин. Своєрідність творчості І. Айвазовського — у романтичному зображені величі й краси морської стихії, відваги людей, що борються з морем. Саме йому художник присвятив свої найкращі твори.

1. Слови «Під їхні музички я душою спочиваю» належать

- A Льву Толстому
- B Олександрові Кошицю
- C Іванові Айвазовському
- D Михайліві Стельмаху

2. До чумацьких належить пісня

- A «Ой на горі да женці жнуть»
- B «Ой у степу криниченька»
- C «Стойте явір над водою...»
- D «Гомін, гомін по діброзві»

3. Прочитайте уривок з пісні «Ой у степу криниченька».

Ой прилетіла сива зозуленка,
Та все «ку-ку» та «ку-ку».
— Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч правую руку!

Епітет використано в рядку

- А першому
- Б другому
- В третьому
- Г четвертому

4. Чим чумацькі пісні близькі до козацьких?
5. Що таке лафос твору? Чи пафосними є чумацькі пісні? Відповідь обґрунтуйте.
6. Про що розповідають чумацькі пісні? Як перегукуються ці пісні з реалією картини І. Айвазовського «Чумаки на відпочинку»?
7. З якого куплету настрий у пісні «Ой у степу криниченька» різко змінюється? Чому?
8. Знайдіть і назвіть образи пісні «Ой у степу криниченька»?
9. Що символізує зозуля в народній творчості? Чи має образ зозулі таке саме символічне значення в пісні «Ой у степу криниченка»? Обґрунтуйте свою думку.
10. Яка із соціально- побутових пісень вам найбільше сподобалася? Чим саме?
11. Навчіться виразно за ролями читати пісню «Ой у степу криниченька».
12. Поміркуйте над таким запитанням: «Чому всі народи світу, зокрема й українці, бережуть свої пісні, передаючи їх із покоління в покоління?» Висловте свої думки письмово (4–5 речень).

Визначити й вписати в зошит художні засоби з прочитаних суспільно- побутових пісень (по 2–3 приклади):

- епітети: ... ; • персоніфікації: ... ; • порівняння: ... ;
- пестливі слова: ... ; • повтори:

— Теорія літератури —

Коломийки

«Коломийки – піби розсипане намисто з перлів, що перекочуються з місця на місце й мерехтять, приваблюючи своїм бліском», – стверджував великий український письменник І. Франко. Що ж це за жанр пісенної народної творчості, який порівнюють із коштовностями?

Коломийка – жанр українських народних пісень, які за ритмом і мелодикою пов’язані з однайменним народним танцем. Це коротка,

здебільшого дворядкова пісня, кожен рядок якої складається з чотирі паддяти складів. Порівняно з іншими жанрами народних пісень коломийка простіша: вона дає декілька штрихів, за якими можна домислити розгорнуту картину, або ж цими штрихами й вичерпуються смысли сказаного.

Коломийка може бути приспівкою до танцю або іспувати незалежно від п'яного. ЇЇ виконують за мелодією усталеного типу. У коломийці поєднано пісню, міміку й танець. Це падає Й своєрідної театральності, динамічності й енергії. Коломийку виконують по-особливому: темп танцю під час її виконання постійно зростає. Кожен учасник коломийки співає тільки одну строфу, бо поєднати п'ятий танець її співом не легко. Будова пісні цього жанру продиктована ритмікою руху. Танець вимагає синхронного виконання, тому танцюристові треба па ходу пригадати чи зімпровізувати (додумати, а то й вигадати) текст, дбаючи передусім про те, аби він укладався в ритм і темп танцю.

Коломийки поширені здебільшого в західних областях України, проте їх люблять слухати в усіх регіонах.

Побутує версія, що слово *коломайка* походить від назви міста Коломиї — культурного осередку Гуцульщини. Ці пісні виникли ще в XV—XVI ст., а набули поширення на початку XIX ст.

Своєрідним є розмір коломийкового вірша: $(4 + 4 + 6) \times 2$, отже, рядок має чотирі паддяти складів.

Кожен склад у рядку позначимо горизонтальною рискою. Схематично рядок буде зображенено так:

Л я казав, / пане-брате, / що то зоря ясна,
_____ (4) _____ (4) _____ (6)

А то моя / дівчинонька / коровицю пасла.
_____ (4) _____ (4) _____ (6)

Така будова називається *коломайковим віршем*. Зверніть увагу на те, що, виконуючи коломийки, іноді неправильно наголошують слова, проте в таких випадках «порушують» норму наголошення з метою римування.

Часто певна тема об'єднує пизику коломийок, утворюючи «в'язанку» («віночко»).

За змістом коломийки поділяють на такі основні цикли: дозвілля молоді; залияння, думки про одруження; родинне життя; жартівліви коломийки; сучасні коломийки.

У коломийках лупає жартівлівий, життєтверджий пафос. Мабуть, через це їх не забивають, а передають із покоління в покоління. Отож прочитайте коломийки з циклів «дозвілля молоді» та «жартівліві» й переконайтесь в цьому.

ДОЗВИЛЯ МОЛОДІ

Зрубав хлопець калиноп'ку та зробив сопілку,
Її голос калиновий причарував дівку.

Ой пікто так не заграс, як Іван, весело,
Іванкову сопілочку чути па все село.

Сопілочко калинова, мала та топенська.
Чую тебе з полонини, така-сь голоснепенька.

Сопілочка калинова, ясенове денце,
Не сопілка того грає, а любкове серце.

Ой де тата сопілочка, де тата, де тата,
Що ми з почі пищалала коло мого рота?

В сопілочку калинову або із явора
Заграси ми, мій миленький, коли буду хвора.

Ой бодай ся розколола сопілочка тата,
Що так сумпо сопілкала коло мого плота.

Ой бодай ся розколола сопілка верчена,
Через туту сопілочку ходжу застмучена.

Ой заграю у сопілку та півкину в листочок,
Вчує любка, зрозуміє: йде її любочок.
Ой заграю у сопілку, заграю, заграю,
Вчує мене моя любка, що живе на плаю¹.

О. Губарев.
Танок
лісорубів.
1980-і роки

¹ Плаї (діал.) — стежка.

Сопілочка калипова з шістьма воронками
Тверду любов ізчинила, любку, межи наими.

Сопілочка калипова, з черепаші обручки,
Ой у любка до сопілки золотенькі ручки!

ЖАРТІЛІВІ КОЛОМИЙКИ

Ой смійтесья, дівчаточка, та й ви, молодиці,
Посіяв я файку¹ жита, а цибух² пшениці.
На припічку молотив, у запічку віяв,
Під припічком паорав, пшениці пасіяв.

Ой Іван-подолян ходив з посторонком³,
Впередався комишем, підпирається ворком⁴.

Тримав став на печі, черпав воду саком,
Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком.

Ой ішов я з вечорниць та попід городи,
Замотався в гарбузи та й наробив шкоди.

Як зачали старі баби кочергами гнати,
То я мусив гачі⁵ дерти, гарбузи латати.

Утікав я од Параски через перелазки,
Якась біда ударила по штанах три разки.

А я кричу: — Гвалту, люди, чого біда хоче? —
А по мені четвертий раз: — Не ходи попочі!

Як ішов я через село, курка мене вадріла,
Якби не та паличенка, була б мене з'їла.

Закувала зозулиця та й сіла на ганок,
Ішов Іван від Марії, загубив топанок⁶.

¹ Файка (діал.) — люлька.

² Підбух — порожнистий стержень люльки.

³ Посторонко — мотузка, тасьма.

⁴ Вірох (діал.) — мішок.

⁵ Гачі (діал.) — штані.

⁶ Топанок (діал.) — черевничок.

Я гадала, що то сито, а то обичайка¹,
Я гадала, що то хлопець, а то величайка².

Ой скрипочка би пе грала, якби пе той смичок,
Не була би жіпка бита, якби пе язичок.

Та журюся, хлоп молодий, що ми жона схудне:
Доки зварить дещо їсти, то уже полуудне.

Ой пікому так не добре, як мені самому:
Чужі жопи йдять спо, а моя солому.

Ой Юрику молодецький, щось в коморі пікрабче,
Біжи, біжи виганяти — кіт молоко хлебче.

Ой мала я миленького, ой мала я, мала,
Поставила на ворота, та й ворона вікrala.

Ой мала я хлопця, ой хлопця Андруха,
Посадила над водою, та й украла муха.

У зеленій полонині паса баран чорний,
Не такий ти, хлопче, гарний, як дуже говорний.

Роботяцький легініще, нема що казати:
До півночі за дівками, до полуудня — спати.

Егей, файна дівка, файпа, шкода, що лінива:
Штири дпини горшки мокли, а п'ятої мила.

Когут піс, когут піс, а курка кокоче,
Стара мама блуда мис, бо дочка не хоче.

Є у мене файний легінь, Ім'я Йому Митер,
Ліпуться до пя прийти один кілометер.

Такий у пя, мамко, любко, що вміє гуляти,
А пе вміє коло плота кілок затесати.

¹ Обичайка — обід сита, решета, бубна.

² Величайка — хвалько.

*M. Романюк.
Свято. 1969 р.*

Ой Олена прибілела красно ся вбувала,
Коровиці не дойла — хвоста ся бояла.

Та чотири легіпки сіпо обертали,
Миша в сіні шелеснула — вони повтікали.

Ой скажіте, добрі люди, чим Андрій хворіє:
На роботі — замерзає, коло миски — пріє.

Коломийки заспіваймо, хай почують всюди,
Най з ледаря і п'япци посміються люди.

1. Рядок коломийки має складів

- A** всім
- B** десять
- C** дванадцять
- D** чотирнадцять

2. У коломийках про дозвілля молоді дівчина хоче, щоб сопілочка розкололася, бо

- A** її чути на все село
- B** «не сопілка того грає, а любкове серце»
- C** сопілка сумно грала й вона тепер ходить засмучена
- D** дівчина не любить музики сопілки

3. Установіть відповідність.

Герой	Характеристика
1 Іван-подолян	A Поставила на ворота, та й ворона вкрала
2 Андрух	B Лінується до ня прийти один кілометер
3 Митер	C Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком
	D Посадила над водою, та й украдла муха

4. Чим коломийка відрізняється від інших жанрів народних пісень? Поясніть, як ви розумієте слова І. Франка, подані на початку статті «Коломийки».
5. У чому полягає своєрідність будови коломийок?
6. Як виконують коломийки?
7. Про що розповідають прочитані вами коломийки? Чи хвилюють сучасну молодь порушені в них проблеми?
8. Випишіть із тексту коломийок слова, які передають реалії західно-українських областей (об'єкти природи, предмети побуту, речі, що оточують людину). Яку роль ці слова відіграють?
9. Випишіть із коломийок діалектизми (5–7 прикладів) і доберіть до них літературні відповідники. Як ви вважаєте, що станеться з коломийкою, якщо діалектизми в ній замінити літературними відповідниками?
10. Пригадайте, що таке пафос художнього твору. Уважно перечитайте коломийки й з'ясуйте, у чому проявляється їхній пафос. Відповідь обґрунтуйте.
11. Проведіть наукове дослідження: 1) знайдіть і випишіть засоби художньої виразності з поданих у підручнику коломийок; 2) з'ясуйте, які з них є типовими для цього жанру народних пісень; 3) сформулюйте висновок.
12. Підгответьтесь до виразного читання коломийок у групах (2–4 учні) і візьміть участь у конкурсі «Коломийки — перли розсипаного на-миста».

Вивчити одну з коломийкових «в'язанок» напам'ять.

ПРО МИНУЛІ ЧАСИ

ІВАН ФРАНКО

(1856–1916)

Український поет, прозаїк, літературний критик, фольклорист, драматург, публіцист. *Найвідоміші твори:* поетичні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», поема «Мойсей», повість «Захар Беркут», драма «Украдене щастя».

Іван Якович Франко народився на Галичині 27 серпня 1856 р. в родині коваля. Змалку майбутній письменник виявляв неабияку допитливість, тому батьки намагалися власпівати сина до пайкрапої школи. Він навчався в Дрогобицькій гімназії. Був дуже здібним учнем, бо мав надзвичайну пам'ять, про що засвідчують відомості з його автобіографічного листа: «Шевченка я вивчив майже всього папам'ять (а пам'ять у мене була така, що лекцію з історії, которую вчитель цілу годину читав, я міг опісля продиктовати товаришам майже слово в слово!)». Під час навчання в гімназії І. Франко захопився збиранням книжок. За обсягом його бібліотеки нараховувала їх майже 500.

Іван рано залишився сиротою: батько помер, коли хлопчикові було однадцять років, а шістнадцятьрічним — утратив матір.

Закінчивши гімназію, він вступив до Львівського університету. Його власнийтворчий доробок на той час становив: збірку віршів, поеми — одна написана піменецькою, інша польською мовами, переклади дав-

ньогрецьких творів, давньоруського «Слова про Ігорів похід» і декількох глав Біблії. До речі, це пеповний перелік падбаль юпака.

Ви тільки уявіть, усе це І. Франко створив у дев'ятнадцятьому віці!

Майбутній письменник навчався у Львівському університеті, а потім у Чернівецькому, де й здобув вищу освіту. Згодом захистив дисертацію у Віденському університеті (Австрія), діставши науковий ступінь доктора філософії.

«З вершин і низин» — перша збірка поета, у якій І. Франко постає революціонером, а вірш «Каменяр», що сповнений прагнень митця розбити скелю, яка заступила шлях до нового, вільного життя українців, дав йому друге ім'я — Каменяр. До найвищих поетичних надбань Каменяра належить і збірка інтимної лірики «Зів'яле листя». А казки «Абу-Касимові капці», «Лис Микита» — це твори, за якими павчалося не одне покоління українців.

Сучасники називали І. Франка «академією в одній особі», відзначаючи, зокрема, вільні володіння чотирнадцятьма мовами. На початку ХХ ст. Його обирають членом Чеського наукового товариства; Харківський університет присвоює йому ступінь доктора словесності, а Російська академія присуджує премію за працю «Студії над українською народною піснею».

Результатом діяльності І. Франка як письменника, ученого, публіциста, критика, перекладача та громадського діяча є попад п'ять тисяч праць. Випущений у світ п'ятдесятитомник — це лише третина створеного українським генієм.

Помер письменник у м. Львові, похований на Личаківському кладовищі. На могилі встановлено скульптуру Каменяра, який певтом по б'є молотом скелю...

Сьогодні ви почнете подорож Карпатами XIII ст., запутившись у читання повісті І. Франка «Захар Беркут». Це захоплива історія з динамічними подіями й цікавими героями.

Зауважте

Іван Франко підписував твори власним прізвищем, псевдонімами та криптонімами (мав їх майже сто). Найчастіше використовував такі: Джеджалик, Руслан, Мирон, Микита, Молодченко, Тага, Живий, Не-Давид, Кремінь.

До речі...

Іван Франко писав твори не лише українською, а й польською, німецькою та іншими мовами.

ЗАХАР БЕРКУТ

Образ громадського життя Карпатської Русі в ХІІІ віці

(Скорочено)

Дела давно минувших дній,
Преданья старини глубокой...

А. С. Пушкін

Події, зображені в повісті, відбуваються в старовинному руському селі Тухля, яке розташоване в долині Карпатських гір і оточене стрімкими скелями. Тухольці об'єдналися в трудову громаду, на чолі якої стояв Захар Беркут — найстаріший і наймудріший чоловік. Мешканці села мали рівні права, почувалися в цьому краю вільними й незалежними. Проте спокій був порушеній, коли на Тухольщину прийшов боярин Тугар Вовк, який прагнув заволодіти цим краєм, заручившись підтримкою князя Данила — «володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Бугу». Одноголосно громада ухвалює рішення вигнати боярина з Тухольщини.

Саме в цей час, грабуючи Руську землю, монголи підступали до Карпат. Розлючений і ображений, сповнений жаги помсти, Тугар Вовк пристає до монголів з обіцянкою провести їх через гори. Разом із Тугаром до монгольського табору потрапляє його дочка Мирослава, яка, на відміну від батька, глибоко поважає тухольців та ще й широ закохана в наймолодшого Захарового сина Максима.

У першому бою з монголами недалеко від села полягло немало тухольців, а Максима взято в полон...

VI

Дивний сон співся Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов піні Іхнє дорічне свято «Сторожа», і вся громада зібрала каменя при вході тухольської тіспини¹: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях². Оце він, найстаріший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до п'яного. Якісь таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох—трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; яється нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена пею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плести, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають

¹ Тіспіна — вузький прохід між горами, скелями, стрімчаками.

² Стрій (розм.) — те, у що наряджаються, вбираються; наряд.

увесь пебозвід осліпляючим огнем, земля здригається — і разом, звільнившись, перехилюється, святий камінь рушається з місця й із страшепшим лускотом валиться на нього.

«Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм спом. — Щастя чи нещастя? Радість чи горе?» Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко спрощилося це прочуття! Саме пополудні пастигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастихи із сусідньої половини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бйоку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули позорумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроваве й трупами вкрите побоєвище, а боярський дім окружений хмарою монголів. Не було сумпіву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, погибли в першій боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розпосячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка слюза покотилася по його старім лиці.

— От і сповиняся мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так вони й треба. Раз умирати кождому, але славно вмирати — се не кождому лuchaється. Не сумувати мені за ним, а радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: падто сильно, всією силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіспини, за котрою так близько стояв страшний іхній ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася пізніше без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів і кіл, серед напівтривожного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, оружні з безоружними, ба павіль жінки спували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погиблих синів.

— Що діяти? Що почипати? Як боропитися? — гуло в пароді. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіспину і боропитися від монголів до остатньої краплі крові. Особливо молодіж паставала на те.

— Ми хочемо згинути, як паші брати погинули в обороні свого краю! — кричали воїни. — Тілько по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— У тіснині поробити засіки¹ і з них разити монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не мое діло і не мене, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що не-велика наша заслуга буде, коли відб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їхніх рук, кров їхня обагрила нашу землю і кличе нас до пімсті. Чи пімстимося ми па ворогах наших, па ниніцелях нашого краю, коли відб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною людиною кипнуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податливі па все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не запала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвалися против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянина, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не паспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і паспіє, то таки нашої сили не вистарчить павіть на те, щоб окружити монголів, не то вже, щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'ємо їх? Ні, пі! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події зачію піднесли настрій тухольської громади й змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею падійшли одна за другою при звуках труб і дерев'яних трембіт аж три громади уоруженої молодіжі. Кожда громада несла наперед себе боєву хоругову²; охочі, смілі їхні пісні лупали далеко по горах. Се йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірських громад. Хлон³ у хлопа, мов рослі явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти па ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати своїми грудьми все, що пайдорожче в піх на світі, що на їхнє оружжя вłożено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрітив їхній прихід; тільки матері, що саме сьогодні втратили своїх синів,

¹ Засіка — штучна перешкода зі зрубаних дерев для захисту від нападу ворога.

² Хоругва, корогва (заст.) — прапор.

³ Хлон (діал.) — чоловік, мужчина, хлонець.

заридали па вид того найкращого цвіту пародного, котрий завтра, може, так само поляже, скопепий і потоптаний, як полягли пині Іхні яспі соколи. Заскимло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі: «Як то пиши визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе, гадає...»

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої паради, коли втім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тіспиною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообидрапім гіллям та колючками, пріпавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, Іхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами¹ наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийшли приїздку людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, вийшавши з лісу та наблизившись над стрімким обривом, по котрим треба було зазити в тухольську долину, мнимий монгол аліз із коня, скинув із себе кожух, і, всім па диво, показалася жениця в білім полотнянім, шовком перетканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевидчики, й не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з п'ятого аліала, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, чепіргатого листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов відроду до того привисла, зійшла стежкою в долину й наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленючи. — Я спішила авістти вас, що монголи падходять, перед вечером будуть тут, то щоб ви приготовилися, як Іх прийняти.

— Ми запали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стілько молодців погибло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер пропусти візати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на п'ятого.

¹ Пішах (розм.) — внутрішня вовняна частина кожуха; жмут, пасмо волосся, вовни, трави.

— Позволь, чесний батьку, — заговорила вона тримтячим із вінту ріппного зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар. — Здоров і живий! О Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській певолі.

— У певолі? — скрикнув, мов громом пропиблений, Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасті на кусці порубати себе, апік узяти себе в певолю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчинко!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підсту-пом уязли його, закували в залізні пута. Хоч без рані, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в пеславу.

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й ту-зі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос Й ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погиб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Сього можна було й надіягтись,

— відповів попуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати сво-го краю. Батьку, будь ти моїм віт-цем! Прийми мене за дитину! Не-щасний син твій просить у тебе сьо-го моїми устами.

— Мій син! Мій пепасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу. — Хто мене по-тішить по його страті?

— Не байся, батьку, може, він ѹще не страчений, може, нам удасться ви-добути його на волю. Слухай лише, що накауував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спипати монголів перед тіспитою,

а впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли пі, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки у вивозі¹ при водопаді й повиносити із села усе добро громадське, все збіжжя, увесь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут за всіх боків. «Тут, — казав Максим, — побідите їх або піде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославіві бесіди. Глибока мовчанка залягla над усіми, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирославі.

— Допю моя! — сказав він. — Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова моєго сина, — з них від його сміливих душ! Тими словами ти здобула мое батьківське серце! Тепер я легше відкажу сина, коли небо післало мені замість п'яного таку допъку!

Голосно ридаючи, кипулася Мирослава в його обіймах.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, — він повернеться тобі назад. Він інше пізні вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог поможе нам розбити її, то чей² ми й його освободимо.

У тій хвилі в тіспині дався чуті крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в пеаліченні силі показалися в долині над Опором. Тут приходилося рішатися живо, що діяти, як боронитися. Захар Беркут це раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до погибелі.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді, — і швидко громада рішилась. Усі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в лісі. Сторопські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки у вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух аробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скріп дерев'яних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глупили слух і котилися по горах. Сумпо прощаючи тухольці свої хати, й подвір'я, й огороди, та засіяні піви, котрі нині ще мала аруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везали на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одяжево. Курява стояла над селом; тільки потік сріблистого водою пумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіспину стояв попуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, щоб своїм величезним, кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумува-

¹ Вивоз — видовбане в скелі місце виходу.

² Чей (діал.) — може, може-таки.

лась і стара липа на копнім майдані за селом, а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових промепях заходового сонця, пепорушним, кровавим стовпом стояв пад опустілою тухольською кітловиною. (...)

Але живо вид змінився. Мов через прірву в там¹ валиться осіння повінь, так почали в кітловину валитися чорні почвари зі страшеним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так воши зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору, заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, Іхав па білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік п'ого другий, менший Іздець — Тугар Вовк.

Звільна Іхали воши наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. Зі страшеним криком кипулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своїому звичаю, різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидалися монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи джеки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся Іхня лютість була даремна, — у селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка. — Зачули нас, поховалися!

— Чи започуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо почувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний, — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось піяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадира, то все-таки просив його крикнути па військо, щоб покипуло шукати добичі й спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіслиту, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, висуваного в скалі. З долини пічого не видно було у вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокованій був вивіл. Коли втім разом зверха стіни посыпалося величезне каміння на монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, рапеніх і повалених на землю, вдарив під небо. Закрясала хижка птиця над своїми жертвами. Уже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кипулися їм навпереди.

— Куди ви, безумці? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

¹ Тама — гребля, загата.

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кипувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посыпалося каміння на Іхні голови, і не одному з вояків Чингісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яний стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але попад ними все голосніше гри-мів голос Бурунди:

— Далі, заячі серця, далі за мною! — і пові купи, певважаючи на по-вий град каміння, поперлися у вивіз. — Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого агори каміння. (...)

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Берсуг, запяtyй при рапенях. Він повиймав їм із рап стрілти, повимивав ранні при помочі Мирославі і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якось скусно приладженої живиці, коли втім деякі залякані вояки прибігли донього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопилася з місця й побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтесь, — сказала вона тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища¹ в руки і плаюм додолу! Аж коли передні покажуться до половини па горі, тоді разом па них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливші передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю піч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скріп щаблів, сапання мужів, брякіт їхнього оружя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми², а під пими чорні, страшні голови з маленькими бліскучими очима. Очі ті тривожно, песхибо, мов закляті, глядять па лежачих тухольців, але голови підпімаються вище, чимрає вище; уже під пими видінюються рамена, плечі, окріті мохнатими кожухами, широкі груди, — у тій хвилі зі страхом криком зриваються тухольці, і ратища Іхні разом глибоко топнуть у грудях напасників. Криє, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання, — і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу, обвалюючи за собою слідуочі ряди, — а па ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кровавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться агори величезні брили каміння, — і попад усім тим пеклом, папівзакритим заслоненою почі, виривається вгору радісний оєлик тухоль-

¹ Ратище (заст.) — дрэвко, спис.

² Кучма — скуйовдржене волосся; висока бараняча шапка; копиця.

ців, жалібне виття монголів і страшні прохляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютості, з голою шаблею прискачив до Тугара Вовка.

— Псе блодолицій! — кричав він, скречочучи зубами. — Подвійний зраднику — се твоя вина! Ти запровадив нас у сю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полуум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меча, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, упала, мов глиняна, і він, похиливши лицє й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чигісхана. Я не винен тому, що ті смерди опираються нам. Вели розложитися війську на піч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що воїни піснуть перед папіями стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру. (...)

— Добре, боярине, — сказав він укінці, — я зроблю по-твоєму, але завтра все-таки мусині отворити нам дорогу із сеї западні, а ні, то горе тобі! Се мое останнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз із всіх кінців підпалити село й очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для пічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно вижидали такого наказу. Раом з усіх боків запалала Тухля, прориваючи огнепіними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, ализувані кровавими полуум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хоча він досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полуум'я стелилося пласком, золотилося іскрами, меркотіло, хвилювало, мов огняне озеро. (...)

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим гірким димом по долині, уже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, уже прояснилось і визвіздилося пічне небо над Тухольціпою і спокійно зробилося в монгольськім таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарящої своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавими пасмугами вкрите лицє; груди його ледве-ледве підіймалися — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. У такім положенні знайшли його монголи і сразу дуже злякалися, думаючи, що вже пекливий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лицє і дали йому папитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи й нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж аляскався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такім страшнім і оплаканім стані. Свіжко промите лицце було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрожали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдергатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, пімо, у задумі глядів на Максима. За що він непавидів того чоловіка? За що наскликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, а видав його на повільну, а все ж таки неохідну смерть, — бо се ж прецінь певна річ, що монголи не випустять його зі своїх рук живого, але скоро їм пакується тягнати його із собою, заріжутъ, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зневавидів цього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську сміливість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівняти з піном? Отже ж, тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взятті Максима до певолі, старався піддобритися до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ani слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори і обіцював за те велику падгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ютъ!» — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст. Тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгівало боярина, а дуже сподобалась йому. Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тас в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він зачинав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою владі, все-таки не було ще пастільки глухе на голос сумління, щоб не призвати цього. Усе те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в паметі папівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, узяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці. (...)

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за піякі скарби його не купиш.

— Життя в певолі пічого не варте, — відказав Максим, — краще смерть!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій народ, ведучи монголів через гори... Ні, крапце вмерти, піж так заробляти па вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усміхом боярин, — а про те, що й без той, як ти кажеш, аради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знат, що ти зацікавився, — знову всміхнувся боярин. — Отже ж, пебоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, Іхпій опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тілько ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажем? — скликнув він радісно. — І вийти відсін не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці цілкий парод: кого раз у руки аловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуйся завчасно, хлопче. Не така пана сила, щоб могла горстка твоїх тухольців аловити Й в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не аловили нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю пині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти Ім тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твоого батька, щоб пристали на наше предложення.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скликнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нуждену заміну, як я, допуститися зради па своїх верховинських і загірніх братах, котрих села мусили б тоді бути аруйовані отац, як пана Тухля?

— І вони будуть аруйовані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, для перед вечером! Нашо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до Іхпійого серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой, не так вони, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Неспроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кождому до серця трафляє, — він тебе мусив його павчти. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі

так сказано за піщо билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я пікого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знаєв, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Глівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрипнув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить відволі якого-небудь монгола.

— Що мос життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о житті! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, піж смерть. (...)

Запам'ятайте!

Композитор Б. Лятошинський за мотивами повісті І. Франка «Захар Беркут» створив оперу «Золотий обруч».

До речі...

Повість «Захар Беркут» І. Франко написав у двадцятишестирічному віці.

1. Події повісті «Захар Беркут» відбуваються у

- A XII ст.
- B XIII ст.
- C XIV ст.
- D XV ст.

2. Установіть відповідність.

Опис героя	Літературний герой
1 <i>Мнімий монгол... в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.</i>	A Захар Беркут
2 <i>Свіжо промите лицце було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі були червоні від диму і тусклі.</i>	B Максим Беркут
3 <i>Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці... а серце його, хоч засліплене жадовою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління.</i>	C Мирослава
4 <i>Той скакав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосся з голови.</i>	D Бурунда-бекадир
	E Тугар Вовк

3. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 Поки не зустрінемося з тими пасми, поти не можемо ночувати.	A Мирослава
2 Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?	B Максим Беркут
3 Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки і плавом додолу!	C Захар Беркут
4 Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.	D Бурунда-бегадир
	Д Тугар Вовк

- Яку роль, на вашу думку, відіграє сон Захара Беркута на початку шостої частини повісті?
- Передайте своїми словами момент появи Мирослави серед тухольців (опишіть її одяг, поставу тощо). Що найбільше вас вразило в цій картині? Які елементи малюнка свідчать про давні часи?
- Прокоментуйте адресовані Захарові Беркуту слова Мирослави про свого батька: «...я... сирота, я не маю вітця!»
- Знайдіть і прочитайте епізод, у якому Мирослава переконала Захара Беркута у своїх чистих намірах, розтопивши його батьківське серце. Що саме змусило Захара Беркута йї повірити?
- Пригадайте й перекажіть епізод, де виявилася Мирославина мудрість у веденні бойових дій. Які ще фрагменти свідчать про меткий розум дівчини?
- Чому Бурунда-бегадир назвав Тугара Вовка подвійним зрадником?
- Обґрунтуйте такі слова полоненого Максима, сказані Тугарові Вовку: «Що мое життя!... Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть».
- Об'єднавшись у групи (3–4 учні), підготуйтесь до виразного читання за ролями найцікавішого для вас уривка шостої частини повісті й візьміть участь у конкурсі на кращого читця.
- Намалюйте словесний портрет одного з героїв повісті (Мирослави, Захара або Максима Беркута).

Підготувати невелике за обсягом (1 с.) письмове повідомлення про історію, культуру й побут зображеного в повісті часу.

У сьомій частині повісті йдеться про те, як Тугар Вовк у супроводі Мирослави проникає до табору тухольців і пропонує їм таке: «Розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміні за те він [Бурунда-бегадир] готов віддати вам вашого полонянику живого і здорового». Захар Беркут не пристає на пропозицію боярина, хоч як не вмовляли його тухольці згодитися.

Тугар Вовк повертається до монгольського табору, незважаючи на благання дочки залишитися з тухольцями.

Після цього Захар Беркут наказує обвити шнурами Сторожа (величезний камінь, якого з давніх-давен тухольці вважали за свого царя-захисника й поклонялися йому), і зрушити його з місця так, щоб він упав поперек потоку. Заклекотіла вода...

VIII

Поки боярин вернувся зі своєго невдачного посольства, Максим сидів у його шатрі й прислухувався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилею серед п'ятьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті — усе те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня смілість і надія. Спокійно, але з яспими думками дожидається він боярина.

— Так ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в памет. — Бідний хлопче, даремно я старався про твоє звільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твое старання? — відповів Максим. — Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до остатнього духу та й год! «Або ми, — каже, — усі поляжемо, або ви».

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заким що говорити.

— Уже я то бачу, що він хоч потроху, а правду каже, — мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Усе-таки боротьба тухольців з монголами перівна. Сила солому аломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! Є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я інші способи! Моя дочка, запалена голова, — ви вчарували її, то певна річ, — павчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шпурowych пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Бачиться, нема. А втім, педовго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо мое з Бурундою; конче налягає: шукай та й шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відсі бойко і без страти часу. А тут

тухольці вперлися, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробить? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що ти все-таки в монгольських руках, так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але що ж я Ім' уздію?

— Я, може, міг би тобі стати в пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосердя паді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? Мені? — скрикнув здивований боярин. — Що ж ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає піхто в Тухлі, окрім моєго батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ монголів паверх і обсадити ними вівіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки і вийти з сеї долини.

Боярин стояв, мов остоунілій, перед Максимом, упам своїм віри не няв. «Невже ж се може бути?» — блиснуло в його голові, і запов по-темпіло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобалася його рицарська твердість і позламість; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься остат-нє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що се ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібного?

— А що ж, боярине, — сказав напівсумно, а напівпасмільно Максим, — сам же ти сказав, що сила солому ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягався, що «волю, мовляв, умерти, ніж податися на зраду»?

— Що діяти, — сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, а такою податливовою натурою, смієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не загадуй про неї!

— А видиш, як тебе се вкололо! — сказав боярин. — Видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас воєнний час, війна вчить усякої пітукі. А що, якби...

— Якби що? Чому не договорюєш? — скрикнув Тутар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питано тебе: чи приймеш мое предложение?

— Але чи направду ти думаєш вести монголів проти своїх тухольців?

— Направду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в більшій день незамічені, коли тільки не буде якої іншої перешкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то пічого й баритися довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсє тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш агадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ам тухольці, ам піякі інші збройні люди нам не перешкодять, а інші перешкоди чей не злякають ваших смільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкіснувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Се розуміється само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвилі перебував Максим за той час, поки боярин пішов звідти Бурунду про його памір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлегший шелест, немов ждав приходу когось найдорожчого його серцю. Він тремтів у весь, немов у лихорадці, й сік зубами, мов па морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, ліпиво, і кожда з них мов острими медвежими кігтями впивалася в його серце. А коли так не станеться, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерті йому не минути, на смерть він готов віддавна, але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучисть, може, й життя, лежить на тім слові, вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника, — се страшно, се мука, се гірше самого смерті! Але й сама смерть була йому тепер, після побачення з Мирославою, далеко страшніша, інж перед годиною, інж тоді, коли він сидів серед вулиці і непорушно глядів на пожежу рідної хати, душачися димом тоЯ пожежі... Але що се таке? У тій хвилі задрижала земля, і страшний лускіт потряс повітрям. Гамір знявся в таборі, крик, брякіт оружжя, — що се таке сталося? Максим зірвався па рівні поги і сплеснув у долоні, аж забрякчали його пута. Радість, радість! Се тухольці працюють! Се воїни будують оту заваду, що спинить монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він павуть ворогові не зломить свого слова. Серце його билося живо, голосно — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвилі віг боярин до намету. Лице його яскіло радістю і вдоволенням.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже впору прийшло твоє предуп-
оження. Вопо вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі
твої тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника,
він уже абирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобу-
тися відсі — тут небезпечно!

Мов острі ножі, вразили в серце Максима ті слова. Будь-що-будь,
а йому треба було припізнати похід аж до тої хвилі, коли він станеться
неможливим.

— А се відколи, боярине, ви почали лякатися хлопських засіків?
Я не думаю, щоб так нагло яка півзепка грозила монголам. Нехай собі
тухольці бавляться засіками, — живо ми зжепемо їх із них. А квапитись
нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвиділося. А поки не стane зовсім
видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж се за вихід такий, що тільки вдень можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашім огороді, в однім місці під
верстюю землі, лежить велика плита. Треба випітати се місце, відкопати
її відвалити плиту, а тоді ввійдемо до тієї, поміж підземні скали
проробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на «Яспу
поляну», там, де ти недавно бачив моєго батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боя-
рин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одні забув, що село згоріло,
плоти і будинки намі погоріли, знає, по якому можна було піднати те
місце, також згорів, так що піноптемки я ніяким світом не знайду його.
Та й ще раз кажу: чого квапитися, коли хід наш безпечний і серед білого
дня?

— Га, пехай буде й по-твоїому, — сказав укінці боярин. — Іду звісти-
ти про се Бурунду і зараз прийшло таких, що розкують тебе. Тілько,
небоже, ти все-таки липишся під вартою, бо скажу тобі правду, ані Бу-
рунда, ані я не довірюємо тобі, і скоро би показалося, що ти зводиш нас,
то будь певний, що смерті не минеш.

— Я се давпо знаю, боярине! — сказав безжурпо Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім ввійшли два монгольські ко-
валі, розкували Максима і зняли з його тяжкі ланцюги. Мов на світ
народився, таким легким почув себе Максим, позбувшися тих заляканих
тігарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немовби
аж у душу. З легким серцем і повний надії, він пішов під проводом
монголів перед памет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови
своїми грізними дикими очима і сказав через товмача — сю послугу
сім разом сповняв для обох Тутар Вовк.

— Рабе, — мовив Бурунда, — я чув, що ти знаєш вихід із сеї долини?

— Знаю, — відказав Максим.
— І готов показати його пам?
— Готов.
— Якої плати надішся за те?
— Ніякої.
— Для чого ж се робиш?
— З доброї волі.
— Де сей вихід?
— В огороді моєго батька.
— Можеш зараз знайти його?
— Не можу. Усе там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвидниться, знайду.

— Отсе ж розвидниться. Йди й шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержими. Коли ж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних мukах.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайсь і ти на мое слово!

— Іди ж шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обираєв кождий куточек, кождий камінчик, немов стараючись приклікати собі в тімку положення місцевості, змінене вчорашищою пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, та він кілька разів зупинявся, прилягав до землі, стукав, спіртав, а все позирав панеред себе, до потоку, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ панеред, — уже Бурунда почав нетерпітися.

— Не гнівайся, великий бегадире, — сказав Максим. — Учорашия пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відрау розпізнатися. От зараз і будемо на обійті моєго батька.

Цікавим оком зиркнув Максим на потік. Господи, тобі слава! Береги вже повністю, ще хвиля — і вода розіллеться по долині! Ба, понижче села, при тіспині, уже виднілися широкі річки і ставки, червоні, як кров, від червопості сходового сопця. Тепер, значиться, можна! Швидко попровадив Максим монголів па батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, а Бурунда, дрожачи з петерплячки, крикнув монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розлиту по рівнині воду.

— Га, а се що? — скрикнув він, зпятий якоюсь певняспенною тривогою.

Тутар Бовк і собі ж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, без журпий.

— Нічого, бегадире! Се й почі впали дощі в горах, а по кождій зливі наш потік виливає. Але се пічого, слоди не доходить вода ніколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу. — Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чимраз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані монголи не могли порозуміти, що се не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дується вгору і розливается з берегів.

Тим часом копання йшло поволі, хоч монголи трудилися з усієї сили. Аж ось і справді рискалі задудніли о щось тверде. Плита! Але плита показалася широка, ширша, ніж викопана монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб вийняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст води. Ціла частина долини понижче села була вже залита. Валом котилася вода горі долиною, якраз у противілі напротив від того, у якім плила від віку. Аж ось у монгольськім таборі залупали страшні крики. Вода виступила з берегів і тиличими потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що се значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж, бегадире, — відмовив Максим, — видно, велика туча впала в горах, наш потічок дужче виливає, піж звичайно. Але і невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту! — скрикнув віп до монголів. — Нехай побачить великий бегадир, що я пе обдурював його!

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліште! — кричав Бурунда, пе можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид твої води, що заливала одностайним озером велику частину тухольської долини і валом котилася просто до них. Але плита була тухольської вдачі й опиралася до остатньої зможи. Та ось вона луснула; ще один дружпій удар, і вона, розбита на кусі, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темпе гирло підземного хідника показалося очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом падігла вода й заплюскотіла при ногах монголів. Ще хвиля — і з веселим плоскотом полилася вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кипнулися монголи гратити воду довкола ями, але й се вже було занізно. Вода покрила землю, глина розм'якла й розплівалася болотом у руках монголів — така гать не могла спинити води, яка чимраз сильноше, а усіх боків валилася в яму, довго плоскотіла і підезала в пій, поки вкінці не паповнила

Ї зовсім. Мов оставпілі, стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливала остатній їхній вихід із долини!

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима. — Чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можу ж я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубшою верствою покривала долину. Уже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. У монгольськім таборі був крик і заміщення, хоч вода доходила монголам ледве до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забирається вертати до своєго намету, — пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як поікажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо із цієї долини, не борще!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла і його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки у воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тута її маса, що вікрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов бліскуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світлячий стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї пової води, — от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побужували тих людей до якогось діла, хоч би й безпідпідного, до руху. Копечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше — Бурунда чув се добре — уся та маса монголів піде вроціч, розбігнеться, гнаша власною тривогою. Бурунда велів цілому війську зібратися докупи, збитися в тіспу масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так бойтесь тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яїса, і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бйтесь, вода по кістки не здуває затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулася за ним монгольська сила, бродячи у воді з голосним плоскотом, від якого лупали гори і стогнили ліси. Але па сто кроків від вивозу стрілив їх убийчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їхніми ногами. Незважаючи на крик Бурунди, військо розаскочилося, пайбільша частина подалася назад, там, де не могло досягти їх каміння. Укінці й сам Бурунда з рештою своїх пайсмітивіших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чимдалі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. (...)

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значиться...

— Значиться, вода буде раз у раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се зпав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не казав мені цього борше?

— Нащо?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На се ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держімся разом, і коли б що до чого, пе дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розуміється, — сказав боярин, — тілько що ж нам робити?

— Поки що нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малій, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але се недовго так буде. Може, за півгодини прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечора вже буде по цілій долині води вище, ніж пайвицій муж. А нам конче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсісти нас.

— Не байся, боярине. Чоловік у півднепеці дуже смирний, дбає про себе, а пе про смерть іншого. Стараймось тілько вишайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярипом і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу апі його богатирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його пайзірднішими словами, але ворог тихо, спокійно хлопотів по долині, хвилював легенько і ріс, і ріс чимраз вище. Уже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карітєсть. Що се все мало зізначити? Невже ж вода довго буде ще замагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, моя качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тутар Вовк приблизився до Бурунди.

- Великий бегадире, — сказав він, — ми у великій пебезпеці.
- Чому? — спітав грізно Бурунда.
- Ся вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.
- Га! — скрикнув Бурунда. — І ти, рабе поганий, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у цю западню?
- Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.
- О, я знаю тебе! Ти ж і сеї почі ходив до них торгуватися за згубу монголів.
- Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом із пими?

Бурунда вспокоївся трохи.

- Що ж нам діяти? — спітав він. — Невже ж таки так гинути?
- Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гор правдива повінь, і вона швидко наповнить цю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.
- Але як?
- Вели своїому війську, поки вода прозірчаста, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, попад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога — тухольців.

Не раздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а падія стояти на сухім і не лазити повинні коліп у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися врозбрід по долині, збирати каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їхню роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів. — У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто піближалися до Іхнього становища, зараз скріпла маптина і жужжом летіло каміння на непасних, що, бродячи в глибокій воді, ховалися, мордувались, а втікати не могли. Хотя-не-хотя мусили тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказився у своїй немочі, видячи гордість, чуючи пасміхи тухольців. (...)

Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвили; ціла поверхня широкого озера забентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билося в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якого-будь військового порядку не було вже між ними. Мов полові, розсіяни з купи буйним вітром, так розсіялась Іхня сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші топули у воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша частина покидала луки, котрі, мов солома, крутилися у вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами із зимта, бажаючи тільки влегшити себе як-небудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із піг, разом із пими ще у воді пшемечучись та борикаючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й зачим плисти, бо опори не було піде ніякої. Купи каміння, пакидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависті, безтямних проклять із боку тих, що потопали. Довкола кождої купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучих, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінні, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути, — ніхто не хотів гинути, всі дерлися па каміння. Ті, що стояли на купах, мусили боронитися від того напору, не хотячи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли ззаду, більше неохідної водяної смерті, тислися панеред; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, із зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми, й передніми у воду.

Деякі, уже тонути, хапалися ще під водою за павалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали у воду, зрівнялися з тими, від кого боропилися. А ті зпов, пепаспі, безумні із смертельної тривоги, за кождим разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розваливалась і нові жертви падали в пащку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та ищення. (...)

Мов оставлій, глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила не менша небезпека, хоч вода в його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися у воді, валили їх із піг і пагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то преціп довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до цього словом у тій стратій хвилі: усі стояли довкола п'ятого, тремтічи, борикаючись з падильним ворогом — водою. (...)

Бурунда, пімий, синій з патути і злості, зирпув довкола по долині. Стратні крики і зойки стихли вже. У вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то поги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних бампах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні педобитки, тремтічі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але помогти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодинцю, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

- 1.** Вихід із котловини знаходився
 - A** під лісом
 - B** біля тіснини
 - C** у дворі Захара Беркута
 - D** у долині

- 2.** Найбільшою метавкою керував (керувала, керували)
 - A** Захар Беркут
 - B** Мирослава
 - C** верховинці
 - D** молоді тухольці

- 3.** Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 Що ви, мужі чи коти, що так бойтесь тих кількох кральєль води? 2 Сюди, сюди!.. У нас каміння досить, усіх вас обділимо!	A тухольці B Максим Беркут C Захар Беркут

Репліка героя	Літературний герой
3 Усе-таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила солому зломить, що кажи, те й кажи!	Г Бурунда-багадир
4 ...виðно, велика туча впала в горах... Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайтے плиту!	Д Тугар Вовк

4. Як приїзд Мирослави вплинув на Максима?

5. Як характеризує Тугара Вовка реакція на Максимову пропозицію виказати монголам вихід із котловини?

«Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобалася його рицарська твердість і незламність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься остатне пасмо віри в чесність і постійність людей».

6. Знайдіть у восьмій і в попередніх частинах повісті фрагменти, де в поведінці чи думках Тугара Вовка проявляються позитивні людські якості. Про що це свідчить?

7. Прокоментуйте подані нижче рядки. Як вони характеризують Максима Беркута?

...на смерть він готов віддавна, але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може, й життя, лежить на тім слові, вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника, — се страшно, се мука, се гірше самої смерті.

8. У чому насправді полягав план Максима Беркута?

9. Порівняйте поведінку Бурунди-багадира та його війська під час по-топу, використавши цитати з тексту.

10. Доберіть характеристики (у вигляді прикметників і словосполучень) до головних героїв повісті (Мирослава, Захар Беркут, Максим Беркут, Тугар Вовк, Бурунда) й запишіть їх у робочий зошит.

11. Складіть план до восьмої частини повісті.

12. Перечитайте кінець восьмої частини повісті. Чи згодні ви з Максимовою думкою: Чоловік у небезліці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого? Висловіть свої міркування щодо цього, узявши участь у дискусії в класі.

Уявіть, що учням вашого класу довелося взяти участь у створенні фільму за повістю І. Франка «Захар Беркут». Поміркуйте (усно), хто з ваших однокласників і яку роль зміг би зіграти в ньому як найкраще. Обґрунтуйте свій вибір.

Зauważте

До дня народження І. Франка, починаючи з 2004 р., щорічно присуджується премія Івана Франка. Її отримують автори нових оригінальних творів у галузі інформаційної діяльності.

До речі...

Український режисер Л. Осика в 1970 р. створив кінофільм за повістю І. Франка «Захар Беркут».

IX

— Як думаеш, бояриш? — спитав параз Бурунда Тугара Вовка. — Що буде з пами?

— Усі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — потвердив Бурунда. — І що пайдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин пічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настільки прибуде, щоб спокійно витопити пуженні останки монголів. Ім квапно діялося докопати ворога. У лісі повище потоку Іхпі молодці рубали грубі ялици, заострювали їх з обох кінців, мов пали, прив'язували до обрубаних із гілля підважки каміння, щоб ті повомоді стіноломи пилили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті піні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння і, патиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі своєго становища, розсунулось. З голосним криком попадали монголи у воду. Два чи три з них напали у воді на зрадливу ялици і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і попесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутчив ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали у воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що Іх так нечайно зопхнуто з Іхпівого становища, мештувалися на місці, толочили одні одніх у воду або просили в інших рятунку. Два чи три, очевидно добре пливаки, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинетих із берега, зробили копець Іхпій плавбі. Тільки немогих прийняли товариші на сусідні становища. Але недовго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої пікоди монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала Ім Мирослава: збивати по кілька таких півдокупи, спускати таку плоть на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щопайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотипу проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоти, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився о половину нижчий, ніж був при пізыкім стані води. Уже двадцять сміливих молодців стало на плотах і виплили до бою з монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякані, безсилна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позибиали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибел. Бурунда, побачивши ворогів і таке Іхпє воювання, аж зубами заскрготів і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; павіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилося завзятому бегадирові без діла стояти по груди у воді й дивитися, як тухольці, становище за становищем, розбивали останки монгольської сили. А тухольці тим часом бушували по воді. Із затисненими зубами, присідаючи на своїх плотах, наближалися вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лупали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних бапт, але сила монголів була зломана, Іхпій опір був короткий. Немов огонь, пущений по скоченій сіножкаті, повзе покіс за покосом і ализує копицю сухого сіна за копицею, — так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обліми смерті. Усі погибли, до остатнього; з купи чорних острівців пасеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддаліс, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Як і Волту, Дон і Дніпро. Остатня жертва смерті, ота сміла горстка стояла перед водою, без паділ рятунку, з одиноким бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Уся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще два плоти, щоб, окружуючи ворогів, турбувати Іх Іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша частина тих стріл не долітала павіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам плякої шкоди. Близче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи пепкідливість

своєого стріляння, поки пали тут роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зрученими рухами обміниав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, у ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у житті: батько й Максим. За кождою пущеною з тухольських луків стрілою завмирава її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися па відвагу і рушили ближче. Туркомани стрілюли їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольці заважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружя, і з грізним криком кинулися па них. Мовчки дожидали туркомані Іхнього нападу, тісно збиті один при другому, опираючись і тухольцям, і водяним валам. Але тухольці, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, проп'ятими в кожного довгим ремінцем пріпом до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося у воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Просяття па вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас видъюбають, хами погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а пікому не пікодить. Тухольські молодці з криком, мов воропи, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреним покидом рогатини. Оборона стала для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Бовк, — чи не можна нам як-небудь спасті своє життя?

— Нацо? — сказав понуро Бурунда.

— Усе ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, й очі його заблищали пе жадовою життя, але радше жадовою пімсті. — Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Бовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажи їм, що, коли хотять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять своїдпо! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут-таки, перед їхніми очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полонянину живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілько пас іще липшилося, випустили живих і здорових із сеї долини! У противнім разі жде вашого сина неохібна смерть.

Немов хотячи доочне показати їм усю правдивість тоЯ погрози, Бурупда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Уся громада стала мов без духу. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се предложение. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їхній найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе пову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'emo її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибелі! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, піж задля цього має піти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона. — Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчинко, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь па добро всіх. Тут нема вибору, доні!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — усі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожка зломана, і громада пе бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їхні і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можем обіцяти їм па словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загіріших молоддів. — Скоро тільки Максим буде своїдний, ти лише кивни па нас, а ми всіх інших пішлемо па дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — се було б нечесно. Беркути додержують слова павітъ ворогові й зрадників. Беркути піколи пе спля-

мують пі своїх рук, пі свого серця підстушно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якої варес¹ лежав величезний камінь, і сильною, недріжачою рукою взяв за ужовиску, що придергувала туту варену в плоскім положенні.

— Батьку, батьку! — кричала Миррослава, рвучись до цього. — Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її криків, спокійно пам'рював варену на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дарма ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим

під піднесену сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тримтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув паостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшеною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимовою голову.

Але в тій хвилі бліснув меч Тугара Вовка попад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамені, впала, оббрізкана кров'ю, мов сухе поліно, у воду.

Ревнув з лютості та з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної непависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою патуютою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від цього удару стратив рівновагу і покотився у воду, потягнувшись за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі запуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк заступав па березі, — і за кілька хви-

¹Вареса (діал.) — ополоник.

лип гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурупової дружини не було ані сліду.

Мов мертвa, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лицe руками, ридав тяжко. При його погах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім, радісний крик залишив ідолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потопув Максим з Бурупдою, разом побачили Максима, як виріпав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість Іхнія живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів і мужів, й ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчени в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залипали громові окріпки і попесялися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого аворутення, зі слізами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Увесь мокрий, але з лицем, роз'яснивши радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до піг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці й чуючи непастапну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до південного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своїх грудей і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпути на прегарнім лиці. Уже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі й знов захмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце мое! — кликав Максим, пітуючи її руки. — Прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лицо.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твоого Максима!

— Максима? — скрипнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Утім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце мое!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава.

Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі та алі діла. Молімось, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози зі своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару яснimi, радісними очима.

— Клякніть⁴ коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Допю Мирославо, твій батько поліг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поліг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, допю! Замість батька доля дас тобі брата...

— І мужка! — додав Максим, стискаючи її руку у своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — У тяжких днях звела вас доля докупи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й пайстрашішу бурю. Нехай же ваш зв'язок у нинішню побідну дину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злігодії і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним поровом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підвідіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати депо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша побіда — велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою

⁴ Клякнти — ставати, падати на коліна.

згодою і дружістю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадськім порядку, дружно держатися купи, пезлампо стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побудить вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердітво, що за ним підуть інші й вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по Руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм пайзникам, і вони зроблять із цього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злidiнів апov пагадає собі народ своє давнє громадство, і благо Йому, коли скоро й живо пагадає собі його: се отпадить Йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізше, він пагадає собі життя своїх предків і забажає йти їхнім слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своєм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тога пам'ять серед грядущих злidiнів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться повним огнем! Прощайте!

Бажко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, усміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним пі сини, пі сусіди, пі громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріхом плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на «Ясну поляну», до стародавнього житла прадідівських богів, і, аложивши його в кам'яний контин, лицем до золотого образа сонця, вміщеною на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лопні тих богів, що жили в його серці й напінтували йому весь вік чесні, до добрих громади вимірені думки.

Багато змінилося від того часу. Аж падто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі алігодін градовою хмарою перейшли попад Руською землею. Давнє громадство давнє забуте і, здавалось би, похоронене. Та пі! Чи не напим дням судилося відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

До речі...

Іван Франко був новатором у багатьох жанрах. Письменника можна вважати одним із засновників українського детективу. За його повістю «Перехресні стежки» було знято один із перших в Україні детективних телесеріалів «Пастка».

1. Монголи **НЕ** перепливали річки

- A** Волги
- B** Дону
- C** Дніпра
- D** Дунаю

2. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
<p>1 Раз мати родила, раз і гинути прийдеться.</p> <p>2 Все ж таки життя краще, ніж смерть!</p> <p>3 Хвіля його смерті буде й моєю смертю!</p> <p>4 Беркути додержують сло- ва навіть вороговій зрад- никові.</p>	<p>A Мирослава</p> <p>B Максим Беркут</p> <p>C Захар Беркут</p> <p>D Бурунда-бегадир</p> <p>D Тугар Вовк</p>

3. Установіть відповідність.

Опис героя	Літературний герой
<p>1 Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шко- дить.</p> <p>2 Той, що важить правду й неп- равду, важить тепер його добре- та злі діла.</p> <p>3 Увесь мокрий, але з лицем, роз'яс- неним радістю, вискочив... із пло- ту на берег...</p> <p>4 ...досі такий сильний і незломний, тепер тримтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко.</p>	<p>A загірний молодець</p> <p>B Максим Беркут</p> <p>C Захар Беркут</p> <p>D Бурунда-бегадир</p> <p>D Тугар Вовк</p>

4. Як характеризує Бурунду така його репліка: «І що найдужче мене
лютиль, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені
в ставок!»?
5. Який художній прийом використав I. Франко в такому реченні:
Немов огонь, пущений по скошенні сіножаті, ловзе покіс за покосом
і злизув копицю сухого сіна за копицю, — так тухольці спихали
монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми
смерті?

6. Як пояснив свій вибір Захар Беркут щодо можливості врятувати сина в обмін на життя Бурунди-бегадира, Тугара Вовка та залишків монгольської сили? Чи по-батьківськи, на вашу думку, він учинив?
 7. Знайдіть і прочитайте рядки, яким відповідає ілюстрація до дієв'ятої частини повісті. За допомогою яких засобів художникам вдалося передати колорит місцевості й епохи?
 8. Як ви вважаєте, чому зрадник Тугар Вовк останньою митті вирішив урятувати Максима?
 9. Знайдіть і прочитайте слова Захара Беркута, які є провідною думкою (ідеєю) повісті.
 10. Назвіть головних героїв повісті «Захар Беркут». Чому І. Франко саме так назвав свій твір?
- 11. Перечитавши віщування Захара Беркута перед смертю, зверніть увагу на мовні особливості цієї промови: частотність уживання сполучника й питальних та окличних речень, старослов'янізмів (благо, грядущий), фразеологізмів (всі за одного, а один за всіх; відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька) тощо. Якого ефекту досягає автор, використовуючи ці мовні засоби? Виразно (емоційно і вдумливо) прочитайте цю промову.
12. Доберіть заголовок до кожної частини повісті.

Ще раз прочитати віщування Захара Беркута наприкінці повісті. Знайти у відповідній літературі чи в мережі Інтернет історичні факти, які підтверджують передбачення головного героя. Використавши їх, написати твір-роздум на тему «Чому дітям та онукам потрібно розповідати про життя наших предків, про давні порядки» (1,5–2 с.).

— Теорія літератури —

Історична повість, мотив

Повість І. Франка «Захар Беркут» посідає гідне місце серед творів, що вивчаються в 7 класі. Припаміні восьмикласники вважають його чи не найцікавішим. Складових успіху цього твору декілька: по-перше, майстерність автора; по-друге, жанр твору — повість — дає можливість широко, з важливими деталями зобразити як герой твору, так і події, що в ньому розгортаються; а по-третє, це його історична основа. Справді, майстерно написаний твір про вигадані події читати цікаво (наприклад, книжки Дж. К. Ролінг про Гаррі Поттера), проте не менш цікавими є твори, як ви вже перекопалися, про реальні події, а особливо історичні.

У 6 класі ви вже читали повісті («Тореадори з Васюковки» В. Нестайка, «Митъкозавр із Юрківки, або Химера лісового озера» Я. Стельмаха та ін.).

Пригадайте, що **новість** — це прозовий розповідний твір, за обсягом більший від оповідання, у якому йдеться про одну або декілька подій, протягом досить тривалого часу про одного чи декількох головних герой.

Історична повість побудована на історичному сюжеті, у якому широко відтворюються певна епоха та її діячі. Такі твори мають історичний колорит — паяність прикмет історичного минулого: імена людей (Тугар Бовк, Бурупда), історичних героїв (Чингісхан), описи старовинних звичаїв, загадки про історичні події тощо.

Читаючи історичну повість, ви, напевне, помітили, що її мова відрізняється від мови тих творів, у яких ідеться про сучасні події. Справді, у тексті вжито багато слів, які давно вийшли з ужитку, а тому вам не зрозумілі. Вони належать до **застарілої лексики**, тому їх пояснення подається у виносках. Перед тлумаченням лексичного значення поставлено умовне скорочення (**заст.**). До застарілої лексики належать архаїзми, з якими ви ознайомилися в 5 класі. **Архаїзми** (з грецьк. *стародавній*) — слова, звороти й граматичні форми, які вийшли з активного вжитку, наприклад, *ратище, хоругва, смерд, уста*; їх витіснили нові слова — *спис, прапор, селянин, губи (ром)*. З-поміж застарілих слів виокремлюють групу так званих **історизмів**, які позначають назви зниклих предметів, явищ, попяль: *князь, боярин, десятина*.

У художній літературі застарілі слова використовують для відтворення історичного колориту минулих епох. Справді, без архаїзмів та історизмів утрачалося б відчуття давності подій, а отже, і тодішньої реальності.

Мотив (з латин. *рух*) — це тема ліричного твору. Коли аналізують ліричні твори, то кажуть не **тема**, а **мотиви**, наприклад: мотиви лірики Л. Костенко (мотив відданості Вітчизні, жертовності та ін.). У баладі Т. Шевченка «Тополя» провідним є мотив певністю справжнього кохання, краси вірності, а основою — мотиви усної пародії творчості та стародавніх уявлень пароду.

До речі...

У Києві, Львові, Дрогобичі, Тернополі та інших містах споруджено пам'ятники І. Франку. 1956 р. відкрито пам'ятник і музеї у м. Вінніпезі (Канада).

1. Лише історизми вжито в рядку

- A** вітець, уста
- B** князь, смерд
- C** ратище, хоругва
- D** боярин, кріпаччина

2. Традиційною є послідовність сюжетних елементів у рядку

- A** зав'язка — розвиток дії — кульмінація — розв'язка — експозиція
- B** зав'язка — розвиток дії — кульмінація — експозиція — розв'язка
- C** експозиція — зав'язка — розв'язка — розвиток дії — кульмінація
- D** експозиція — зав'язка — розвиток дії — кульмінація — розв'язка

3. Установіть відповідність.

Частина художнього твору	Сюжетний елемент
1 зображення першого зіткнення героїв	A розвиток дії
2 розповідь про час, місце подій, про дійових осіб	B кульмінація
3 місце, де розв'язується конфлікт	C експозиція
4 момент найвищого піднесення, напруження, розвитку конфлікту у творі	D розв'язка

4. Назвіть жанрові особливості повісті.

5. Пригадайте з уроків української мови особливості кожного типу мовлення — розповіді, опису й роздуму. Який із них має будову, що збігається із сюжетними елементами літературного твору?

6. Визначте сюжетні елементи повісті І. Франка «Захар Беркут». Не забувайте, що кульмінаційних моментів у повісті може бути декілька, проте один із них найнапруженніший.

7. Визначте, якому сюжетному елементові відповідає кожна з ілюстрацій повісті.

8. Які історичні події взято за основу повісті І. Франка «Захар Беркут»?

9. Визначте ті елементи в повісті, які створюють історичний колорит.

10. Шо в історичній повісті І. Франка, на вашу думку, реальне, а що вигадане, уявне?

11. Уявіть, що вам довелося писати музику до кінофільму за повістю І. Франка «Захар Беркут». Поміркуйте, який за настроем і темпоритмом музичний супровід ви написали б до визначених у завданні 6 сюжетних елементів. Які музичні інструменти при цьому використали б?

12. Знайдіть у тексті повісті застарілі слова й випишіть їх у дві колонки — архаїзми й історизми. Усно поясніть, у чому полягає різниця між власні архаїзмами й історизмами.

Об'єднавшись у групи (3–4 учні), підготуйтесь до виразного читання за ролями найцікавіших для вас уривків повісті І. Франка «Захар Беркут».

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Український поет, прозаїк, драматург, художник, громадський діяч. *Найвідоміші твори:* збірка поезій «Кобзар», поеми «Гайдамаки», «Кавказ», «Сон», «Катерина», «Наїмичка», послання «І мертвим, і живим...», п'еса «Назар Стодоля».

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. в с. Моринцях Київської губернії (тепер Черкаська область). Батько майбутнього поета був кріпаком-хліборобом, стельмахом і чумаком; умів читати й писати. Його заповіт виявився пророчим: «Синові моєму Тарасові зі спадщини після мене пічого не треба. Він не буде людиною абиякою, з цього вийде або щось дуже добре, або велике ледацьо; для цього спадщина по мені... пічого не значитиме...»

Коли хлопчику виповнилося вісім років, його віддали в науку до дяка. Через рік померла мама майбутнього поета, і батько залишився з п'ятьма дітьми. Згодом він одружився з жінкою, яка мала трох дітей. У родині були постійні сварки і між дорослими, і між дітьми. В одніадцятирічному віці Тарас утратив і батька: «Там батько, плачуши з дітьми / (А ми малі були і голі), / Не витерпів лихої долі, / Умер на панцирі!..» Мачуха вигнала Тараса з батьківської оселі. Деякі спогади про сирітське дитинство закарбовані в рядках вірша «Мені тринадцятий минало...».

Ставши служником-козачком пана Енгельгардта, Тарас разом із ним переїхав до тодішньої російської столиці Петербурга. Саме тут (ви вже знаєте це з попередніх класів) майбутній поет у Літньому саду познайомився з художником Іваном Сопішком, який виявився його земляком. Завдяки Сопішку молодий художник і поет увійшов у коло передової інтелігенції, яка й допомогла викупити двадцятитиридцятирічного Тараса Шевченка з кріпацтва.

Рання творчість митця (1837–1843) позначена передусім виходом у світ 1840 р. поетичної збірки «Кобзар». У творах цього періоду проявився інтерес поета до певничайного, яскравого, таємничого, павільонного фантастичного, тобто до романтичного (балади «Тополя», «Причинна» та ін.). Деякі з творів цього періоду ви читали в 6 класі, серед них «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Думка».

У 1838 р. Т. Шевченка викуплено з кріпацтва, після чого він став вільним слухачем Академії мистецтв, а згодом і одним із найулюблені-

ших учнів відомого російського художника Карла Брюллова. Молодий митець мав неабиякі успіхи в мальарській справі, які були гідно оцінені: він був удостоєний срібної медалі Академії мистецтв за картину «Хлопчик-жебрак, який дає хліб собаці».

Поетичну творчість пізньої доби (1843–1847) можна вважати «золотою порою» Шевченка-поета. У цей час надруковано цикл віршів «Три літа». Поетичними здобутками згаданого періоду є поеми «Кавказ», «Наймичка», усесвітньо відомий вірш «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»), а мальарським здобутком — серія картин «Живописца Україна», де відображені історичні місця нашої країни, її природу й побут.

Третій період творчості — це так звана *неволиницька поезія* (1847–1857). За участь у таємній політичній організації (Кирило-Мефодіївське братство), а передусім за написання творів, спрямованих проти царя й панів, поета було заарештовано. У Петербурзі, очікуючи вироку, Т. Шевченко написав цикл віршів «У казематі». «За сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений» поета було заслано до Оренбурзького окремого корпусу на десять років рядовим солдатом без права писати й малювати. Проте йому вдавалося й тут творити: за перші три роки заслання написано сто віршів і сім поем, однак за наступні сім років — лише один вірш через жахливі умови перебування в неволі.

Творчість після заслання (1857–1861) позначена виходом у світ оновленого «Кобзаря», «Букваря» — посібника для павчання грамоти українською мовою, створенням гравюр. До речі, 1860 р. Рада Петербурзької академії мистецтв присвоїла Т. Шевченкові звання академіка-гравера.

У засланні здоров'я поета було підірвано: на автопортреті у сорок три роки він схожий на шістдесятилітнього дідуся. 10 березня 1861 р. Т. Шевченко помер.

N. N.

Мені трип'адцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сопечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Непаче в Бога
Уже проклисали до паю¹,

А я собі у бур'яні
Молося Богу... I не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молились,
Чого так весело було.
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!

¹ Паї (рідко) — частина їжі, дана кому-небудь.

I. Іжакевич.
Тарас-пастух.
1935 р.

І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молились...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубе
І те помаранчю.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..

І клинули сліози,
Тяжкі слізозі!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала,
Та їй почула, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої слізози
І поцілувала...
Непаче сонце засіяло,
Непаче все на світі стало
Мос... лапи, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води. (...)

До речі...

Повне зібрання творів Т. Шевченка налічує двадцять томів: збірка поетичних творів «Кобзар», дев'ять повістей, п'єса «Назар Стодоля», декілька уривків із драматичних творів, щоденник і листи.

Теорія літератури

Контраст

Одним із пайопищеніших художніх прийомів у літературі є контраст. **Контраст** — це різко окреслена протилежність у чому-сь: рисах характеру, у властивостях предметів чи явищ. Цей прийом із давніх-давен зафіксований в усій народній творчості (казка «Правда і Кривда») та в інших видах мистецтва. За основу вірша Т. Шевченка «Мені трипідцятий минало...» узято контраст — перша й третя частини твору протиставляються другій: «...сонце гріло, не пекло! — Та недовго сонце гріло...; Тойді так приязно молились — недовго молились;

Чого так весело було — хлинули слізози, тяжкі слізози». За допомогою контрасту автор передає глибину й міцливість відчуттів, зміну настрою, увиразніше такі противідності, як добро і зло, краса й потворність.

Для створення контрасту майстри слова часто вдаються до використання антонімів. Ось як майстерно через контрасти український письменник М. Коцюбинський передав складні переплетення почуття й думки: «А люди йдуть. За одним другий, і третій, і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і все кричить у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі липшають па душі мой сліди своїх підошов».

1. Установіть послідовність періодів творчості Т. Шевченка.

Послідовність періодів	Періоди творчості
1 1837–1843 рр.	А невольницька поезія
2 1843–1847 рр.	Б «золота пора»
3 1847–1857 рр.	В рання творчість
4 1857–1861 рр.	Г творчість після заслання

2. Збірка поетичних творів Т. Шевченка має назву

- А «Гайдамаки»
- Б «Тополя»
- В «Буквар»
- Г «Кобзар»

3. Срібної медалі Академії мистецтв Т. Шевченко був удостоєний за картину

- А «Автопортрет»
- Б «Циганка-ворожжа»
- В «Кругтий берег Аральського моря»
- Г «Хлопчик-жебрак, який дає хліб собаці»

4. Скільки років Т. Шевченко був кріпаком і в засланні? Чи знищили вони в ньому митця й особистість? Відповідь аргументуйте.

5. Що таке прийом контрасту? Якого ефекту досягає Т. Шевченко, використовуючи цей прийом у вірші «Мені тринадцятий минало...»?
6. Який період в історії України зображене у вірші «Мені тринадцятий минало...»?
7. Відшукайте рядки вірша, де читач дізнається, що головний герой — сирота-наймит. Які автобіографічні факти наявні в них?
8. Типовою чи винятковою була доля головного героя в зображеній у вірші Україні?
9. Якими настроями перейнято вірш? Чим викликана зміна настрою ліричного героя?
10. Поміркуйте, чому Т. Шевченко написав такого вірша саме в засланні.

- 11.** Запишіть вірш «Мені тринадцятий минало...» в зошит і розфарбуйте олівцями (поверх тексту) рядки, добираючи той колір, який виникає в уяві під час читання. Подивіться на утворену палітру кольорів. Чи відповідає вона змісту й мінливості настрою ліричного героя? Чи збігаються тут поетичний і малярський контрасти як художні засоби?
- 12.** Доберіть і зачитайте рядки з вірша «Мені тринадцятий минало...», яким відповідає репродукція картини І. Іжакевича «Тарас-пастух». Прокоментуйте, за допомогою яких засобів (кольори, лінії, пейзаж, емоції малого Тараса, загальний настрій тощо) художник відтворив Шевченкові рядки.

Підготувати невелике повідомлення про Шевченка-художника (до 1 с.).

Усміхніться

Варфоломій Шевченко, троюрідний брат поета, розповів про такий випадок: «Сидячи в кріпості, Тарас запустив бороду й з бородою прибув за Арапом. Раз ходить попад Арапом і стрічає козацького офіцера з уральських козаків. Офіцер підійшов до п'яного й почав просити благословення, уважаючи його за попа. Тарас запевняє, що він не піп, але офіцер божиться й присягається, що про його благословення піхто у світі не знатиме. Далі дістав із кишені двадцять п'ять карбованців і тиче Тарасові в руку, просячи прийняти па молитви. Тарас не взяв грошей і не дав благословення, але офіцер так і не повірив, що Тарас не піп, засланий урядом за Арапом. Після цього випадку Тарас зголив бороду».

До речі...

Вступ до балади «Тополя» став популярною народною піснею, а музику до фрагментів цього твору написали Микола Лисенко, Кирило Стеценко та інші композитори.

ТОПОЛЯ

По діброві вітер висе,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий
Марне зеленіс.
Кругом поле, як те море
Широке, синє.

Чумак іде, подивиться
Та й голову склонить,
Чабап вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце пис:
Кругом ні билини.
Одна, одна, як сирота
На чужині, гяне!

Хто ж викохав топку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте — все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!
Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила:
Пішов — та й загинув...
Якби зпала, що покине —
Було б не любила;
Якби зпала, що загине —
Було б не пустила;
Якби зпала — не ходила б
План за водою,
Не стояла б до півночі
З мілим під вербою.
Якби зпала!..

І то лиxo —
Попереду зпали,
Що нам в світі зостріпеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!..
Само серце знає,
Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають,
Бо не довго, чорнобриви,
Карі очепята,
Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полуція, та й зав'яне,
Брови полипяють.
Кохайтесь ж, любітесь,
Як серденко зпає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченко,
Ходя по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати,

А він її запитає,
Чи не била мати.
Стануть собі, обіймутися —
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться,
Обое раденькі...
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає...
Любилася, кохалася,
А серденко мліло —
Чуло серце недолешньку,
Сказати не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркую,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує...
Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою,
Не співає — сиротою
Білим світом пудить:
Без милого батько, мати —
Як чужій люди,
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється,
Без милого скрізь могила...
А серденко б'ється.

Минув і рік, минув другий —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка;
Мати не питас:
«Чого в'яне, моя доно?»
Стара не спітала,
За сивого, багатого
Тихенськоє сднала.
«Іди, доно, — каже мати, —
Не вік дівувати!

Він багатий, одипокий —
Будеш папувати».
«Не хочу я папувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть,
Легше, мамо, в труні лежать,
Ніж його побачить».
Не слухала стара мати,
Робила, що знала —
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала,
Шпила вночі до ворожки,
Щоб поворожити,
Чи довго їй одипокій
На сім світі жити?..
«Бабусенько, голубоп'яко,
Серце мое, ненько,
Скажи мені щиру правду,
Де мілій-серденько?
Чи жив-адоров, чи він любить?
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій мілій?
Край світа полину!
Бабусенько, голубоп'яко!
Скажи, бо [ти] знаєш...
Мене мати хоче дати
За старого заміж.
Любити його, моя сиза,
Серце не павчти!

Шпила б же я утопилася —
Жаль душу згубити...
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко!
Щоб додому не вернулася...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю».

«Добре, допо! Спочинь трошки.
Чипи ж мою волю.
Сама колись дівувала —
Теє лихо знаю;
Минулося — павчилася:
Людям помагаю.
Твою долю, моя долю!
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».
Шпila стара, мов каламар
Достала з полиці.
«Ось на тобі сього дива.
Піди до криниці.
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сього зілля —
Все лихо загойть.
Вип'еш — біжи якомога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеп; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупие кінь погою, —
Коли живий козаченъко,
То зараз прибуде...
А за третій, моя долю!
Не питай, що буде...
Та ще, чуети, не хрестися —
Бо все піде в воду...
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».

Ваяла зілля, поклонилася:
«Спасибі, бабусю!»

Вийшла з хати — чи йти, чи пі?..
 «Ні! Вже не вернуся!»
 Прийшла... Вмилась, напилася,
 Тихо усміхнулась,
 Вдруге, втретє напилася
 І не оглянулася.
 Полетіла, мов на крилах,
 Серед степу пала,
 Пала, стала, заплакала
 І... і заспівала:

«Плавай, плавай, лебедонько!
 По синьому морю —
 Рости, рости, тополенько!
 Все вгору та вгору,
 Рости гнучка та висока,
 До самої хмари,
 Спитай Бога, чи діжду я,
 Чи не діжду пари?
 Рости, рости, подивися
 За синє море:
 По тім боці — моя доля,
 По сім боці — горе.
 Там десь милий чорнобривий
 Співає, гуляє,
 А я плачу, літа трачу,
 Його виглядаю.
 Скажи йому, мое серце!
 Що сміються люди,
 Скажи йому, що загину,
 Коли не прибуде!
 Сама хоче мене мати
 В землю заховати...
 А хто ж Ї головоньку
 Буде доглядати?
 Хто догляне, розпитає,
 На старість поможе?
 Мамо моя!.. Доле моя!..
 Боже милий, Боже!..

В. Лопата. Ілюстрація до твору
 Т. Шевченка «Тополя». 1980 р.

Подивися, тополенько!
 Як нема — заплачеш,
 До схід сонця, ранісінько,
 Щоб піхто не бачив...
 Рости ж, серце-тополенько,
 Все вгору та вгору;
 Плавай, плавай, лебедонько!
 По синьому морю».

Отак тая чорнобрива
 Пласала, співала...
 І на диво серед поля
 Тополею стала.

По діброзві вітер вис,
 Гуляє по полю,
 Край дороги гне тополю
 До самого долу.

Теорія літератури

Балада

Балада «Тополя» — один із ранніх творів Т. Шевченка (1839). Що ж це за літературний жанр? **Балада** (з фр. *танцювати*) — невеликий віршованій ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом і співчутливо-сумнім звучанням. Баладі властиві такі ознаки:

- невелика кількість персонажів;
- незвичайність і загадковість подій;
- гострота, а часто й трагічність у розв'язанні конфлікту;
- похмурий колорит;
- ліризм.

Ви, мабуть, помітили, що балада «Тополя» дуже поетична й образна, її властиві незвичайність, таємницість, казковість, емоційність, тобто *романтичність*. У пій романтичним є і пейзаж, що вважається засобом зображення внутрішнього світу людини. У Шевченковій баладі *романтичний пейзаж* — це дзеркало, яке відображає душу митця, ліричного героя. Пейзаж тут співзвучний із відтворюваними подіями й почуттями, він гармонійно єднає внутрішній світ людини з природою:

По діброві вітер вие,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Метаморфоза

Як у народних, так і в літературних баладах часто використовується прийом **метаморфози**, за основу якого взято перетворення людини на рослину чи тварину. У Шевченковій «Тополі», як і в пародійній баладі «Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси...», дівчину перетворено на тополю. Цей фольклорний твір має багато спільногого з літературною баладою «Тополя» Т. Шевченка.

1. Події в баладі «Тополя» розгортаються в такій послідовності

- A** перетворення дівчини на тополю — наполягання матері одружити доношку із старим — дівчина у ворожки — умивання біля криниці, поки півні не співали
- B** дівчина у ворожки — перетворення дівчини на тополю — умивання біля криниці, поки півні не співали, — наполягання матері одружити доношку із старим

- В** наполягання матері одружити доньку із старим — перетворення дівчини на тополю — дівчина у ворожки — умивання біля криниці, поки півні не співали
- Г** наполягання матері одружити доньку із старим — дівчина у ворожки — умивання біля криниці, поки півні не співали, — перетворення дівчини на тополю
- 2.** Метаморфозою в баладі «Тополя» є
- A** уживання дівчиною зілля
- Б** умивання героїні біля криниці
- В** перетворення дівчини на тополю
- Г** нічні відвідини ворожки
- 3.** У першому реченні балади «Тополя» використано
- A** метаморфозу
- Б** персоніфікацію
- В** речитатив
- Г** гіперболу
- 4.** Який епізод у баладі вас найбільше вразив і чим саме?
- 5.** Які казкові події наявні в баладі?
- 6.** Називте ознаки романтичного пейзажу. Підтвердьте свою відповідь прикладами з тексту.
- 7.** Що в баладі — реальне, а що — фантастичне? Яким ішле літературним жанрам властиве поєднання реального й фантастичного?
- 8.** Знайдіть і випишіть у зошит фольклорні мовні ознаки балади «Тополя». Що спільнога має цей твір із баладою «Вільшаний король» Й. В. Гете?
- 9.** Скільки разів героїня балади мала випити зілля? Що символізує така кількість і в якому жанрі усної народної творчості вона часто використовується?
- 10.** Визначте мотиви балади «Тополя».

- 11.** Підготуйтесь до виразного читання балади Т. Шевченка «Тополя» за ролями й візьміть участь у конкурсі на кращого читця.
- 12.** Поділивши текст балади «Тополя» на частини за змістом, доберіть до кожної з них заголовок.

- З'ясувати значення таких символів в мережі Інтернет: соловей, тополя, вітер. Поміркувати, чи з таким значенням їх використано в баладі Т. Шевченка «Тополя».
- Проілюструвати епізод, який вас найбільше вразив у баладі Т. Шевченка «Тополя», і взяти участь у конкурсі в класі на кращий малюнок (лідисати його рядками з тексту вірша).

Зауважте

Починаючи з 1962 р. щорічно присуджується Державна премія України імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури й мистецтва.

До речі...

У грудні 1845 р. Т. Шевченко, гостюючи на Переяславщині, занедужав на запалення легень. У ті часи ця хвороба була смертельною, тому поет вирішив написати прощального вірша. Ним і став «Заповіт», проте цю назву вірш здобув пізніше; спочатку він був без заголовка, а потім у різних передруках називався «Завіщенієм» і «Думкою». Лише після смерті поета вірш дістав назву «Заповіт».

ЗАПОВІТ

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Україні милій,
Щоб лані широкополі,
І Дніпро, і кручи
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як попесе з України
У синє море
Кров ворбжу... отойді я
І лапи і гори —

Все покину, і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражкою алою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великий,
В сем'ї вольний, повій,
Не забудьте пом'янути
Незлім тихим словом.

Теорія літератури

Ідея художнього твору

Художня література виконує різні функції: навчає жити, допомагає знайти відповіді на важливі запитання, є джерелом естетичної насолоди тощо. Прочитавши художній твір, людина часом переосмислює попередній пройдене. Інакше починає сприймати павколишній світ — отже, література виконує це й виховну функцію. Як же письменнику вдається в одному художньому творі поєднати всі ці завдання: навчати, виховувати, духовно збагачувати читача, приносити йому естетичну насолоду?.. По-перше, ви скажете, треба мати талант до красного письменства; по-друге, майстерно володіти мистецтвом слова. А по-третє? А по-третє, треба мати ідеї.

Що таке ідея в художньому творі? Передусім пригадайте, що таке тема твору, оскільки ідея перозривно з нею пов'язана. Поняття тема

художнього твору ви вивчали в 5 класі. Нагадаємо, **тема** (з грецьк. *тēма*, що лежить в основі) *художнього твору* — це коло подій, життєвих явищ, представлені у художньому творі, у тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення. Темою Шевченкового «Заповіту» є зображення життя в Україні за часів кріпаччини.

Ідея (з грецьк. *першообраз*) *художнього твору* — це основна думка про зображені у творі життєві явища, висвітленню якої підпорядковано всі картини й образи. За змістом «Заповіт» можна чітко поділити на три частини (по дві чотирирядкові строфі), кожна з яких має свою провідну думку, тобто ідею. У першій частині автор заповідає поховати його в рідному краї, де «лані широкополі, і Дніпро, і кручі...». Читаючи ці рядки, перед нами розкривається панорама всієї України з її красою й величчю, і кожен починає усвідомлювати громадянську відповідальність за її долю. У другій частині «Заповіту» Т. Шевченко спонукає трудящих скинути кайдани й боротися за краще життя, за волю. А в заключній частині поет залишає після зпищення гнобителів побудувати вільну сім'ю народів.

Сукупність ідей твору (провідних думок) і становить його **ідейний зміст**.

У повісті І. Франка «Захар Беркут» ідея перозривно пов'язана з темою: зображаючи у творі мужнію боротьбу тухольців проти монгольських завойовників (тема), письменник утверджує думку: сила народу в єдності й згуртованості (ідея).

Зауважте

Чому Т. Шевченко заповідає поховати його «на могилі», а не «в могилі»? «На могилі» означає бути похованним на козацькому кургані, тобто поділити долю захисників свого краю.

До речі...

Вірш Т. Шевченка «Заповіт» був найдратіливішим для видавців і цензорів, тому його доволі часто перекручували. Як же розуміти такий Шевченковий рядок: «...а до того Я не знаю Бога»? Скажімо, упорядник М. Костомаров помістив у «Кобзарі» 1867 р. лише перші вісім рядків. Галичани на Шевченківських вечорах замінювали 15-й і 16-й рядки на: «А до того — Я вже знаю Бога». Іван Огієнко, спираючись на першодрук, заперечував відповідність оригіналу 16-го рядка. У радянські часи стверджували, що ці слова є незалежним свідченням того, що поет не вірив у Бога. Сучасні ж дослідники творчості Т. Шевченка так тлумачать зміст цих рядків: «Після смерті поета його душа не буде допущена до Бога, аж доки Україна не стане вільною». Ці рядки, очевидно, і надалі залишатимуться предметом дискусій між критиками різних поглядів.

«Заповіт» Т. Шевченка перекладено більшістю мов світу. Багато композиторів написало до нього музику, серед них М. Лисенко, М. Вербицький, Г. Гладкий та ін. Мелодія саме Гордія Гладкого набула найбільшої популярності в народі й передається з покоління в покоління.

1. Твір «Як умру, то поховайте...» мав усі названі заголовки, **ОКРІМ**

- A** «Думка»
- B** «Заповіт»
- C** «Завіщаніє»
- D** «Кобзар»

2. Основна думка про зображені в художньому творі життєві явища називається

- A** ідеєю
- B** темою
- C** мотивом
- D** сюжетом

3. Твір «Як умру, то поховайте...» за жанром —

- A** дума
- B** поема
- C** балада
- D** ліричний вірш

4. У чому полягає відмінність між темою та ідеєю художнього твору?

5. Розкажіть історію написання Т. Шевченком вірша «Заповіт».

6. Уважно розгляньте автограф вірша й знайдіть відмінності в правописі Шевченкової доби й сучасному.

7. Поміркуйте, чому в такому пафосному вірші, як «Заповіт», немає жодного знака оклику. Поясніть використання крапок у середині речень.

8. Як ви розумієте такі рядки: *Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте?*

9. Випишіть із вірша епітети, які часто вживаються у творах усної народної творчості. Яку роль вони відіграють у творі?

10. Визначте, як змінюються ритм та інтонація при читанні «Заповіту». Поясніть ці зміни.

11. Знайдіть і випишіть слова, що асоціюються з кольорами й звуками. Подумайте, як кольори та звуки пов'язані зі змістом поетичних рядків.

12. Поміркувавши над тим, чи виконали українці заповіт Т. Шевченка, візьміть участь у дискусії в класі щодо цього питання.

1. Знайти в довідковій літературі чи мережі Інтернет матеріал про Чернечу гору й музей Т. Шевченка в м. Каневі та підготувати про це невелике усне повідомлення з ілюстраціями (фото, репродукції картин).

2. Підготуватися до виразного читання напам'ять вірша Т. Шевченка «Заповіт».

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ (1857–1935)

Український письменник, адвокат, громадський діяч. *Найвідоміші твори:* повісті «Олюнька», «Богданко», «За сестрою»; роман «Сагайдатний».

Андрій Якович Чайковський належить до когорти тих письменників, творчість яких тривалий час замовчувалася. У ХХ ст. його твори майже не видавалися, їх не вивчали в школі. Митець писав переважно на історичну тематику — один із таких творів ви сьогодні розпочнете читати. Напевно, вам буде цікаво довідатися про Андрія Чайковського зі спогадів його сучасників.

* * *

«...Ще малечкою я часто перебувала в гостях у дідуся в Коломиї. Пам'ятаю, як, тримаючись за його теплу руку, ішла тихими вуличками міста. І перехожі з пошаною вітали дідуся. Він любив збирати нас, своїх онуків, біля себе; малечкох брав па коліна. А я була серед старших, тому тулилася до його збоку. Він вів мову про всячину. Найбільше любив розповідати про козаків, Запорозьку Січ».

Катерина Чайковська, онука письменника

* * *

«1962 р. я відбував практику в Коломийській міській бібліотеці № 1. Моїм керівником був син письменника, завідувач бібліотеки Андрій Андрійович Чайковський. Це був освічений, скромний, дотепний чоловік, доволі товариський. З перших днів моєї практики ми подружилися. Хоча він був набагато старшим від мене, у нас були дружні, цікаві разомови, особливо про літературу. Від сина славного письменника я вперше дізнався про літературну спадщину Андрія Чайковського. Про свого батька він розповідав неохоче. Коли я наполегливо розпитував про твори Андрія Чайковського, він заводив мене в книжковощі і якось крадькома, боязко оповідав про батька. Саме тоді я вперше прочитав «Олюньку». Книга виспівала в моїй душі хвилюючий трепет і гордість, бо я тримав твір, якого торкалася рука знаменитого письменника. Лише згодом я зрозумів, чому такою таємничістю була оповита особа

молодшого Чайковського, адже його вважали сипом ворога пароду, сипом українського буржуазного паціопаліста. Тодішні спецслужби так залякали його, вимуштували, що він завжди попеки і тільки довіреним людям розповідав про батька.

Михайло Мандзюк, заступник директора
Огинійської школи

До речі...

Більше про життя і творчість Андрія Чайковського ви можете дізнатися в Інтернеті за такою адресою: www.refine.org.ua/pageid-2625-1.html

ЗА СЕСТРОЮ

(Скорочено)

Події відбуваються в українському селі Спасівці. Спасівчани жили тут, наче у фортеці. Вони були козацького роду, тому й розуміли, яка небезпека їм загрожує. Жителі села кожної ночі ставили вартових біля обох воріт села, щоб ворог не застав їх зненацька. Такий лад завів тут старий досвідчений козак, який прийшов сюди з першими поселенцями. Хоча старий Охрім уже давно помер, спасівчани й далі дотримувалися тих звичаїв. Їм велося безпечно.

У Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славилися тем, що не було між ними жодного, хто би не побував на Січі між низовим товариством.

Рідня Судаків складалася зі старого діда Андрія, його сина Степана, жінки Палажки, двох синів Петра й Павла та дочки Ганни.

Звичайно, Петра вже тоді не було вдома — пішов на Запоріжжя.

Другому синові, Павлові, було п'ятнадцять років, а дочці Ганні — тринадцять...

Далі розповідається про те, як зненацька в Спасівку вдерлися татари. На очах Павлуся вони вбили матір і діда, а батька й сестру взяли в ясир. Павлу-севі вдалося втекти на викраденому татарському коні...

Поранений і знесилений, Павлусь упав із коня й зомлів. Свідком цієї картини став козак Семен Непорадний. Він промив хлопцеві рану. Опритомнівші, Павлусь розповів про кроваві події в Спасівці.

Згодом прибула ватага козаків на чолі з Остапом Тріскою, серед них був і Петро Судак, брат Павлуся. Брати зраділи несподіваній зустрічі.

Коли всі лягли спочити, Семен Непорадний, який застася на сторожі, помітив татарина й узяв його в полон. Виявилося, татарин шукав у степу Павлуся, який, утікаючи зі Спасівки, прихопив не лише коня, а й червінці, що були сковані в сідлі. Пізніше до козаків приєдналася ще одна ватага побратимів на чолі із сотником Андрієм Недолею. Козаки, об'єднавшись, вирішують нездогнати татар і визволити з ясиріу спасівчан.

IV

У Павлуся забилося серце, коли почув сотників паказ. Він сьогодні побачить те, про що від дідуся стільки послухався. Побачить, як козацтво стрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували в Спасівці. Його огорнув страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрижав усім тілом, хоча на дворі була спека, і дивувався, що козакам було все байдуже, начеб на празник Іпти. До п'ого піблизвився брат Петро.

— Ти, братику, уважай, аби де в купу не попав. Держися сотника або діда Панаса. Держи добре коня. Пожди, я тобі стремена до піг приладжу. Поки що подерхи моого коня.

Петро осідав татарського коня, на котрім Павлусь утікав, укоротив стремена і, поцітувавши брата, посадив на коня.

Обом стали слізози в очах.

Петро був відважний козак і не жалів себе. Тепер йому стало піяково, коли подумав, що його можуть убити, і тоді Павлусь стане круглим сиротою, на опіці чужих людей. Хлопцеві саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не дозволяє остатися позаду та пильгувати брата.

Петро ще раз погладив хлопця й хотів сідлати свого коня.

Павлусь вийняв щось із кипені.

— Петре, братику, на тобі.

— Що це?

— Ще вчора мама бублики з медом пекла. Я заховав у кипені та з цим і втік; на тобі, Петре, це мама пекла! — його лице скривилось, і він став хлипати. У Петра теж слізози з очей капнули. Він узяв бублика з руків брата й розділив падвое.

— На, брате, разом з'їмо.

Держачи так по половині бублика в руках, обидва брати облялися й плачали, як малі діти. Павлусь похилився з коня й повис на грудях старшого брата, одинокої тепер опіки на світі.

Побачив це сотник Недоля і під'їхав ближче. Він одразу зрозумів, у чому справа.

— Ти, Петре, останешся при мені між посильними козаками, хлопець теж.

Тепер Петро аж зрадів: сталося, як хотів. Тепер піхто докоряти не буде. Це паказ старшини.

А поки що Тріска зі своєю ватагою поїхав уперед. Із пими Іхав Непорядний і вів па мотузі татарина зі зв'язаними позаду руками.

Татарин показував дорогу. (...)

Передні козаки оглядалися час від часу позад себе, а тоді задні козаки показували їм знаками, куди йти.

Батага Тріску вже далеко відійшла, коли Недоля рушив зі своїми. Тріску вже не було видно. Недоля йшов слідом за ними. Він йшав по-переду на своєму булавім. Біля цього Іхали дід Папас з бандурою, Петро Й Павлусь. Не говорили нічого.

Був полуночень. Сонце стражемно пекло. І коні, і люди попріли від спеки. Земля гуділа глухо від кінського ступання. Коні обганялися довгими хвостами та головами від мух, що роем літали над ними.

Передні козаки патропили на високу могилу. Ось уже Й Самара певдалеко. Один із них аліа із копя Й дав його держати товаришеві. (...)

Це був татарський дозорець. Він лежав па розстеленому кожусі спиною вгору, оперши голову на схрещені руки. Він, очевидно, заснув на спеці, не спавши цілу ніч.

Козак підійшовши вище, запираючи в собі дух. Татарин хропів. Козак уперся погоною в землю й витягнув пожа. (...) Татарин І не застогнав.

Козак підняв шапку татарина, надів на свою голову й став обережно підімнатися та розглядатися павкруги.

Перед ним лежав татарський кіш. Коні лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. (...) До возів із другого боку були поприпісані воли, що лежали в траві. А далі стояли татарські гарби поміж татарами.

За шатрами пливла ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після цього міг обмірювати, скільки могло бути татар, бо їх не було видно. Усе поховалося в холодку під шатрами. Навколо панувала тиша.

Козак зінав, що коли б тепер скочити в татарський кіш, пі один не втік би живцем. Та поки засунувся з могили, щоби під'їхати до своїх, він побачив, як із шатра вийшло двоє татар І, розмовляючи щось, показували на могилу, де сидів козак. Вони стали туди прямувати.

Козак зміркував, що треба вбитого татарина сховати. (...)

Козаки завернули коней і погнали вихором до своїх. Козак, який зарізав татарина, розповів Трісці все, що трапилося.

— Біжи ж, Опіську, до сотника й розкажи, що знаєш.

— Розвивайся! — командував Тріска. — Списи готов!

Козаки стали лавою, позімали списи з ремінців і пастовбурчили поперед себе...

— З Богом! Уперед!

Козаки рушили спочатку кроком, а відтак підбігцем.

Татарин, що прибіг у кіш, засвистав па тривогу. У коші заворушилося, мов у мурашинку. Молодий Мустафа-ага вже сидів на своєму коні й командував.

Татари кинулися до коней, миттю осідлали їх і виступили перед кіш, розмістившися, за татарським звичаєм, півмісяцем. Вони постановили лише оборонятися. Нападати вони не хотіли й не могли. Не знаючи, яка в козаків сила, Мустафа паказав запрягти коней, звивати шатра та готуватись у похід.

Коли Тріска наблизився, застав татар, готових до бою. Як їх середина стояла не рухаючись, оба крила почали завертати кругом, щоби так перетяти козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору й скомандував:

— Завертай! (...)

Тепер з усіх боків засвистали на татарській стороні бойові свистілки, і татари з пекельним криком: «Аллах! Аллах!» кинулися навздогін за козаками. Татарські коні, витягнувшись шию, мов гуси в польоті, з роздутими широко підрядми гналися так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчатих шапках та вивернених кожухах, похилтившись уперед. У кожного блищаля в руках шабля. Вони почали козаків доганяти. Віддаль між пими щораз меншала, а тут Недолі Й не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Наращ Тріска завернув півколом коня й став проти татар. Під час погоні татари замішалися трохи. Деякі їхні коні висунулися трохи наперед.

Тріска першому стрічному татарипові відрубав голову. (...)

Біля Тріски збиралася куча татар щораз більша. Він рубав па обидва боки, устеляючи землю навколо себе трупами. Частина татар зупинилася.

Утікаючі козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся й крикнув:

— Пробі!, хлопці! Ватажок між татарами! Хто в Бога вірює, не даймо!

Попад десяток товаришів завернули коней і пустилися Тріску виручати. Вони бачили, як Тріска вправлявся, рубаючи поганців. Татари роз'їхалися, мов осі, і стали рубати козаків. Небагато Іх устигло втекти.

Тепер татари пустилися в погоню за іншими. У них були кращі коні. Мустафа заповзяліся не випустити ні одного.

Козакам стало але. Татар було чи не триста, козаків осталося всього сорок. Вони чекали вже на свою смерть, і кожен молився Богу в передсмертний годині. Татари згуртувались у продовгасту валку і вже досягали втікачів.

Під одним козаком кінь спіtkувся й упав, а бідолапного козака разотпали татарські коні.

Тим часом Недоля заходився «привітати» татар. Він розділив свою сотню на дві частини й поставив Іх лицем до дороги, куди мали втікати Тріска зі своєю ватагою. Для більшого розгону залишили між собою віддалу шістсот ступінів.

Татари такі були певні в перемозі, що й не оглядалися. Вони гналися вперед, мов хорги за серпом.

Коли наблизилися до того місця, Недоля дав умовний знак. Козацтво рушило з місця, і в найбільшім розгоні вдарило на татар з обох боків. Залунало козацьке: «Слава Богу!»

Татари не були в змозі зупинити копей і гналися одною збитою валкою. Розгорнувшись по боках проти напираючого ворога вони й не думали. Козаки настовбурчли свої довгі списи й кололи ними завзяті збитих у купу татар.

Козаки заховали списи (бо з великого розгону списи пропибалі татарські тіла) і взялися до шаблюк. Настала така страпця різанини, що Й описати годі. (...)

«Ось і па моїй вулиці свято!» — подумав Непорадний і відопиняв від сідла свій шовковий інструмент.

Аркан фуркнув у повітря й схопив татарина за шию та звалив із копя. (...)

— А в мене піде воно пвидше, — говорив біля цього дід Панас, прицілившись і вистріливши в пайдальщого татарина.

— Якби так хто заряжав вам рушницю! — каже Непорадний. — А то я пвидне свій шпурок розмотаю.

Вороний погнався вихорем, а Непорадний складав аркан, поки знову не пакинув його на голову татаринові.

Повторив так кілька разів. Багато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром на татар по всій лінії.

Непорадний піймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин розпіяв руки й упав на землю. Татарин устиг розсилити петлю, щоб його не задушила. Над пим стояв уже Непорадний із піднятою вгору шаблею.

— Не забивала мене, козак. Татарин да гроші, много золота син Девлет-Грій, — лепетав татарин, заслонюючи себе руками.

Непорадний стримався. Це був татарський ватажок. На те віказувала його багата одежда.

— Уставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зав'язав йому руки й повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоїщі лежали трупи людей і коней. Козаки погналися з арканами по степу ловити паляканіх коней без вершників.

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, узявшись рукою за бік.

— Де Тріска? — спитав.

— Він погань перший, — відповіли козаки. — Він стримав на собі цілу татарську паваду.

— Треба його відшукати.

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гналися татари, та ледве дихав. Дід Панає уже порався біля п'яного. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля й зліз із коня. Тріска ще дихав. Він відкрив очі.

— Прости мені, брате! Я тебе обидив, — сказав до нього Недоля.

— Аби мені... Бог... так... простив... мої гріхи, — простогнав Тріска. — Молітесь... братики...

Він скончав.

Сонце вже заходило й освітило своїми червоними променями закривавлений степ.

Козаки та їхні коні так були знеможені, що тепер не можна було гнатися за татарами, що над Самарою конем стояли. Недоля велів відшукати поранених і зібрати побитих, щоб їх відтак поховати за козацьким звичаєм. Тепер кожний мав свою роботу. Одні збиралі козацькі трупи в певні місця, другі копали велику яму, треті відшукували в татар їздович, інші знову пильнували коней. Найбільше роботи мав тепер дід Панає. Закачавши по лікоть рукави, він ходив від одного пораненого до другого й перев'язував рані.

Коли вже смерклося, ішла робота при ватрі довго вночі.

У козацькому обозі ще гомоніло. Козаки, розставивши вартових з усіх боків, закінчували свою роботу. До Недолі наблизився Непорадний.

— Пане сотнику, у мене татарський бранець.

— Чи цей з розбитим носом? Чорт його візьми; невеликий тепер із нього хосен¹.

— Ба пі! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже, — обзывається дід Панас.

— То собі його візьми.

— Та в мене є ще один бранець, — каже Непорадний.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитися?

— То якийсь знатний, обіцяв винагру.

— Давай його сюди!

За хвилю привели татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому була багата.

— Як тебе звати? — питав Недоля по-татарськи.

— Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-Гирея, — сказав гордо татарин.

— А я тобі кажу, — обзывається один козак, — що ти чортів син, а твій Магомет і твій хан чортові братами доводяться.

— Не смій, гяуре, запеважати його світлість хана ханів, бо він вас усіх переріže або в полон візьме, — крикнув люто татарин і затупотів ногами.

— А поки ти йому це скажеш, то підеши до твого дядечка в пекло, — відрубав козак і брався уже за шаблю.

— Тихо! — гримнув Недоля. — Не твоє діло, пе твій бранець, Тихоне! До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмети десяток козаків і поведеш цього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та пе забудь поклонитися гарпенько. Гляди, щоб пе втік та щоб його приставили живого та цілого.

— Ба, а моя винагорода? — каже Непорадний. — Це мій бранець.

— Добре! Скажи, Тихоне, панові полковникові, що винагорода прийде козакові Семенові Непорадному. Тобі, Семене, так ліпше, піж во-зитися з татарином, мов циганові з ведмедем.

— Воно й правда! — заспокоював себе Семен. Він став перелічувати на пальцях: — Воловодитися з пим, годувати, пильнувати...

— А ще тобі при нагоді голову відріже, — докинув хтось із гурту.

— Ну, прощай, папе аго! — говорить Семен татаринові. — Поклонися гарпенько твоєму батечкові. Ось забув, як його величають, чорт його бери! Та вже ти па мене не сердсься... воєнне, апаєш, діло, — говорив Семен з повагою, кланяючись татаринові шапкою. — Та ще спасибі, що ти мені, а пе кому іншому попався.

Усі козаки реготали, аж за боки брались.

¹ Хосе́н, хісна́ — користь, вигода.

— Цей татарин для нас вартишний, ніж сьогоднішня перемога, — говорив Недоля півлолосом до діда Папаса. — Полковник наказав мені неодмінно дістати якого знатного татарина. Від п'ятого гадає полковник дізнатися децо про пам'ир орди.

На те все дивився Павлусь. Він перший раз дивився очима на битву з татарами. Він побачив те, що дідуся Йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не здавалися йому такими страшними, як учора. Козаки сильні! Коли б так було вчора, не вбили б воїни дідуся й маму, не взяли б сестру в полон.

І в п'ятого вселилася падія, що козаки відіб'ють ще й тата, і сестру. Та коли це буде? Павлусеві бажалося, щоб зараз погналися козаки й розбили татар до решти та звільнили полонених.

Про це заговорив він із Петром.

— Так не можна, братику, — говорив Петро. — Пап сотник знає, що Йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпімо до завтра. Опісько казав, що татарський кіш невеликий. Вони з навантаженими возами далеко не заїдуть до завтра. Здогонимо.

Павлусь заспокоївся. Він приліг біля Петра при ватрі й міцно заспув.

У козацькому обозі почали пригасати вогні. Усе стихло, хіба вартові перекликалися.

* * *

Козаки посхоплювалися, як тільки на світ стало запоситися.

Вони помолились і взялись ховати вбитих товаришів. Яма вже від учора була готова.

Позосили козачі трупи й посіклидили рядком.

Кожен прощався з товаришем. Один козак прочитав пад трупами молитву, і тепер складали їх на дно ями так обережно, як мати кладе скрупну дитину в колиску. Голови понакривали червоними китайками. Біля кожного поклали його зброю, перехрестили й почали мовчики жмепями насипати землю. Кожний козак укинув бодай грудку землі.

Тепер уже яму засипали землею, обкопуючи її довкола, поки не виросла чимала могила.

Татар ніхто не ховав. Їхні трупи залишили вовкам і воропам.

Із цієї битви здобули козаки чимало користі. У татар знайшли багато червінців, талірів, піймали більше сотні добрих коней і забрали татарську зброю.

А Непорадний водився зі своїм татарином і так знемігся, що ледве волочив поги. Мотуз в'їдався в тіло полоненого.

Це побачив Недоля.

— Семене, та пусти його ік чортовій мамі! Не маєш кращого діла, як його пильпувати? На базарі його не продаси, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розв'язав Йому руки:

— Іди собі, куди хочеш!

Татарин кипувся тепер па останки Їди й повилизував усі казанки. Він був знову веселий, мов дитина.

— Я б остався з вами, — каже татарин до Недолі.

— Про мене, оставайся! А чи приймеш християнську віру й зречешся свого Магомета?

— Хоч би й зараз! — каже татарин. — Бог один.

— Дайте Йому, хлопці, зброю й коня татарського.

Татарин радів дуже. Він не падівся такого кінця й почував себе дуже підслівим. Скочив між татарські копі й знайшов зараз свого. Обняв його за шию та став пестити. Кінь пізнав зараз свого господаря.

— Агов, свате, не руш! — крикнув Непорадний. — Це моя здобич, не дам!

Татарин і не думав пускати коня. Він вискалив зуби й затиснув кулак.

— Згода! — гукнув Недоля. — За цього візьми собі два татарські.

— У похід! — командував Недоля. — Прямо па татарський кіп!

V

Татарські бранці, що були в комі, зміркували зараз, що воно щось робиться, як тільки почули свистілку, а татарава кипулася до копей та зброй і вийшла з коша. Бранці догадувалися, що десь недалеко, мабуть, козаки, і в них блиспула надія, що, може, їх визволять. Вони почули татарський бойовий клич і зараз побачили, як татари почали звивати свої шатра, запрягти вози й татарські гарби. Татари розмістили бранців за Іхньою вартістю. Дівчат і малих дітей окремо, жінок і козаків теж окремо. Усіх стерегли пильно¹ й не розв'язували їм рук. Гіршу частину здобичі вели па мотузках рядом із кіньми.

Бідні бранці були дуже амучені й мали велику спрагу. Коли татари розмістилися копем, кожен бранець приліг па траві, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки й босий, в одній свитині, зі звязаними руками, він приліг на траві.

Татари кипули їм, як собакам, якоєсь палляниці, і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що сталося з Гапню та Палажкою; не знав,

¹ Ліхтарі — якнай вимагає термінового, негайногого виконання; нагальний.

чи вони живі, чи в неволі. Він волів би, щоб їх убили. При згадці про неволю в п'ого завмирало серце з болю. Така неволя гірше смерті. А він лежав тут безпорадний.

Лежачи так, він спав з усієї сили мотуз, та тим ще більше затягав вузол. Даремна праця. Степан повернувся боком, відтак дотори спіною і, буцімто жуючи паляпину, став зубами розмотувати мотуз. На його радість вузол попускав щораз більше. Степан оглядався на вартового й розмотував зубами вузол. Укінці почув свої руки вільними.

Не встаючи із землі, він вийняв обережно з кипені пожа й пайближчому товаришеві розрізав мотуз. Ніж пішов по русах, а вартовий татарин і не догадувався п'ячого. Поглянувши на бранців, що лежали вкупі, не рухаючись, він пішов далі. Бранці, однак, не рухались, дожидаючи слушного часу. Та в тій хвилі пригнались у кіш кілька татар і почали щось балакати. Від того в коші паче загорілось. Татари сідали на вози й виrushали з місця.

Бранці посхоплювалися й гуртом скочили над берег ріки, у комиш. За ними побігло багато й таких, що не встигли розв'язати рук. Татари бачили це, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що осталося.

Хто не встиг утекти, мусив тепер бігти, мов собака, поряд із татарськими кіньми, а хто не здужав, тому зараз відрубали голову, якщо патайкою не могли його підігнати.

За хвилю осталося лише потоптане місце, де стояв татарський кіш.

Утікачі сиділи тихо в комиші, боячись промовити слово. Вони не знали напевне, що сталося. Може, ще поганці вернуться? Здогадувалися, що була зустріч із козаками, — та хто побідив?

Настала темна піч. Довкола було тихо. Аж тепер заворушилися втікачі. (...)

Кожпій, сперни голову на коліна, задрімав. Уже розвиділось, як утікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулися. Один підвів голову з комишем й крикнув:

— Ham!

Посхоплювалися на те місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

— Гей, козаки-братьики, не дайте пропасти!

Утікачі бігли прожоком до козаків, хапали їх за стремена й плакали з радощів.

— Хлопці! — гукав Недоля. — Нагодувати голодних!

Козак добував із торбипи, що мав, і подавав.

— Коли б вас так передучора Бог приніс був, не було б тієї халепи, і хрепетий народ не пішов би в неволю!

— Не журіться, догонимо.

У цій хвилі скочив із коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганпа? — він обняв батька за шию й почав плакати.

— Пропала, синюшку, пропала! — говорив Степан, хлипаючи. — Татарва піймала і Ганпу, і маму.

— Маму — ні, її татарин убив, я бачив.

— А мене ж, тату, не пізасиш? — обзывається Петро.

Степан не пішав спочатку, а відтак обняв старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стріпнулися!

— Гей, люди добрі! — гукнув сотник. — Хто хоче, беріть коней та зброю і приставайте до пас. Нам ніколи часу тратити.

Небагато спасівчан вернулося додому. Хто сподівався кого зі своїх знайти, той і вергався. Інші взяли зброю татарську й пристали до козаків.

До них пристав і Степан, йому не було до кого вертатися.

Тепер Недоля оставил одних козаків при таборі, а з другими, вибраними, погнався слідом за татарами. Слід був запачканий, бо татари їхали возами. Із тими козаками пішов і Степан. Він надіявся відшайти дитину.

Козаки пустилися скоком. Слід вів до берега ріки. (...)

Недоля послав більшу частину своєї согні далеко вбік. Вона мала об'єхнати колом і забігти татарам збоку. Так і сталося. Козаки наблизились із двох боків. Вони бачили табір, мов на долоні. Він тягнувся довгим ланцюгом понад берегом, паче повалена велика гусепіця. Вози тягли воли, а татари на конях їхали збоку.

Тепер козаки помчали з усієї сили. Татари побачили їх і зараз вирішили отaborитися возами так, як це робили козаки. Стало підганяти воли батогами й заїжджати на боки, але було запізно.

Козаки злетіли на них, мов яструби. Татари не вміли гаразд оборонятися. Деякі з них по одному тікали, та тих половили на аркан. Цілій табір з усім награбленим добром попав у руки козаків. Степан із Петром розглядали поміж возами, де були бранці. На кількох гарбах знайшли кілька спасівських молодиць і парубків...

— А де Ганпа? — кричав Павлусь, ідучи вслід за батьком.

— Нема її, синюшку! — обізвалась одна молодиця. — Ще вчора забрали татари всіх дівчат і маліх хлопчиків на коні й погнали, мов чорти.

Степан лише руками сплеснув. Павлусь рвав волосся з голови та страшенно плакав. Уся надія пропала.

— Таточку, Петре, просять пана сотника, хай накаже доганяти. Ми їх піймаємо, певно... Боже мій, Боже, що з Ганею сталося! — він ще дужче заплакав.

— Цить, Павлусю! Так не можна, — заспокоював Петро. — У пана сотника інше діло. Проте хоч би хотів, не піймаєш: вони дуже далеко. (...)

— Хіба ж, тату, так її, пещасну, залишмо без помочі?

— Так мусить бути, коли не годен ішакше, — каже батько. — От ліпше не рви моого серця. Не вона одна...

— Чому не можна? Ось ми три юдьмо в Крим, то її визволимо.

— А знаєш ти, братику, де Крим? — обзывається Петро. — Там усі три пропадемо, і нас розлучать, та й її не відшукаемо. Пропало!

Павлусь затяв зуби й не говорив більше нічого.

Уже надвечір надійшла репта козаків із табором. Настала ніч. Козаки полягали спати. Павлусь лежав між батьком і братом і хропів. В обозі затихло.

Тоді Павлусь устав потихеньку, падягнув на себе кожушину, узяв сумку із сухарями в брата, його два пістолі, мішечок із кулями та ріжок із порохом, припняв свою шаблю й пішов, несучи своє сідло на голові, поміж сплячих козаків прямо до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня і якомога найобережніше виїхав поміж горючі ватри варто-вих козаків у степ. Відїхавши па таку віддалу, що його кулею не досягти, він притиснув стременами коня та погнався галопом.

Тепер поглянув на зорі й завернув коня на південний захід. «Там і Крим лежить», — думав собі хлопець. Бо покійний дідусь показував йому частинкою зорі па пебі, по яких і серед почі не заблукавши, і хлопець добре собі запам'ятав. Дідусева паука стала йому в пригоді. «Ось це Великий Віл, — повторяв собі Павлусь, — а ця зоря над пами — то покає північ. Ну, навпроти неї мусить бути південь». І туди він поїхав.

Коли Степан із Петром рапо прокинулися, Павлусь не було. Їх аж заморозило. Вони відразу здогадалися, що завзяте хлоп'я поїхало шукати сестру, а звідти, напевно, не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

— Як хлопець із цього вийде цілий, то зпайте, що з нього кошовий буде.

1. Татарського ватажка Мустафу-агу спіймав
 - A Остап Тріска
 - B Семен Непорадний
 - C Андрій Недоля
 - D Петро Судак
2. Як орієнтуватися за зорями, Павлусь дізнався від
 - A матері
 - B батька
 - C діда
 - D козаків
3. Події в перших п'яти частинах повісті розгортаються в такій послідовності
 - A зустріч Павлуся з татом — напад татар на Спасівку — знайомство Павлуся із Семеном Непорадним — бій козаків із татарами біля Самари
 - B бій козаків із татарами біля Самари — напад татар на Спасівку — зустріч Павлуся з татом — знайомство Павлуся із Семеном Непорадним
 - C напад татар на Спасівку — знайомство Павлуся із Семеном Непорадним — зустріч Павлуся з татом — бій козаків із татарами біля Самари
 - D напад татар на Спасівку — знайомство Павлуся із Семеном Непорадним — бій козаків із татарами біля Самари — зустріч Павлуся з татом
4. На прикладі четвертої та п'ятої частин твору А. Чайковського «За свestroю» доведіть, що це епічний твір.
5. У чому виявилася теплота родинних стосунків братів Судаків? Кого з рідних згадали хлопці перед боєм?
6. Як ставилися козаки до своїх померлих товаришів, а як — татари? Про що це свідчить?
7. Яке враження на вас справив Остап Тріска в останньому своєму бою? Як називають таких людей?
8. Знайдіть і прочитайте уривки, які спочатку свідчать про слабкість і страх, а потім про невилівану впевненість полоненого Мустафи. Як зміна настрою його характеризує?
9. Як ви вважаєте, поривання Павлуся виручити з неволі Ганнусю сильніші від братових чи батькових? Якщо ні, то як пояснити поведінку Павлуся?
10. Якою реплікою відреагував на зникнення Павлуся Андрій Недоля? Як ви вважаєте, ця репліка є похвалою, передбаченням Недолі чи намаганням підтримати й заспокоїти Степана з Петром?

11. Пригадайте, що таке кульмінація як сюжетний елемент художнього твору. Визначивши кульмінаційні моменти четвертої та п'ятої частин повісті, стисло перекажіть їх.

12. Уявіть, що вам доручили зняти четверту та п'яту серії фільму «За сестрою» (за четвертою та п'ятою частинами повісті). Поділіть ці частини на сцени, давши кожній із них заголовок (*пісъмово*). Скажіть, яка із сцен, на вашу думку, буде найцікавішою для глядачів і чим саме.

1. Прочитати повість А. Чайковського «За сестрою» до кінця. Виписати у робочий зошит незрозумілі слова.

2. Написати коротке висловлення (*півсторінки*), яке починається так: «У четвертій (п'ятій) частині повісті мене найбільше вразило...»

VI

Хлопець за ці два дні освоївся зі степом, і татар тепер не боявся. У цього ж була шабля й два пістолі, — то пе те, як він тікав із Спасівки. Тепер він уже між козаками бував у поході і бачив, як татар б'ється. (...)

Уже перед вечором доїхав до якоїсь ріки. Вода пливла між двома досить стрімкими берегами. Тут і почувати буде, аби лише гарне місце знайти. Та лише з'явився над берегом, його обслідувала хмара комарів, що аж в очі лізли. Від комарів пайліште обігнатися ватрою. Вона й вовка відстрашить. Зате татарина може привабити. Треба б десь так у затишку, щоб не видно було. Він узяв коня за поводи, ішов попад берегом і пильно розглядався. Тут наглядів два стирчачі під берегом, на сажень висоти, камені, що стояли рядом, лишаючи між собою невеличку прогалину. (...) Зарааз привів туди коня й припиняв до куща.

Потім побіг на берег і почав збирати цілими оберемками суху траву й бадилля. Усе те скинув зверху в прогалину між каменями. Тепер викресав вогонь, запалив віхоту сухої трави й пішов поза верболіз у прогалину. Без того пе аважився йти. Він зізнав, що в таких місцях може жити гадюка. Гадюка вдень не страшна. Еге ж! Сідльки Іх сам Павлусь замордував у степу таки ціпком, але вночі — то вже пе те. Вона вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахаря. Павлусь не раз те бачив, а тут знахаря пемас.

І справді, коли Павлусь засвітив у прогалині, запипіла гадюка, утікаючи поміж кущі.

— Вибачай, паніматко, — говорив стиха Павлусь, — що пе дав виспатися. Цим разом уступись гостеві. За це вранці спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів тепер невеличку ватру. Комарів прогнав. Оглядаючи своє логовисько, він побачив під берегом печеру й подався туди з віхтем горючої трави. (...)

Тепер він відчув, що хоче їсти. Він не хотів зійтіти всіх своїх запасів. Забавляючи себе, збирав потоптані гадючепята й кидав у вогонь. Вони на вогні вертлися, пухли, а відтак тріскали, аж іскри розліталися. Але тою забавкою голоду не заспокої. Павлусь міркував, чи не можна б їсти печену гадюку або жабу. Таки жабу ліпше. У ріці, мабуть, вони є. Якби лише зловити. Бо їсти страх хочеться. Можна б і птицю вбити з пістоля, та тепер піч. Нічого не поробиш, треба пекти жабу. Він узяв жмуток трави, запалив і пішов до річки. Кілька паляканіх жаб скочило справді у воду.

Хлопець пішов у воду з вогнем, забувши про підсеку. Такого дива він ще не бачив. Вода була йому вище колін, чиста. Насподі видівся пісок. (...)

Аж дивиться, а біля цього щось пlesнуло по воді. Він стояв не рухаючись. Трава горіла ясно. З неї відпадали яскраві іскри на воду й тут же з шипінням гасли. Павлусь побачив, як падівла риба. (...) Тоді запустив блискавкою руки у воду, піймав рибу коло голови й віг'ялив пальці в її заєбра. Догораючу траву пустив на воду, його огорнула пітьма. Ліпше бачив білу рибу у своїй руці, що пручалася па всі боки.

«Це, мабуть, крапце, ніж жаба, — подумав Павлусь. — Слава тобі Господи!»

Віліла па берег і пішов у свою печеру, де вже вогонь почав пригасати. Павлусь доки пішов байдилля, полум'я спалахнуло, і він заходився коло риби. (...)

Павлусь не пам'ятав, чи йому що так смакувало, як ця риба. Тепер помолився, укрившися кожухом і заснув безжурпо.

Він прокинувся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Розплющив очі й побачив пад собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений у подергій, брудний одяжі й мав па голові татарську шапку. На погах у цього були постоли, обв'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкуйовджена чорна борода. Не було па цьому пічному, що показувало б, що це козак. Уся його зброя — довгий піж за поясом.

— Уставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув і сплюнув крізь зуби.

Павлусь присів на лежанці й таки палякався. Та ж це, паневно, харциз, розбішака, про яких стільки від дідуся паслухався.

Одного разу в Спасівці піймали парубки такого самісінького харциза коло коней. Він його бачив.

— А хто ви, дядьку, будете? — питав Павлусь і чус, як його серце затривожилося.

— Не будь падто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби, що велять, збираїся.

— Куди ж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе із собою.

Павлусь схватив миттю пістоль і відвів курок.

Та поки встиг вистрілити, харциз ударив його ногою по руці, і пістоль випав геть із рук.

— А диви, жаба! До пістоля береться!

Харциз однією рукою придерживав Павлуся, а другою зв'язав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просився Павлусь, аж плакав. — Я так зі страху, бо ви мене страх налякали... я далібі пічого... я за сестрою шукаю... Їх татари в ясир узяли. Пустіть, дядечку... пустіть, Бога за вас молити буду, а то я запізнося.

— Ну, заспокойся! Я тобі дорогу до татарів поїзжу, та вибач, що тебе трохи спутав: ти, бачу, кусати любиш.

Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроши, бо усміхнувся. Пістолі заткнув собі за пояс, а шаблю штурниув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакався знову за своюю шаблею.

Харциз скочив на копя й посадив Павлуся наперед себе.

— Ну тепер пойдемо до татар!

— Дядечку, мене болять руки; розв'яжіть, бо зомлію.

— Добре, я тебе розв'яжу, та гляди: якби тобі забаглося тікати або тес, то не прогнівся, а головку тобі скручу, як горобцеві.

Павлусь поглянув на харциза, та аж задерев'яйв. У того світилися очі, мов у вовкулахи.

— Куди ж ви мене везете?

— Тобі кажуть: до татар. Однакова паша дорога. Ти за сестрою, шукаєш?

— Авжеж за сестрою, за Ганною. Вона така добра, як ангел. Татари набігли на нашу Спасівку, багато люду піймали і їх теж.

— А ти?

— Я втік на татарському коні та по дорозі козаків здібав. Вони відтак розгромили татар і багато наших спасівчан визволили.

— Далеко звідси?

— Мабуть, далеко. Деесь пад рікою Самарою, коли знаєте... Дядьку! — сказав по хвилі.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, поможіть мені, будь ласка, сестру відшукати, визволити. Велику заслугу в Бога матимете, до того ж я вам ще гарпенько заплачу.

— А в тебе є гроші?

— Є, далебі, і червінці, і талари. Усе те буде ваше, коли Гапя буде вільна...

Харциз усміхнувся злобно:

— Ну, заспокойся, побачимо.

За гроші більше не питав. Він зінав, де вони сховані.

Павлусь справді заспокоївся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші все зробить. Отож арадіє, як сестру викупить, визволить і привезе додому. Харциз відгадав задум хлопця й був певний, що він від цього не втече, а буде його держатися, мов реп'ях.

Коло полуудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що верталися з Києва в Крим. (...)

Харциз, ухавши між них, почав щось по-татарськи розповідати, показувати на Павлуся. Його взяли татари з коня й стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його голову й заглядали в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуся зародилося лихе передчуття. Він здогадувався, що харциз продає його татарам.

Упевнившись у своїм передчутті, коли татарин вийняв гаманець із грішми й став Іх лічити на руку харциза, який не злазив із коня. Він сховав гроші в кишеньку і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня й подався в степ.

— Дядечку, дядечку, чого мене залишаєте? — голосив Павлусь. Він хотів за пим бігти.

Харциз оглянувся й каже:

— Шукай, дурню, сестри. Вони тобі дорогу покажуть.

Павлуся придеряв татарин за руку:

— Не втікала, бо з'язала тебе на мотузок; твій тато продав тебе мені.

— Який він мені в чорта тато! — плакав сердито Павлусь, а паводо-гін харцизові гукнув:

— Продав ти мене, юдо, Бог тебе певно покарає!

Павлусь присів на траві й став страшенно плакати.

Харциз був дуже задоволений. Добув без труда коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроші взяв. Тепер пойде де-небудь у город і загуляє-загуляє, аж чортам стане заздриспо. Він заспівав, аж луна по степу пішла. (...)

Аж ось побачив ватагу козаків, що падіхали з протилежного боку. З пими не дуже радо хотів харциз зустрітися, аби часом не натрапити на якого знайомого. Про цього недобра слава ходила в Україні. Його знали, як потурнака, харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було в цього гріхів на душі. Він показував татарам дорогу на Україну, крав козацьких коней, хлопців і дівчат, де вдавалося, і перепродував

татарам. Тепер наткнувся він на козаків так пеждано, що нікуди було втекти. Неодмінно зловлять на аркан або уб'ють із рушниці, а може, ще вдастся вибрехатися. В Україні не був уже кілька років, змінився з ліця й певно його ніхто не пішав.

Він скіпув шапку й став вигукувати:

— Путу! Путу!

То була ватага Недолі. Харциза приїхав до нього.

— Братики, козаки! Слава Богу, що я з вами стріпувся.

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вда-
лося мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом
Іхав і хіба сирою рибою живився, бо й кресала в мене нема, щоб вогонь
розвести. Дайте, братці, що-небудь їсти.

— Ну, добре, — каже Недоля, — будь нашим гостем. Дайте йому
що-небудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів і сушеної риби. Він, не алаязчи
з копя, їв, аж тріщало. Козаки пильно до цього приглядалися. Особливо
Непорадний оглядав його на всі боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже, звідкіля ти його взяв? — питав Непо-
радний.

— У татарча вікрав, прости, Боже, гріха, — каже харциз, усміхаючись.

— Пане сотнику, — каже Непорадний, — він брєпе, цього коня я знаю,
це той, що хлопець на п'ому втік, і сідло те саме.

Харциз зблід.

— Про якого хлопця, — каже, — ви говорите? Я пічого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину, — крикнув Непорадний і вмить
закипув йому петлю на голову.

Харціз став оборонятися, та відразу кипулися па нього кілька козаків. Його стягнули з копя й зв'язали.

— А дивіться, хлопці, — каже один, — далебі, і Петрові пістолі має.

— Призтайся, душогубе, де ти хлопця дів? — гримнув Недоля.

Харціз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопці, нам почувати пора. Розпаліть вогонь, а відтак припекти його залязом, поки не скаже правди.

До харциза піблизвився й татарин, що тепер пристав до козаків. Харціз мовчав. Він заговорив до нього кілька слів по-татарськи.

— Я його знаю, — каже татарин до сотника. — Він потурнак, татарам служить, людей продас. Його звати Карим.

Харціз зблід ще більше, тепер йому амінь.

— Еге ж, це той Карим! Його ціла Задніпрянщина зпас. Жінки дітей ним лякають. Ось ти, пебоже, запав, де схованки шукати!

— Чи ти скажеш уже раз, де ти хлопця запропастив? — питав Недоля.

— Я з тебе пікуру зняти пакажу.

— Я продав його татарам-крамарям.

— Панове молодці, у сідлі ще є громі заховані, так, як були.

— Панове товариші, — питав Недоля, — зробимо пад цим безбожником суд? Він зриється Христа, пристав до нашого пайтаждичного ворога, зраджує братів своїх, продавав християнських дітей поганцям. Що йому за це зробити?

— Смерть! — гукали козаки.

Вони готові були кипутися па нього й розірвати па шматки.

— Чуеш, Гусейне, — каже Недоля до татарина, — візьми ти його й роби з ним, як знаєш, будь йому катом. (...) Татарин махнув пожем і відрізав голову. (...)

Просяні Павлусів здійспнився.

VII

Павлусь, виплакавши, заспокоївся. Він сидів на татарській гарбі, підігнувши коліна під бороду, і замислився, що йому тепер робити.

Татарин підеупув йому шмат паляниці й кухоль молока.

Павлусь був страх голодний. Він з'їв паляницю й випив молоко, не знаючи, що воно було від юбили.

«Може, воно так ліпше, — подумав Павлусь, — що я між татарами пався. Вони мене завезуть у Крим, то, може, і сестру легше знайду».

— А куди ви Ідете, люди добрі? — осмілився спитати.

— Ми Ідемо в Крим, і ти Ідеш із нами: як будеш добрий, то й тобі буде доброе.

Татари видалися Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабили. То були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він Ім сподобався. Через кілька днів освоївся з таким життям. Допомагав татарам у всьому й учився запопадливо татарської мови. Він був попягливий, і татари не могли падивуватись. Інші бранці були яксь недоступні, дикі, усе плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послуговувався ними в розмові задля вправи.

— Ти від пас не втечеш? — питав його раз найстарший татарин із сивою бородою.

— А куди мені тікати? Без копя, без зброя? Мені між вами добре. Я й не зпав, що між вами такі добрячі люди бувають.

— Ми купці. Ти останься між нами, пашу віру прийми.

— Я ще не зпав, яка ваша віра. А хіба ж між вами хрещених немає?

— Немає. Ти мусиш зректися хреста, плюнути на п'яного.

Павлусь плюнув би татарів в очі за таку зневагу християнської віри.

— Я перше хочу вивчити вашу мову, а це опісля.

— Добре, певно! — говорив татарин. — Коли станеш муслемом, то й вільним станеш, а потому можеш до великої почесті в пас дійти... ти гарний хлопець. Не один із ваших був у нас великим візиром у падишаха в Царгороді. (...)

Павлусь не хотів із цими купцями розлучатися. Він гадав, що з ними йдитиме по цілому Криму та так сестру й відшукав.

Дорога до Криму тривала дуже довго.

Так заїхали аж до Перекопу. Павлусь уперше побачив море, і в нього сильніше забилось серце.

Сулейман-ефенді, той старий із сивою бородою, що купив Павлуся, був дуже багатим татарським купцем. Він вів широку торгівлю між Царгородом та всіма приморськими містами й Україною. Свої головні склади мав саме в Коджамбаку. Тому його оселя мала вигляд малого містечка. Стояли тут рядком кам'яні будинки, звичайні й двоповерхові, були щопи¹ для возів й коней, склади з крамом, а при однім боці стояв великий двоповерховий дім, де мешкав Сулейман. Той дім примикав до великого городу. Усі ті будівлі разом були оточені густим частоколом із двома ворітами навпроти.

Коли Павлусь в'їхав на той майдан, то йому аж голова закружляла. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди багато людей. Досі здавалося

¹ Пібна (діал.) — покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонячного сонця; понітка, сарай.

Павлусеві, що татарва — то пайчорніші люди на світі. Тепер побачив губатих чорномазих з Африки, що звивалися, мов чортяки, іх Павлусь пайбільше боявся.

Сулейман приїхав на свій гарбі під самий руїдук¹ будинку. Звідси повиходили слуги й низько кланялися Сулейманові. Назустріч батькові вийшов його син Мустафа, який під час відсутності батька зауважував цілім його майпом.

Коли привіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуся:

— Хто це?

— Цього хлопця привіз тобі на гостинець, я його купив. Поклонися новому твоєму папові, — наказав Сулейман Павлусеві: — Будь слухняний, як досі, і буде тобі добре.

Павлусь скинув шапку й поклонився по-своєму.

Мустафа сказав щось якомусь татаринові, той узяв Павлуся за руку й пішов між челядь.

Челядь мешкала внизу. Горлиця була призначена для папів.

Павлусь аж тепер помітив, що всі вікна пагорб були заслонені густою дерев'яною решіткою.

Увійшовши до челяді, Павлусь не зіпав, що робити. Прийшов пайстарший між слугами й став його з усіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питав по-українськи.

Павлусь відповів, та дуже дивувався, що цей татарин так добре знає його мову.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув татарин і вийшов.

До Павлуся приступив один невільник-українець.

— Ти його так не питай, а то розсердиться та ще поб'є.

— Та за якого біса мене бити має? Хіба я йому щось зробив?

— Тут б'ють хоч і нема за що. Він, бач, потурнак, то хто його спитає про Україну, він дуже соромиться, бо совість гризе, що покинув Христа й збусурманився. Тому він і алюющий такий на нашого брата, мов пес, гірше татарина.

— Ви давно тут живете, дядьку?

— Років п'ять, небоже! — він тяжко зітхнув.

— Тут важко жити?

— Сказано, неволя. Та тут ще рай проти того, що в інших. Старий Сулейман добрий чоловік, та його більше нема дома, піш е. Мустафа гордий і ненавидить нашої віри; а цей потурнак Іbrahim — то сам чорт.

— Не пробували втести?

¹ Руїдук — ганок.

Невільник усміхнувся сумно.

— Поки добіжки до Перекопу, то п'ять разів аловлять. А коли зловлять, то або повісять, або в неволю до турків продадуть. А все випарять так, що душа вилазить.

— А я знаю, що багато люду авідслія втікає.

— Бо тут багато є хрещеного народу, то декому й удається втекти.

— Як вас, дядьку, звату?

— Остапом Швидким.

У тій хвилі вбіг до челядпії чорномазий невільник і поспікав Павлуся до пана. Павлусь пішов за ним нагору і вступив до світлиці. Вона була проста й мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвіщення, укриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. (...) На підвіщенні сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик, на якому диміла велика, мов кадильниця, лолька. (...)

Павлусь зняв шапку й уклопився.

— Прилич товмача, — звернувся Мустафа до слуги.

— Не треба, — каже Павлусь, — я знаю по-вашому.

— Чи так? Ну побачимо. Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звату.

— Ні, тебе так звали; ти будеш зватися тепер Гусейном.

— Я не хочу, я ще не прийняв вашої віри!

— Дурепъ ти! Не прийняв, то приймеш.

— Ні, не прийму! І моєї християнської не аречуся.

— Як приймеш нашу, будеш вільним.

— Не хочу пізаць у світі.

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повісьте. Пошо мені опісля в смолі горіти.

Мустафа засміявся з наївності хлопця.

— Кажу тобі, що вільним станеш.

— Я й так визволлюся, коли захочу.

— А то як?

— Утечу, та й годі.

Мустафа засміявся знову.

— А знаєш ти, що в нас утісачам роблять?

— Знаю. Повісять. А як не піймають, то таки пропало.

— Я хотів тебе взяти до покоїв за слугу.

— Беріть, куди хочете; я доти буду добрий, поки мені буде добре.

Павлусь павчиваючи говорити з татарами прямо й відверто. Та це не подобалося Мустафі. Він насунув брови й сказав:

— Ти, хлопче, зухвалий, як ти до мене відзвиваєшся?

— Хіба ж ви не чоловік?

Мустафа сплеснув у долоні.

Увійшов потурніак-наставник.

— Цього зухвалого гяура випарити й до копюхів дати!

Потурніак схватив Павлуся за руку й повів униз.

— У тебе, хлопче, загострій язик, гляди, щоб не відрізали.

Унизу, у челяндії, вибили Павлуся так, що зі спини аж кров потекла.

У хлопця текли слізози з очей, аж покусав губи до крові, а підразу не застогнав. Він сів на землю, здригаючись усім тілом. Ось попався...

Гадав собі зовсім інакше, а вони ось що! До нього підійшов земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били?

— Нічого. Шідмовляв мене на бусурманську віру, та я не хотів... Я говорив з ним, як з людиною, а то звір.

— З ними не можна просто балакати, як із нашим братом. З ним треба хитрувати, пизько кланятися. Що ж ти сказав?

— Я сказав, що як мені буде зле, то втечу.

— Дурень ти! Хто ж так говорить? Тобі треба було вдавати покірного, тебе лишили б у гориці на послугах.

— Не хочу, — каже Павлусь. — Найліпше коло копей ходити.

— Куди ж тебе призначив?

— До копюхів.

— Не думай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурніак Ібрагім проти п'яного ангела. Там пайтяжче.

Остап скинув із Павлуся сорочку й помастив якоюсь маззю його рапи після нагайки.

— Ти, братику, але зробив; там тебе замучать.

— Адрік я першої почі втечу, — відповів Павлусь. — Дорогу я знаю добре й з копя пе впаду.

— Не роби того, перозумпа дитино! Вони тебе вб'ють або продадуть першому-лішньому татарапові. Ти слухай, будь покірний, то пан тобі простить. Ти вижидай крацої пори.

— Аж до смерті?

— Ні, не до смерті. Тут можуть кожного для падбігти запорожці! От такої хвилі всі християнські бранці ждуть, як спасіння. Тоді пора втікати...

— Скажіть, дядечку, де тут у Криму може бути моя сестра? Її цього літа полонили татари.

— Скільки їй років?

— Тринадцять буде.

— А гарна вона?

— Як намальована.

Остап похитав головою.

— Ледве чи ти Й знайдеш. Тут продають дівчат із рук до рук. На всіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то і в Туреччину за море вивозять країнціх. А тих базарів тут много, много...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба багато грошей.

— Я їх не маю.

Розмова перервалася, бо саме вийшов у челядну Ібрагім-потурнак і велів Павлусеві збиратися в степ до табунів. (...)

Відбуваючи покарання тяжкою працею біля табунів у степу, Павлусь продумує план утечі. Однієї ночі, коли всі позасинали, він утікає на краденому коні. Проте його подорож перериває татарин, який зустрівся по дорозі й запідозрив хlopця у втечі від хазяїна. Кмітливий Павлусь позбувається татарина, проте зі своєї волі повертається до Сулаймана-ефенді, бо знає, що в такому разі він приймні залишиться живим.

Коли того дні рано донесли Мустафі про втечу певельника Павлуся та ще про крадіжку пайкрапцого коня, він розіслав гіпців і пазначив кару сто пагай дротяних на спину, а коли від цього не здохне, то продати його першому стрічному татаринові. Але Павлусь повернувся сам. Про це повідомили Мустафу, і він замінив засуд на двадцять дротяник і продати. Кару мали викопати в оселі Сулаймана на очах усіх певельників, аби їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали про це, він зовсім не злякався. Ніби пічного й не сталося, Павлусь заснув міцним спом. На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганили всіх певельників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті й утирав слізози, йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім: у цього була тверда рука.

Він вийшов на середину й почав певельникам виголошувати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його спочатку на сто дротяник, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив їх на двадцять. (...)

У тій хвилі в'їхав у ворота якийсь мулла¹, а за ним кілька багато одягнених слуг. Усі розступилися. Він вийхав па середину й тут виголосив співучим, трохи гутнявим голосом:

— Слухайте, певірі! Гяури! Мій пан, ханський Ібрагім і любимець, — пехай йому Аллах дасть довгий вік, — звелів у своїй ласкавості спитати вас, певірів українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милості Девлет-Грея, славний лицар Мустафа-ага,

¹ *Мулла* — служитель релігійного культу в мусульман.

що цього літа ходив із загоном воювати з певірими в Україну для слави Аллаха та його пророка Магомета. Хто виявить його місце, стане достойним його ласки й нагороди його милості. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його обов'язково повісять.

Один татарин брався виголошувати те саме по-українськи.

Тоді Павлусь виступив перед муллою і сказав по-татарськи:

— Я знаю, де перебуває твій пан.

Мулла подивився згорда на Павлуся:

— Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Погуриак Ібрагім, зігнувшись в три погиблі перед муллою, ствердив, що Павлусь привезений саме цього літа.

— Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одне слово, то тобі відріжу язика.

— Не тобі скажу, а твоєму панові. (...)

Цього невільника забираю зараз до його милості Девлет-Грея Ібрагіма. Відтепер він під моєю рукою.

Усі невільники зітхнули. Вони зраділи, що Павлуся обмінула кара.

— Сідай на копя та їдь зі мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище й спітав Мустафу:

— Чи тепер звеліши бити, чи аж як вернуся від його милості? (...)

VIII

Девлет-Грей мешкав у столиці кримського хана в Бахчисараї. Із Коджамбака треба було юхати туди яких три дні. Шід час дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити далі. (...)

Заїхали в дворище Девлет-Грея. Воно дуже було схоже на оселю Сулеймана. Слуги вже сповістили Девлет-Грея, що мулла вертається з якимсь молодим гяуром, і він вийшов на рупрудку і замахав на муллу рукою, що зараз до п'яного вийде.

Слуги забрали від піх коней, і мулла повів Павлуся паверх до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутній пане! Мулла, твій вірний слуга, чоловік тобі б'є. Салем алейкум! (...)

— Вітаю, добрий мулло! Що припіс? Алейкум салем!

— Цей молодий гяур, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбака, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського товмача! — заговорив Девлет-Грей до чорного слуги. (...)

— Не треба, пане, товмача, — обізвався смільво Павлусь і вклонився піднізко, по-татарськи, Девлет-Гресьві: — Я сам умію по-татарськи розмовляти. (...)

— Говори, що знаєш про моого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика винагорода; коли ж збрешеш, так хай тебе Аллах...

— Я скажу всю правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічі Мустафу-агу в битві; а що відтак із ним сталося, це знає вже моя сестра Гапна Судаківна.

Девлетові це не сподобалося. Він пасупив брови й поглянув па хлюпця так, що тому страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Айтрохи. Вона все бачила. Коли б Й лише знайти; вона в Криму між братцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками. Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Гапна.

— Яка Гапна?

— Сестра моя, Гапна. Вели Й відшукати, вона знає.

Павлусь палякався трізного погляду Девлет-Грея й сказав усе, приховуючи лише одне, що могло спастися сестру.

Девлет-Грей подобрів. Він сплеснув руками й наказав прислікати свого завідчика¹.

— Слухай! — каже йому. — Випитай цього молодого гяура про його сестру й зараз мені Й відшукати між братцями. Коли б Й не було в Криму, то привезти Й за всяку ціну хоч би з кінця світу. (...)

Павлусь розказав так, наче образ малював.

— Мулло, — каже Девлет-Грей, — візьми цього малого до вітальні, і щоб йому нічого не бракувало!..

Павлусь уклонився в пояс Девлет-Гресеві й пішов за муллою до вітальні.

— Чи відшукують Й? — питав в мулли, йому треба було до повного щастя ще й певності, що сестра знайдеться.

— Наказ моого пана — це закон, — каже мулла. — Вони Й знайдуть, де б вона не була (...).

Девлет-Грей повірив словам Павлуся. Він зіпав від тих татар, що повернулися з походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками і там пропав його син-одинак.

Девлет-Грей і Павлусь побоювалися тепер одного: а коли дівчини не знайдуть? (...)

Уже було коло полуночі, як побачили здалека ватагу татар.

¹ Завідчик — помічник.

- Це вони, — сказав гопець.
 - Чи та дівчина знає, що я тут?
 - Я й сам не знаю, хто ти є. Велів вельможний Девлет-Грей відшукувати й привезти таку дівчину, то ми й зробили по паказу.
 - Я тобі скажу: я ІІ рідний брат, — вимовив Павлусь, а слізи радості покотились у нього горохом. (...)
- Наблизилися до ватаги.

Павлусь мало що очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був покритий плахтою. (...)

- Ганно! Ганпүсепъко! Серце мое, чи жива, чи здорована?

На цей оклик Ганна відхилила плахту. Вона пішала по голосу брата, але, побачивши його в татарському вбранні, не відзначила та здивовано видивлялася на нього.

- Ганно, сестро! Хіба ж мене не пізвала? Братика свого, Павлуся?

Ганна закричала не своїм голосом і зомліла.

Татарка кипулась ІІ рятувати, як зіпала. Винесла ІІ з воза й посталася на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одежду.

— Ганю, голубко, та що бо ти? Я тільки світу обійшов, поки тебе відшукав, моя ластівка. Отямся! — говорив крізь слізы Павлусь та, припавши біля неї, став ІІ пестити та цілувати.

Татарка встигла припести води. Обілляли дівчину, і вона відкрила очі.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь. — Уставай, Ганно, поїдемо. Мені з тобою багато говорити... Ось так, ну...

Ганна підвелається й сіла, розглядаючи боязко татар, які ІІ оточували.

— Що з тобою сталося?

— Утома, братику. У тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялася тебе або кого-небудь побачити. Звідкіля ти взявся тут?

— Ну, опісля розкажу. Чи ти знаєш по-татарськи?

— Дуже небагато, хоч мені весь час товкли в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, істи не давали, коли не хотіла вчитися.

— Тепер не будуть... Слухай... То чого ми ждемо? Ідьмо. Тобі, може, на коні було б лішче.

— Ой, так, так, Павлусю! — вигукнула Ганна, аж у руки сплеснула. — Я вже так давно на коні не їадила.

— Дати для неї коня! — паказав Павлусь.

Один татарин привів Йї гарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів міттю на свого. (...)

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодні!

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра зпайшов між козаками.

— Де ж вони тепер?

— У степу, пішли з козаками. Я від них утік впочі та й сюди попав, щоб тебе знайти.

— То ми вже вільні?

— Ще пі, та ось послухай: могутній Девлет-Грей Ібрагім шукає свого Мустафу. То, знаєш... той самий харціз, що зруйнував пашу Спасівку. Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, ачинилася з козаками битва. Мустафу піймав на аркані козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів козакові Тихонові відвести його лубенському полковнику. Пам'ятай, сестро! Ти вдавай, що пічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоб ти зпала. Може бути, що на товмача покличуть не мене, а кого іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля, або неволя, або смерть.

Поки доїхали до Грійового дворища, Павлусь розказав їй по дорозі все, що пережив від тоЛ хвилі, коли почули дзвони церковні, як напали на село татари та її скопили. Тепер буде все залежати від Іхньої пропорності.

Павлусь одного лише боявся, але цього Гапні не сказав, аби її не злякати.

Коли б так лубенському полковникові впало на думку Мустафу втопити або голову йому відрубати, тоді їм було б амінь. (...)

Девлет-Грей стояв на галереї і віжидає гостей.

Павлусь зняв шапку й ще здалеку почав до цього вимахувати.

— Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки, — говорив Грей до свого завідчика.

Молоді позіскакували з копей і пішли до світлиці. Уклонилися, а Павлусь заговорив так:

— Могутній лицарю Девлет-Грєю! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра. Вона його бачила наостанку. Звели її ласково запитати, хай сама розповість.

Девлет-Грєй розпитував її по-татарськи.

Ганна глянула на брата, зробивши вигляд, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся.

Павлусь почав її питати по-українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

— Добре! — каже Девлет-Грєй. — Я зараз посилаю послів із багатим викупом до лубенського полковника, на той час ви зостанетеся моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, жде вас велика винагорода, коли ж... — він не договорив, бо сам палякався слів, які мав сказати. (...)

IX

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як в Україні, що дерева все ще зеленіли, хоча деколи й холоднувато було. Та він, сердешний, збився з рахунку часу й не міг зміркувати, коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі свята були! Він ходив із хлопцями колядувати, ковзався на санках, а тепер і не знає, коли свято...

Те саме думала й Ганна. Її теж весело було тоді, коли внесли до хати дідуха, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та рахували рої. (...)

Павлусь непокоївся, чи посланці Девлет-Грєя застануть ще Мустафу живим. Ганна розповіла йому про свої пригоди.

А старий петрепеливився теж. Уже більше місяця минуло, як посланці поїхали, та слух по них пропав. Він зізнав, що посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичай міжнародній і не торкнутуть їх. Та він боявся харцизяк або татар-погайців. Ті, певно, не вшанують нікого, а, проникнути в них гропі, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто й не дізнається, де ділсися.

Девлет-Грєй розставив гіпців від самого Перекопу, його, коли посланці повернатимуться, щоб зараззвістили. Нарешті!

Одного дня причвалав гонець із доброю звісткою, що Мустафа йде живий і здоровий.

Девлет-Грєй звелів сідлати коні й виїхав із цілим почетом пазустріч.

Коли про це довідався Павлусь, не втерпів і полетів до жіночого відділу. (...)

Викликали Ганну.

— Ганну сенько! Мустафа вертається, будемо вільні! — більше не говорив нічого. Наказав осідлати йому коня й побіг навздогін за почетом, але вернувся з дороги. (...)

Уже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокипувся від гамору, що зчинився па подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-Грій повернувся із сипом. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів байдуоро па гарпім коні й усміхався до батька, котрий аж сіяв із радості. (...)

«Бач який тепер байдуорий! — подумав Павлусь. — А па аркані в Непорадного, то скривився, начеб кислицю вкусив. А що, смакував козацький аркан? (...)

Еге ж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як і інші, уся та погань татарська. Чого вони нас зачіпають, мордують? Хіба ж ми їм заважаємо? Ні, ні, ми стрілемося ще!» — Павлусь погрозив до вікна кулаком.

У тій хвилі його пристали до Девлет-Грея. По дорозі зустрів Ганну. Її теж туди вели.

Стали обов перед ханом, що тримав сина за руку, наче боявся, щоб його знову не забрали.

— Ви сказали правду. Тепер я хочу здергати своє слово й випагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

— Спасибі тобі, могутній папе. Нічого не бажаємо, лише волі. Пусти нас...

— Хіба ж вам зле в мене?

— Нам тут добре, та за Україпою нам сумно. Хочемо своїх бачити.

— Хай буде по-вашому! Ідьте додому, та не тепер, аж весною. Кого зимовий степ обійме, тому й пе жити більше. Оставайтесь ще моїми гостями.

— Та звели, папе, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі татари не чіпали.

— Авжеж, дістапете грамоти й охоропу, поки до своїх не доїдете.

— Тепер, коли ти вільний, подай мені руку, мій друге, — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуся, — мені вже розказували, який ти бравий козак. Та одні скажі мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Ось я це й хотів сказати, — говорить Павлусь. — Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а павмисне сказав на сестру, щоб ти її наказав шукати. Без цього пе бачити б мені її більше.

— Хитрун же з тебе, небоже, хитрун! — каже мірза, усміхаючись. — Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

У тій хвилі Павлусь згадав щось. Він почервонів увесь, мов буряк. Йому соромно стало, що забув, що мав сказати. Узяв це за великий гріх.

— Вельможний Девлет-Грею! Коли ти мене так обласкав... то я про одне тебе пропшу, пе відкажи мені цього.

— Хоч би ти сьогодні просив половину моого майна, і цього не відмовлю.

— Ні, майна я не хочу, а лиш ось про що пропшу: у Сулеймана-ефенді живе певельник. Остап Швидкий, українець, земляк мені. Звели його викупити і подаруй мені.

— Хіба ж він тобі родичем доводиться?

— Ні, а лише земляк. Та він мені був рідним батьком, коли я в певолю попав. Він завивав мені рапи, коли мене арізали нагаями. Я поклявся віддячити йому. Хочу йому волю випросити.

— Добре в тебе серце, хлопче! — сказав Девлет-Грей. — Остап Швидкий, певельник, повернеться а тобою в Україну.

Девлет-Грей велів написати грамоту й послав гінця в Коджамбак. У Павлуся потекли слези з очей.

1. Прочитайте рядки.

...посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичай міжнародні й не торкнутися їх. Та він бояється харцизяк або татар-ногайців. Ті, певно, не вшанують нікого, а, пронюхавши в них гроши, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто й не дізнається, де ділися.

Ці думки належать

- A** Ібрагімові
- B** Мустафі
- C** Сулейману-ефенді
- Г** Девлет-Грею

2. Установіть послідовність розгортання подій у повісті за географічними назвами

- A** Спасівка — Коджамбак — Самара — Бахчисарай
- B** Самара — Коджамбак — Бахчисарай — Спасівка
- В** Бахчисарай — Коджамбак — Самара — Спасівка
- Г** Спасівка — Самара — Коджамбак — Бахчисарай

3. Установіть відповідність між подіями та їх часовою послідовністю.

Послідовність подій	Події в повісті
1	A Павлусь мало що очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Й не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки.
2	Б Харциз був дуже задоволений. Добув без труда коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроши взяв.
3	
4	

Послідовність подій	Події в повісті
	<p>В Павлусь не пам'ятав, чи йому що так смакувало, як ця риба. Тепер помолився, укрившися кожухом і заснув без журно.</p> <p>Г Девлет-Гірей велів написати грамоту й послав лінця в Коджамбак.</p>

- Які емоції, почуття викликають у вас епізод, у якому йдеться про Павлусеву ночівлю в степу біля річки? Чи можна цей уривок назвати романтичним? Відповідь аргументуйте.
- Знайдіть і прочитайте рядки про те, як татари оглядали Павлуся перед тим, як купити його в харцизи. Як це поведінка їх характеризує?
- У чому проявилася Павлусева гідність під час спілкування із Сулеймановим сином Мустафою й потім, коли відбував покарання?
- Знайдіть і прочитайте епізод, у якому Девлет-Гірей словесно виявляє повагу до лицарської вдачі козаків. Як це його характеризує?
- Чому Девлет-Гірей був спокійний за своє посольство в козацькому краю?
- Як характеризує Павлуся те, що йому стало соромно від своїх думок щодо помсти татарам? Прокоментуйте три останні речення повісті.
- Чого навчає повість А. Чайковського «За сестрою»?

- Вишищіть із тексту слова, що позначають реалії татарського життя: одяг, імена, чини, побутові речі тощо. Усно поясніть, з якою метою автор використав їх у повісті.
- Пригадайте, як Павлусь обманув Девлет-Гірея, аби той наказав розшукати його сестру. Поміркувавши, чи бувають такі ситуації в житті, коли обман можна віправити, візьміть участь у диспуті щодо цієї проблеми.

- Підготуватися до виразного читання діалогу наприкінці останньої частини повісті.
- Прокладіть маршрут Павлусевих пригод на карті України, орієнтуючись на згадані у творі географічні назви.

Теорія літератури

**Геройко-романтична повість.
Романтичний герой**

Повість А. Чайковського «За сестрою» є геройко-романтичною. «Геройко» означає геройчу за змістом, а «романтична» — певні особливості повісті як літературного жанру:

- прозовий розповідний твір;
- за обсягом повість більша, ніж оповідання;
- у повісті розповідається про одну або декілька подій одного чи декількох головних героїв протягом досить тривалого часу.

Справді, художній твір «За сестрою» написано в прозовій формі, він значно більший, ніж оповідання, і події в ньому відбуваються протягом тривалого часу. Отже, жанрові особливості повісті ми згадали. А що ж у пій геройчного? Сама назва твору вже засвідчує подвиг заради сестри, ризик, пеймовірні вчинки, тобто геройзм. А пригадайте перипетії, які тривають упродовж усієї подорожі Павлуся від полону сестри Ганни до Її визволення: утеча пораненого хлопця від татар, споглядання козацько-татарських баталій, почівля в степу, зустріч із харцизою Каримом, продаж Павлуся татарам, служба головного героя Сулейманові-ефенді та його сипові Мустафі Й., урешті, повернення сестри завдяки Павлусевій кмітливості та хитрості. Невже це не романтика? Отже, **геройко-романтичною** називають ту повість, у якій зображені геройчні вчинки випяткового героя в падзвичайних обставинах. Зрозуміло, що такого героя в падзвичайних обставинах теж називають **романтичним**.

Композиція художнього твору

Читачі повість А. Чайковського «За сестрою», ви, мабуть, помітили, що вона, окрім сюжету з його елементами (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка), має ще й *позасюжетні елементи*. Вони не впливають на розвиток подій у творі, а лише допомагають глибше й рельєфніше відтворити реалії зображеного в п'amu (опис приміщення, пейзаж, портрет героя). Особливо помітними тут є висловлювання дійових осіб (мополог, діалог, полілог), які оживляють розповідь, роблять її динамічнішою, глибше розкривають характери героїв повісті. Усі ці частини називають **компонентами художнього твору**, і саме вони становлять його композицію. Отже, **композиція** (з латин. *складання, створення*) — це будова художнього твору, розташування й співвідношення

всіх його компонентів: сюжетних (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка) і позасюжетних елементів твору (опис приміщення, портрет героя, пейзаж та ін.).

- 1. До позасюжетних елементів твору належить

- A** зав'язка
- B** кульмінація
- C** портрет
- D** розв'язка

2. Розв'язкою в повісті «За сестрою» є

- A** приїзд Павлуся до Криму
- B** зустріч Павлуся з Ганною в Бахчисараї
- C** Павлусеве прохання про викуп Остапа Швидкого
- D** зустріч Павлуся з харцизом у степу

3. Установіть відповідність.

Уривок із повісті	Композиційний елемент
1 Чоловік був одягнений у подертий, брудній одежі й мав на голові татарську шапку. На ногах у нього були постоли, обв'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкійоване чорна борода.	A експозиція B інтер'єр C портрет D пейзаж
2 Павлусь... вступив до світлиці. Вона була проста й мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвіщення, укриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами.	
3 Уже перед вечором доїхав до якось ріки. Вода пливла між двома досить стрімкими берегами... Тут наглядів два стирчачі під берегом, на сажень висоти, камені, що стояли рядом, лишаючи між собою невеличку прогалину.	

- 4. У чому полягає відмінність між композицією й сюжетом художнього твору?
5. Визначте кульмінаційні моменти в повісті. Який із них найголовніший, тобто найнапруженіший емоційно? Обґрунтуйте свій вибір.

ПРО МИНУЛІ ЧАСИ

6. Визначте позасюжетні елементи повісті А. Чайковського «За сестрою».
7. Яку роль, на вашу думку, відіграють у творі позасюжетні елементи?
8. Знайдіть у тексті повісті й зачитайте приклади геройчних учинків дійових осіб, а також надзвичайних пригод Павлуся, які підтверджують, що цей твір — геройко-романтична повість.
9. Що спільного в повісті А. Чайковського «За сестрою» й романі В. Скотта «Айвенго»?
10. Заповніть таблицю в зошиті.

Композиція	
Сюжетні елементи	Позасюжетні елементи

11. Чи всі ілюстрації до повісті відображають сюжетні елементи? Який позасюжетний елемент ви замовили б художникові-ілюстратору?
12. Доберіть заголовки доожної частини повісті й запишіть їх у зошиті.

Скласти план до характеристики Павлуся, де міститимуться відомості про вік і зовнішність головного героя, його характер, уподобання, здібності, учинки.

На дозвіллі

Радимо прочитати повість «Побрратими», яка є першою частиною історичного роману А. Чайковського «Сагайдачний».

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ (1912–1983)

Український прозаїк, поет, драматург, громадський діяч, член Академії наук України. Найвідоміші твори: романи «Велика рідня», «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця», «Правда і кривда», «Гуси-лебеді летять». Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1981).

Михайло Папасович Стельмах народився 24 травня 1912 р. па Вінниччині в родині хлібороба. Усесь поетичний світ природи, прагці й пісні письменник виплив з дитинства завдяки матері. Саме вона поселяла в дитину душу любов до всього живого: «Коли на городі з'являвся перший пуп'яночок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку й вела подивитися на це диво, і тоді в блакитпавших очах її пазбираувалося стільки радості, паче вона була скарбничим усієї землі. Вона перепа у світі павчила мене любити роси, легенъкий ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче від радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику почує оп'янілій джміль».

Із пікністю він згадував батька, Папаса Дем'яновича, який посив його, босоногого, до школи на руках, бо через бідність родина не мала можливості придбати чоботи. А з яким теплом говорив М. Стельмах про діда Дем'яна — народного філософа й талановитого майстра: «Чого тільки не вмів мій дідусь! Залізо й дерево аж співали в діда... Міг чоловік нехитрим інструментом вирізати і просту людину, і святого. А хочете вітряка, то й вітряка вибудує під самі хмари; у кузні вкує сокиру, у стельманні алагодить вока й сапи, ще й дерев'яni квіти розкидає по них».

Ще до піколи хлопчик павчивається самотужки грамоти, прочитав «Кобзаря» й «Тараса Бульбу», був надзвичайно допитливою дитиною. Про шкільні роки письменника ви прочитаєте в повісті «Гуси-лебеді летять», у якій він розповів про пайяскравіші сторінки свого дитинства. Другу світову війну письменник пройшов солдатом-артилеристом, був тяжко-поранений і контужений. Однак воля до життя й прагнення творити стали найкращими ліками для Михайла.

До речі...

Михайло Стельмах є батьком відомого вам письменника Ярослава Стельмаха, автора повісті «Митькозавр з Юрківки, або Химера лісового озера», з якою ви ознайомилися в 6 класі.

На дозвіллі

Радимо прочитати повість М. Стельмаха «Щедрий вечір», яка є другою частиною дилогії¹ «Гуси-лебеді летять».

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЬТЬ

(Фрагменти)

Мой батькам — Ганні Іванівні й Панасу Дем'яновичу з любов'ю і зажурою.

Розділ перший

Прямо пад нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять пижче розпнатлапих, обвіслих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюся до їхнього маяття, прислухаюся до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм спуванням.

Я стаю пібі меншим, а навколо більшає, росте й міститься весь світ: і загачене білимі хмарами небо, і однопогі скрипучі журавлі, що пікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитпава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від пас. От коли б якимсь дивом послухали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли пад нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таке таємничє слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її перозгадані дороги, дрімучі праліси й ті гуси-лебедята, що на своїх крилах випосять з біди малого хлопця.

Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля й вода, птиця в пебі й саме пебо...

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорить до пеба й землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискав струг², яким він допедавна вистругував шпиці³.

— Життя? — дивуюсь я.

¹ *Дилогія* (від *ди* — дівчі і *логія* — слово) — два самостійні твори, пов'язані задумом, сюжетом і персонажами.

² *Струг* — інструмент для грубої обробки деревини струтуванням.

³ *Шпиці* — те саме, що й спици.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, впучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках і озерах, розмерзиться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які в сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, паче людина, може мати ключі.

— Золоті, впучку, золоті.

— І як воно відмикає пими землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце зі свого вікопечка впіз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли й скучили за весною, та й спитає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце усміхнеться й па промінні спустить у ліси, у луки, у поля й па воду ключі, а воно вже запають своє діло!

Я уважно слухаю діда й раптом страхуюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як папа мама?

— Що, що, пацзигльований? — мов сіро-блакитнаві, поблизуки росою безсмертники, оживають старі очі. Дід опелешено підкидає втору брови, потім одгетькує мене вільною рукою й починає сміятися. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли немає якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлій живіт. У таку хвилину вся дідова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота вириваються клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають слози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: знати, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь посить на ший або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

— Діду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на яспі зорі, — пересміявшись і споважливіши, уро-
чисто каже дід, поглядом показує мені на хату та йде до вчорнілої кат-
раги¹ майструвати колеса.

— «Так-так-так», — погоджується стара качка й ще раз одним оком
поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я й по-своєму перебираю дідові слова. Переді
мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки пабли-
жаються далекі тихі води й прихилені до них зорі. Це в таких краях,
де я ще не бував. І покотилася туди моя стежина, мов іклубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечину, побачити а якогось пе-
запайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитися на
Їх співучі крила, що в теплому ірію² захопили веспу та й прінесли нам.
Але з ким я піду й де мені взяти чобіт?

Тільки тепер дивлюся на свої посинілі ноги, важко зітхнути й
плектаюсь до хати, щоб не схопити маміного запотиличника. І що це
за мода пішла: не встигнеш босоніж вискочити з хати, як одразу сва-
рять, а то й духопелять тебе й називають махометом, вариводою, ло-
богрясом. А в чому ж ти вискочиш, коли тепер не кожний дорослий
розвживеться па взуття? Скажи про це, — знову ж розумником назвуть
тебе, затюкають ще й згадають, що за мною давно плаче попруга з мід-
ною пряжкою, горіла б вона зі своїм плаканням яспим вогнем!

А як дурно-пусто перепало мені, коли тільки заазиміло й перший
льодок запах чорнобривцями! Тоді наша прicerковий пагорб і ков-
занку біля п'яного вкрила дітвора — усі на сапчатах або на дерев'яних
ковзанках. Вони робляться так: берепи по довжині чобота брусоочек бе-
резини, явора або клепини, вистругуючи з іншого копаничку³, робини
східчик для каблучка, а пизом рівненько пропускаєш дріт, чим товпцій,
тим крапце. От і вся мудранія, зате скільки втіхи від неї!

Дивився-дивився я з вікна, як раюють інші, та й, вибравши слушну
хвилину, тихцем шатнувся в сіни, вихопив з-під жорен почовки, заар-
канив Їх мотузочком і босоніж пометлявся до дітвори. Ніхто й не зди-
вувався, що я притирився з такою спасію, бо па чому тільки тут не ка-
талися: одні на сапчатах, другі на грамаках, треті на шматкові жерсті,
четверті умудрилися замість ковзанів осідлати притеерті худоб'ячі
кістки, п'яті — на підковах. А Іван дядька Миколи спускався па пе-
ревернутому дороги ногами осліничку. Головне було — не па чому
їхати, а щоб тільки їхати, коли ж геппешся — не кривитися, а ретотати
з усіма.

¹ Катрага (розм.) — курінь (переважно на пасіці).

² Ірій — те саме, що й вирій.

³ Копаничка (діал., розм.) — полози саней.

Яка то була втіха вибратися па самісіньку маківку пагорба, переможцем поглянути на засніжене село, що бавилося димами, усістися на свого самоката і — гайда, гайда, гайда на весь дух допизу!

Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пересвистує, збоку собаки гавкають, па дрівниці дзвонять, перед тобою хати хитаються, підстрибують, уся земля йде обертасом, а ти, мов кум королю, розсівся па своїх ногах, щоб не так мерзли, і переганяєш дівчат або якогось страхополоха, а розгому врізаєшся в чийсь сапчата й м'ячем вилітаєш па сніг. А зазаду ще й ще хтось наїжджає па тебе, і вже росте отакенна купа, у якій усе рероче, верепить, клубочиться, видирається паверх і жужжом котиться вниз.

З цієї веселої і теплої копії раптом хтось почав мене за ковпір¹ витягти на світ Божий. Він одразу потемнів у моїх очах, коли я опинився перед поблідою од страху й гіліві матір'ю. Ось тепер усі почали дивитися на мене, ніби я з місяця звалився. А хтось уже приніс матері почовки, що встигли чомусь падколотись. Мати підхопила їх під руку та й, не дуже церемонячись, потягла мене з грища па розправу. Хотів я гайпути кудись павтіки, де перець не росте, та материна рука наче приросла до моїх обох ковпірів. Гай-гай, куди поділася моя радість, коли я поперед почовок і матері поплелтався додому.

Ну, а яке потім було сум'яття, ви, напевне, догадуєтесь: спершу з мене вибивали дурування й примовляли, який я бузувір, опришок, урви-голова, харциз, каламут і павіть химород. На таке противне слово я ніяк у душі не міг погодитись. Але й перечити не став, знаючи, що за це можна відхопити зайового духопелика. Далі мені маминою хусткою па два гудзи перев'язали шию, запакували па піч, де парилось просо, і почали обпоювати малитковим часем, який зовсім був би добрим, аби коло п'яного хоч лежала грудочка цукру.

На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить, бо я вночі пі разу не бухикнув. Тому дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в п'яного, а мати сказала, що — в отлапшеннего. Після цього ми з дідом перезирнулись, усміхнулися, мати посварилася на мене бровами й кулаком, а бабуя вирішила повести свого безклепкого впуха до церкви. Там я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, а й дорослим. І в них теж чогось вискачували клепки, розсихались обручі, губилися ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприпою, розум якось втулився аж у п'яти і па в'язах стирчала макітра...

¹ Ковпір — комір.

Отож рапком я вже мало не розкошував: мати на часинку позичила в сусідів чоботи і, шмаруючи їх березовим дьогтем, заходилася повчати, щоб я у церкві не лобуряспичав, не шморгав посом, не крутився дзигтою, не ловив гав, не перся наперед, не сміявся, не пирхав, не ліз па крилас¹ та частіше хрестив лоба. Узнавши геть-чисто все, чого не можна робити в церкві, я подався на вулицю, то опереджаночи бабусю, то залишаючись позад неї, а й хотілося вести мене тільки за руку. І чого всі жінки забувають, що хлопець е хлопцем?

Перед тим, як зайти в церкву, бабуся побожно перегнулася, зробив і я так, але, видать, не догодив і скопив саме те слово, якого ще не доказали вчора. У Божому храмі страшенно пахло свіжовиробленими кожухами й розігрітим воском. І в бабинці², і в притворах молилися люди, а між ними позграбився розчепірений титар³, якого боялася вся дітвора. Зараз він робив дві роботи: абирав коповчаний збір і гасив свічі. Губи в п'яного товсті, капщучисті: дмухне, свічка тільки блім — і вже пемає пів вогниха, пі обличчя святого за пим. (...)

Бабуся перед якимсь втемнілим образом поставила саморобну свічечку й ревно почала молитися доти, поки не згадала, що мені доконче треба показати грізний і Страшний суд — Господа нашого Ісуса Христа друге припення. Це припення було памальоване за бабинцем прямо на дерев'яний стіні. Через те, що з вогкого дерева капало, Страшний суд видавався ще страшнішим: па п'яому плакали і праведники, і грішники.

І чого тільки не було на тому суді?! Тут па веселці, як па гойдалці, владю сидів Христос-Вседержитель, під ним чиясь дебела рука важила па шалькових терезах правду та кривду, обабіч Вседержителя па білих хмарах стояли пророки, Богородиця й Іван Предтеча. Нижче, ліворуч, був рай, обнесений товстелезшим кам'яним муром. Святий Петро вів до райської брами виспажених праведників, а в самому раю уже стояли три бородаті праотці й гурт веселих запорожців, усі вопи були в широких червоних штанях і при зброй, па їхніх головах пишалися довгі оселедці.

А от праворуч починалося справжнє страхіття: тут юрмилися чорні, паче вопи всю зиму кіплюжились у коміпі, чорти й вогнем дихала мерзопакосна пащека змії. До неї, туманіючи від жаху, підходили грішники: п'яница з барилком горілки, товстий салганистий⁴ пан, що пайв м'яса па чужому горі, мельник-злодуга з привішеним па ший

¹ Крилас — у церкві підвищене місце для хору, чиетців із правого та лівого боку від середніх дверей вівтаря.

² Бабинець — окреме місце в церкві, де стоять жінки.

³ Титар — церковний староста.

⁴ Салганистий — товстий.

жорном, суддя-хапуга з торбою печестивих грошей, черпець, що заглядав пе у Святе Письмо, а в гріховні суети, якась підмальовані, гарно зодягнена, але гордовита пані, під нею було написано: «Пиха». За нею карлючилися брехуни й донощики з язиками, схожими на копистки, та інша дрібна потерть, що не жила, а тільки хитрувала й гріховодила на землі.

Хоча й страшнувато було дивитися на все це людинопадіння, але я таки придувлявся до цього. На мое щастя, тут нікого не було з тих дуроп'ятих, які босопіж спускалися б у почовках, і це мене трохи заспокоїло...

— Михайлі, ти ще не в хаті?! — grimptув із катраги дід. — Гляди: перепаде нам обом за лебедів! — і він для чогось поглянув угору, де сонце й блакитні розводи змагалися з хмарами.

Я ще раз зітхнув — це і для себе, і щоб дід пожалів мене, безчобітного, — та й, думаючи своє, почав витирати ноги об прочовганий жорник¹, що лежить біля нашого порога. Отут, близьче до призьби, темпіс глибка², у якій літун качка. Вона вже й тепер, послухавшись лебедів, поглядає на свій закоморок — теж почула тепло. Хоча пана качка й однокрила, та своєю сміливістю й тямущістю дивує всіх вуличан. Веспою, коли повиводяться курчата, вона весь час клопочеться біля чужого виводка. А побачить десь ворону, то так уже пересварюється з нею та накостричується одним крилом і шиєю, що чорнокрила дріобаха зо зла каркне й полетить далі пукати здобич.

Уміла качка якось і в людях розбиратись. Коли біля паної хвіртки з'являлася добра людина, ми чули догідливе чи розважливe: «Так-так-так». Ішла славна людина до хати, то й качка, хильцем-хильцем, супроводила її, немовби статечна господиня. Та досить було з'явитися на вулиці лютобровому дерилподу Митрофаненку або хитрюзі й пустомолоту Юхриму Бабенку, як птиця пагогонувалась, починала вибивати ногами сердиту плетепицю й застуджено репетувати: «Ках-ках-ках!»

— Зараза безокрила, — завжди ще біля воріт пастручувався на неї Митрофаненко, і на перенісці в цього вибивався жировий вузол. — Теж має щось проти тебе!

А Юхрим Бабенко облесно викруглював у посмішці коржасті щоки, розводив довгими руками і, поолививши голос, удавав дивувався:

— І де, і за якими океанами-морями ви таку прейнтересну птаху дістали? А ногами як орудує! Поставте її на ступу, то й проса втовче. (...)

¹ Жірник, міфна — плоскунуватий круглий камінь, призначений для лущення й розмелювання зерна та інших твердих предметів.

² Глибка (діал.) — заглибина, яма.

1. З церковного пагорба Михайлик катався на
 - А шматкові жерсті
 - Б худоб'ячих кістках
 - В санчатах
 - Г ночовках
2. Словами мов сіро-блакитнаві, поблизу росою безсмертники, оживають старі очі описано
 - А бабу
 - Б матір
 - В діда Дем'яна
 - Г Юхима Бабенка
3. Розповідь у розділі першому ведеться від
 - А баби
 - Б діда
 - В матері
 - Г Михайлика
4. Хто прищеплював Михайликові любов до світу природи? Знайдіть і прочитайте рядки, у яких автор подає зовнішню та внутрішню характеристику цієї людини.
5. Якими, на вашу думку, спочатку уявляв Михайлик золоті ключі сонця? Знайдіть у тексті й прочитайте уривок, у якому дід Дем'ян пояснює, як сонце відмикає тими ключами землю.
6. Як Михайлик сприймає сонячні ключі після дідового пояснення? Підтвердьте свою відповідь уривком із тексту.
7. Що заважало Михайликові піти в лісову далечину, щоб побачити з незнайомого берега лебедів, які співучими крилами захопили весну й несуть її людям?
8. Якого ефекту досяг автор, використавши цілу низку фразеологізмів-синонімів: вискачували клепки, розсихались обручі, губилися ключі від rozumu, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра?
9. Чому, на вашу думку, бабуся вирішила неодмінно показати Михайликові в церкві картину Страшного суду? Пригадайте, з яких двох частин вона складається і як на неї відреагував хлопчик.
10. Чому сучасна людина значно менше придивляється до явищ природи, поведінки птахів, аніж герої повісті «Гуси-лебеді летять»? Добре це чи погано? Аргументуйте свою думку.
11. Знайдіть абзац, який починається словами *Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пересвистує...*, і визначте в кожному реченні присудки. З'ясуйте, з якою метою автор використовує їх у цих рядках.

12. Уважно роздивіться ілюстрацію до одного з епізодів розділу першого.

Чи таким у вашій уяві постав цей епізод? Якщо ні, то які деталі й чому, на вашу думку, треба змінити?

- Поділивши на частини розділ першої повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять», скласти й записати в робочий зошит план. Підготуватися до стислого усного переказу за цим планом.
- Виписати з розділу першої повісті фразеологізми, об'єднавши їх у такі групи:
 - рухи людини;
 - вияв позитивних і негативних емоцій;
 - людські недоліки;
 - фізичний стан людини.

Розділ другий

(...) Та є в мене, коли послухати одних, слабість, а коли повірти іншим — дурість; саме вона й завдає найбільшого клопоту та лиха. Якось я швидко, самотужки навчився читати, і вже, на свої дев'ять років, немало проковтиув добра й мотлоху, якого ще не встигли докурити в моєму селі. Читав я «Кобзаря» і «Ниву», казки та якісь без початку й кінця романі, «Задніпровську відьму», або Чорний ворон і закривалена рука» і «Три дами й чирковий валет», а також різні книжечки, видані петлюровцями, «січовими стрільцями» та червоною армією. І вже тоді мені одні слова сяяли, мов зорі, а інші туманили голову.

У якісь розшарпаний книжці я, наприклад, вичитав, як став дичавіти один чоловік, що покинув місто. Я сподівався, що далі підуть пригоди, подібні до пригод Робінзона Крузо, але наступні сторінки глибоко порвали моє серце: крайньою межею здичавіття виявилося оселення того городянина в степах, там він став орати, сіяти землю й павіть мастили свої чоботи дъогтем.

Тоді я не зіпав, чим інше, окрім дъогтю, можна мастили взуття. Я зіпав лише, що взуття — це вже розкіш: у ту пору розрухи чинбарі¹ за ремінь здирали шкіру, і добре чоботи обходились у двадцять—двадцять п'ять пудів папії. А оранса, особливо весняна, уважалася святим ділом.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із рапнім плутом. Коли ж вони поверталися увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба й казав, що він од зайця. Це був пайкрапцій хліб моого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепн² і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається

¹ Чинбар — ремісник, який чинить, обробляє шкіру.

² Чепн — рукоятка в плуті.

голос моого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного та схильованого, до плуга, а сам став біля копей. Дома він про пашу працю говорив як про щось геройче: «Хмари йдуть на нас, громи обвалиються над нами, блискавки падають перед нами й за пами, а ми собі оремо та й оремо поле».

З щедрівок, які взимку виспіувалися під вікнами добрих людей, я зіпав, що за плутом павітъ сам Бог ходив, а Богоматір посила йти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жілки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнєру, у моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого із сьогоднішнім днем... (...)

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздоуботої книги, не раз гримала па мене:

— Святий Дух з пами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, паче замовлений. Та спом'янись і спам'ятайся нарешті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кипула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

— Мамо, і що там тільки може підвередити?

— Що?.. А звідки я знаю?

— То чого ж таке говорите?

— Бо люди кажуть... Он прочитав один розумник геть усю Біблію й позбувся того, що мав у черепку, — показуючи пальцем на лоба, страхає мене Святым Письмом.

— Я ж Біблії не читаю.

— У тебе, вітрогоне, гляди, хватить розуму й до пін допастись.

Я зіпав, коли вже мова переходила на розум, то краще мовчати...

Удень, павітъ узимку, я ще міг сяк-так хитрувати, але ввечері діло мое було гибле: мати, гримпувши в сотий раз на оглагашеного читальника, задмухувала сліпака¹, і я вже в темепі мусив додумувати про якогось князя або графа: чи його уразить «рокова куля», чи «стріла Купідона».

Через отой поганий, бензипом заправлений сліпак, що весь час фахкотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркупа, засипали, я павпиньках підходив до печі, витягав з її чистостей жарину, роздмухував вогник, засівчував каганець і забираєвся з пим на піч. Тут я його так умопузував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми. (...)

¹ Сліпак — каганець, невеличкий світильник, що складається з гнота й посуду, до якого наливается олія, лій чи гас.

Та зробити кагапчика було значно легше, піж дістати книжку. У пошуках її я обходив мало не все село, позбувся своїх мізерних дитячих скарбів, а інколи й забирався па засторонок чи випшки, де песьлися кури. Отак я й позайомився з міновим господарством ще в двадцять першому році. (...)

— Дядьку Юхриме, (...) у вас книжки є?

— Прочотні чи з розміщеннями?

— Ні, може, є без розміщення.

— Усе в мене є, але що тобі до того, пущверінку? Сватами ж ми, розкидаю мізками, не можемо бути.

— А чого? — сміливішаю я. — Може, па чомусь і зайдемось?

— Хіба що па реміщеві, — веселішає парубок. — Соскучився, натуально, за ним?

— Не дуже. І які у вас є книжки?

— Возможні і павіть невозможні, — щось згадує Юхрим і гиги-кас. — Але я знаю, що тобі пайбільше підійдуть «Пригоди Тома Сойера». І вони є в дядька Юхрима.

У мене аж у грудях тенькуло, бо скільки я чув про ті незвичайні пригоди, аж ось і напав на їхній слід. У моїх очах починає жалісніти прохання, і я підробляю свої слова під Юхримові:

— Дядьку, а ви мені, натуально, не можете дати «Пригоди Тома Сойера»? Возможна чи невозможна така можливість?

Але цим старанням я тільки пошикодив собі: Юхрим одразу набур-милівся, а голос його заскрипів, мов хвіртка:

— Насмішечки, заводіяко, починаєт сооружати над старшими! Де ти взявся такий дзигльованій? Гляди, щоб зараз мулько не стало тобі!

— Які насмішечки? Що ви, дядьку! Хіба можна насміхатися над старшими, та ще у Великодні свята?

Мова моя була, напевне, такою щиро-сердою, що Юхрим трохи заспокоївся. (...)

— То дасте мені «Пригоди Тома Сойера»?

— А напо вони тобі?

— Читати.

— Читати? — зпизує вузькими плечима парубок, пепаче я щось несусвітне сказав, і вибирає з жмені соняшникового пасіння одну гарбузову. Вона наводить його па якусь думку, і він нахиляється до мене:

— Добре, дам тобі, пущверінку, почитати книжку, але принеси за це в поділку дядьку Юхриму чотири склянки гарбузового пасіння. Міряй точно, бо я перемірятиму. У мене так, па шармака, не вискочити.

Надія моя розповзається по цвінтарі, але я хапаюсь за її клапти:

— Дядьку Юхриме, то я вам це пасіння, може, восени припесу, бо де його тепер дістанем?

— До осені й книжка полежить, не бійся, миши Її не струблять. Пам'ятай: дядько Юхрим, натурально, полюбляє смажене гарбузове пасіння, — він одвертається од мене, дженджуристо¹ поправляє галіфе, картуз і починає скалити зуби до дівчат.

А ти стій на цвінтарі й ламай собі голову, де дістати пасіння Юхриму, бодай він один гарбузи мав од дівчат. (...)

Одразу ж після свят я помітив, що мати, перед тим, як надіти блузку, підперізується чимсь полотняним, схожим на довжелезну вузьку торбицу.

— Мамо, що то ви посите? — здивувався я. — Це такий жіночий пояс?

— Дурненький, — посміхнулася мати, одвернулась і швидко зав'язала свій химерний пояс.

— Скажіть, мамо.

— Що ж тобі казати? Це отак я вигріваю на собі гарбузове пасіння.

— Гарбузове? — про всякий випадок недовірливо поглянув на матір, — чи не дізналася вона про мою розмову з Юхримом, а тепер і підсміюється наді мною? Бо в нас і дома, і в селі ніколи не переводилася пасмішка і перець на язиці.

— Тож сказала, що гарбузове.

— Воно захворіло чи як, що треба вигрівати? — обережно випитую, щоб не попастись у сильце.

— Скажеш таке. Це для того випопую, щоб у п'юму рапіше прокидалося життя і щоб гарбузи були більшими. Ти ж бачив, що в нас гарбузи, як підсвітки, лежать?

— Бачив.

— Тож-бо й воно: вигрівання дуже пособляє.

Але мене не так зацікавило вигрівання, як саме пасіння. От аби мати загубила пояс, то мав би Юхрим що трощити, а я читати. І закружляли мої думки навколо пояса, мов нетря біля вогню. Я зіпав, що це крутиться ота сама безтолоч, яка не виходить «оп звідти», але вже не міг нічого зробити із собою.

І, може, довго б я мудрував біля того пояса, аби раптом не пофортунило мені: сьогодні мати почала діставати з комори, зі скрині, із синапки, з-під сволока і павіт з-за божинці свої вузлики. У них лежало все те, що далі зайде, зацвіте, закрасується й перев'ється по всьому городі: огірки, квасоля біла, ряба й фіалкова, безлуский горох, турецький біб,

¹Дженджурісто — кокетуючи свою зовнішністю й одятом.

чорне просо па розвод, кукурудза жовта й червона, капуста, буряки, мак, морква, петрушка, цибуля, часник, наут, сопяшник, кручені папічі, нагідки, чорнобривці, гвоздика й ще всяка всячина.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки — різне зілля. Я теж у думках забирається в горох або нахиляв до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вуаликів із гарбузовим насінням. Вони були чималі, і деяницю можна було з них надібрати. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його в матері, але вона, поскупившись, дала мені лише одну пучку:

— Більше не можна, Михайлику, бо це насіння!

В Ї устах і душі «насіння» було святым словом. І хоч не раз вона піркала на свою мушкицьку долю з Ї вічними супутниками — нестатками й альдіями, проте нічого так не любила, як землю. Мати вірила: земля все знає, що говорить чи думає чоловік, вона може гіуватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячі, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледащого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'япок огірка чи зацвітав повернутий до сонця сопяшник, мати брала мене, малого, за руку й вела подивитися на це диво, і тоді в блакитнавих очах Ї назбирувалося стільки радості, паче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша у світі навчила мене любити роси, легенький рапковий туман, п'япкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і каліпсу, вона першою показала, як плаче від радості дерево, коли падходить весна, і як у розквітому сопяшнику почне оп'янілій джміль. Від неї першої я почув про калипсовий міст, до якого й досі тягнується думкою й серцем... (...)

Мати окіпнула поглядом подвір'я й пішла до сусідів. А мені цього тільки й треба: я одразу даig до хати розшукувати гарбузове насіння. Воно, чекаючи свого часу, лежало на комині. Видивившись у вікна, я розгорнув обидва вузлики й у тривозі подивився на добірні, обведені обідками зерна, що дихали прозорою і легкою лускою. (...)

Скочивши на долівку, узяв із миспика гранчасту скляпку і, холонучи, почав на печі наміряті насіння — дві скляпки в одну кишенню, дві — у другу. Воно мені здалося напочатку пекучим і важким, паче каміння. Далі залишилося павхрест зав'язати вуалики й поєласті точнісінько так, як вони лежали. Коли я знов опускаюсь на долівку, з божниці па мене строго дивиться та сваритьса пучкою сивий Бог Отець — єдиний свідок моєї гріхопадіння.

З острахом і певеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив па весняну вулицю, де кожна калюжка тримала в собі кла-

поть сопця. (...) Думаючи про своє, я виходжу па другу вулицю й у цей час збоку чую пеласкавий чоловічий голос:

— Бог дастъ, жінко добра. Бог! Він багатший за нас.

Ці слова приглушує гарчання собаки й важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь па подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь п'яного я чую ще із сіней:

— Звідки ж вопі?

— Та ніби з Херсонщини, — байдуже відповів перший голос. — Швепдяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

— Коли вже цей розор закінчиться?

Із двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгопнисті брови летять угору. Збоку до неї тутильється босоногий без картузика хлопчик. Їхні страдні, виспажені обличчя припали темінно далеских доріг і голоду. Жінка зупиняється павпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні слози... (...)

Жінка, скрестивши руки па грудях, боязко озирнулася, шукаючи дворища, яке б не оцирилось на неї собачею, а дитя недовірливо, спідлоба дивилося па мене. На його тонкій шні похитувалася заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про свое насіння. Вийняв жменю й подав малому. Він обома ручатами скопив зернятка, а потім поглянув па матір. Та кивнула головою й зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчака насіння з однієї кишепі й уязвяся за другу. Але жінка зупинила мене.

— Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, — прихилила до мене скорбні очі, розгопнисті брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз. — Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її слози й слова, що я теж мало не заплакав з жалю...

А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене?!

Вона ще раз обвела мене своїм скорбним поглядом і пішла з дитям прямо па мою вулицю. Між випняками раз і вдруге майнула її хустка — і вже нема іні жінки, пі її глибоких очей, пі дитяти з хмелевими кучерів. А я, наче зі сну, виходжу з людського страждання й довго дивлюся йому вслід. (...)

Біля Юхрима па столі стоїть велика, як горнятко, чорнильниця, з неї стирчить товста з обгрізеним кінцем ручка, а остронь од них лежить

кілька списаних аркушів паперу. Напевне, Юхрим і зараз «строчить» якийсь матеріал, а щоб краще строчилося, він ще й музикою бавиться.

Побачивши мене, старий парубок відкинув чуприну набік, оголив набухлу жилу на чолі й засміявся:

— От і гарбузове пасіння, соббражаю, само по всіх параграфах прийшло до хати! Угадав, пущверінку?

«Чого йому так сподобалось звати мене пущверінком?»

Юхрим бачить, що я мовчу, перепитує:

— Угадав?

— Трохи вгадали, — пробурмотів я.

— Чого ж трохи? — дивується парубок.

— Бо так вийшло.

— Що ж у тебе вийшло? Не чотири склянки, як вище сказано було? — округлились Юхримові очі.

— Тільки дві.

— Тоді ти теж трохи не вгадав: з цього пива не буде, натурально, дива! — пасується Юхрим, мотнув головою й знову почав мордувати балалайку.

— А може, ви репту до осені почекаєте? — слово в слово повторюю мамині слова, коли вона згиняється перед крамарем з містечка.

— Іч, який віп кебетний! Восени я сам поняття знайду, де брати пасіння, — безжалісно відрізає старий парубок, не дивлячись на мене.

То що мені залишається робити? Чи слухати біль і вищання струп, чи «бувайте здорові» й через поріг? Я надіваю картузик, обертаюсь і клащаю клямкою.

— Почекай, пущверінку! Дай подивлюся, що в тебе за пасіння! — раптом так репетує Юхрим, наче я оглух від його музики. Він підходить до мене, запускає руку в кишеню, кидає пасінину до рота. Вона тільки хрустула, і вже одна шкаралупа поповзала з окантованої губи па Юхримове підборіддя. — Нічого, лускати, натурально, можна. То я, де вже мое не пропадало, дам тобі за цього почитати казки. А «Пригоди Тома Сойера» візьмені, коли розбагатіш. По руках?

— То давайте свою! — одразу веселішаю я.

Юхрим подає видовжену долопю, я б'ю свою по ній і примовляю:

— За «Пригоди Тома Сойера» — дві склянки тепер і чотири восени.

— Не будь циганською дитиною, — припиняє торг Юхрим. — Кожна книжка має у свій час свою ціну. (...)

Побоюючись павернутися на материні очі (а що, як вона кипулася до пасіння і тепер тільки й чекає мене?), я подався в долинку до Штукового ставочка, де вода розгойдано гравась у піжмурки із сонцем, хмарами, тіннями та вітерцем. На пій ішколи скидалася риба й розкручувала кола

аж до самої кладки, що одним кінцем трималася на з'їжджепому колесі, а другим — на березі. Зараз піхто не прав пмаття, тому я витягнув кладку, аручніше вмостив її на пісочку й уязвив за читання. Зпизу мене охоплював світ казки, а зверху — казки весни. І так мені добре було в їх обіймах, що я й пезчувся, як сонце поволенськи перейшло на другу половину неба.

Тільки тоді я з острахом подумав про домівку і, щоб уникнути лайки та парікань, прикинув, що варто пошукати в долинці щавлю па борщ. Гляди, за це ще й похвалять тебе, якщо... І знов гарбузове насіння почало лізти в голову. Коли неспокійна совість, то пічим її не обманеш... (...)

— От і пропажа об'явилася! А ми думали, що тебе десь пшуролупи вхопили.

— І нашо таке несуєвітне було думати? — веселію, бо не схоже на те, щоб гриміло й блискalo наді мною.

— Де ж ти па цілій день запропастився? Хіба так можна, дитино? Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитися почав.

— Е?

— От тобі й «е». Хоч би, очмано, кому сказав, куди йдеш. А я тобі щось зробив! — дідусь викривлює свої великі папатлані брови й уже добряче усміхається.

— І що ж ви зробили? — наперед почипаю радіти.

— А що ти просив?

— Вітряка.

— І що я сказав тобі?

— Казали, що попросиш, те і зроблю, бо в мене такими опуками поле не засіяне, — точнісінько повторюю дідові слова, що так сподобалися мені.

— Бач, як запам'ятав! — сміється дідусь, потім зпімає дашок свіжесенького вулика і виймає звідти справжнього вітряка. Але якого!

На його покрівлі розправив крила й гордо підняв голову молодий лебідь. Здавалося, він от-от одірветься від покрівлі й злетить у небо.

— Ой, як славно, — вирвалось у мене.

— Славно, кажеш? — радісно перепитує дідуся.

— Дуже гарно. (...)

Я тихенько відчиняю хатні двері, що знацьору пахнуть горобом і маусухою, а з хати — хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вузликів я знову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється в якесь насіння та щось пошепки говорить до нього, папевне, просить, щоб гарно зійшло й вродило. А пайближче до матері лежать вуалики з гарбузовим насінням. У мене відразу похололо всередині й пашорилися вуха. Я вже хотів було податися назад, та в цей час мати побачила мене.

— Нарешті, — сказала вона з докором. — Ох, діти, діти... — підіймає пад голубінно очей чорні вії, од яких тініпадають аж на вилиці.

— А я, мамо, щавлю на долині пазириав! На цілій борщ буде!.. — одразу хочу на щось інше звернути материні думки й вивертаю на лаву все, що є в кишенні.

Але яка невдача: разом з цвялем із кишенні вилетіли дві гарбузові насінини й упали на долівку, мов срібні громі. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі. Вона рівно, трохи сумово, запитала мене:

— Михайлі, ти насіння із цих вуаликів давав хлопчику з голодного краю?

— Із цих, — похрюпився я, підпираючи спиною двері.

Мати повела устами, а яких не сходив смуток, і довго-довго мовчала. Краще б вона почала гrimати, гпіватись, пахвалитися, тоді я мав би якесь право гайнити з хати. А так хто зпас, що його робити?

— То й добре, сипку, що давав, — нарепті чую її голос. Вона, роздумуючи, далі вже говорить не мені, собі: — Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злідар.

У мене від її слів аж прогинуло все усередині.

— Мамо, а звідки ви про хлопчика зпасете?

— Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолапих, дала хлібинку в дорогу. А як ця жінка хвалила отого хлопчика, який дав її Івасику насіння. Я догадалася, що це ти, збитошнику, але нічого її не сказала... Ох, Михайлі, Михайлі, і що з тебе тільки буде?..

— Може, щось таки буде, ви не дуже крепко журітесь мною, — кажу так, як чув од дорослих, підходжу до матері, прихиляюсь до неї, а вона зітхає й гладить рукою мою нерозумну голову...

1. Про те, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам, Михайлик довідався з
A Біблії
B «Кобзаря»
C колядок
Г щедрівок
 2. Михайлик заправляє сліпак для читання книжок
A бензином
Б олією
В гасом
Г лоем
 3. Дві склянки гарбузового насіння Михайлик обміняв на читання книжки
A «Кобзар»
Б «Пригоди Тома Сойера»
В казки
Г «Задніпровська відьма, або Чорний ворон і закривавлена рука»
 4. Які книжки в дев'ятилітньому віці вже прочитав головний герой повісті? Про що свідчать назви прочитаних книжок? Пригадайте, з якими творами художньої літератури ви ознайомилися в цьому віці. Хто вам допомагав у той час орієнтуватися в книжковому світі? Чи мав таку можливість Михайлик?
 5. Знайдіть і виразно прочитайте рядки, у яких ідеться про ставлення матері Михайлика до насіння й городини. Про яку рису українських селян це свідчить?
 6. Прокоментуйте, як поставився Михайлик до жінки й хлопчика, які жебрали біля його дому.
 7. Знайдіть і прочитайте уривки (перед знайомством із жінкою-жебрачкою й після нього), у яких М. Стельмах використав прийом контрасту. Чого досягає автор, використовуючи цей прийом?
 8. Чи достойною є поведінка дядька Юхрина? Обґрунтуйте свою думку.
 9. Як характеризує дядька Юхрина його ж мовлення? Підкріпіть свою відповідь прикладами з тексту.
 10. Який подарунок виготовив дідусь Дем'ян своєму онукові? Порівняйте його з тими подарунками, які тепер дарують зазвичай дітям. Який із них має більшу цінність?
-
11. Підготуйтесь до виразного читання за ролями таких двох уривків наприкінці розділу другого повісті:
а) вимінювання гарбузового насіння на читання Юхримової книжки;
б) спілкування Михайлика з дідусем і матір'ю.
 12. Поміркуйте, чи можна виправдати крадіжку Михайлика. Наведіть переконливі аргументи, беручи участь у дискусії.

1. Виписати з розділу другого повісті приклади слів, ужитих у переносному значенні (епітети, метафори, персоніфікації). Поміркувати (усно), яку роль вони виконують у художньому тексті.
2. Прочитати розділ восьмий повісті й виписати в робочий зошит незрозумілі слова.

До речі...

Український режисер О. Муратов 1976 р. створив кінострічку за повістю М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять».

Розділ восьмий

Сиплеється, осипається листя, гнується, горбляється берези, плаче й посміхається крізь слози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу. Поменшав світ, померхли дні мої, а почі так тривожать, що я прокидаюсь мокрий од сліз. Мамині руки витирає їх, а голос тихо-тихо заспокоює мене:

— Не плач, Михайлику, не плач, любий... Усі люди вмирають. (...) Одного дня, уже після обіду, я дуже здивувався, коли побачив між деревами топецьку постать Люби. Помітивши мене, дівчина радісно скрикнула, поправила хустинку на голові й метнулася до галевини, де я стояв.

— Добрий день, Михайлику, добрий день! Я так і знала, що знайду тебе! — зупинилася, висяча очима, і подала, як доросла, руку.

— Що ти тут робиш? (...)

— Я, Михайлику, шукала тебе.

— Не може такого бути! — з недовірою зазирнув дівчині у вічі.

— От і може... Я знаю: у тебе горе, а коли горе — у всіх болить серце. Того й хотіла побачити тебе. Я павіт якось була до твоєї хати підійшла, а зайти посоромилася.

— Спасибі, Любко.

— І не кажи такого, — по-дорослому мовила вона й вузликом відкопилила губи (...). — А я вже в школу ходжу. У нас в одному класі вчиться дві групи — менші сидять попереду, більші — позаду. Мене ж вчителька посадила на самій першій парті, — хвалилась і радіс дівчинка.

— А чобіт у тебе також немас? — поглянув па босі Любині ноги, згадав про своє й зітхнув.

— Ні, е, тільки я їх бережу, бо два роки маю ходити в них. Михайлику, а може, павідасмось у нашу загороду?

— Там тобі чогось треба?

— Ні, просто подивимось па борсучу пору, віднірки, па гніздо трясогузки, па джерело. Правда, заглянемо?

— Можна й заглянути, — погодився я, і ми, уявившись за руки, побігли до загороди. (...)

На кисличці ми побачили осиротіле гніздечко, дно якого було підбите шерстю, а під кисличкою борсук залишив свіжі сліди.

— Частенько сюди павідується, ласоїд, — притнулася Люба, вивчаючи химерну мережку борсукових слідів. (...)

Отак до падвечір'я жебопів і жебопів струмком дівочий голос і потроху розмивав мою печаль. А падвечір'ям ми обое — Люба спереду, а я позаду — сіли на копяку й поїхали додому. (...) Перед селом Люба сказала, що далі піде пішки.

— А чого Іхати не хочеть?

— Бо не годиться, — засоромилася вона.

— Чого ж не годиться?

— Хтось із дітвори побачить і почне дражнити нас: молодий — молода. Є такі безсовісні.

Я зіскочив на землю, бережно зсадив Любу. Вона знову подала мені руку й самотніо сутінками пішла луговою стежкою. (...)

Сьогодні чогось напів ворота були відчинені і навстіж. Може, хтось із гостей приїхав? Я підійшов до стаєньки, пускаю повід, а в цей час хтось позаду дужими руками піднімає мене вгору, а потім притуляє до себе. (...)

І острах, і передчуття радості відразу охопили мене. Од всього цього я примружжив очі, а коли розплюючив їх, побачив незпайоме й піби знайоме обличчя і знову примружився.

— Михайлику, не пізнаеш?! — усе тісніше притуляє мене до себе високий широкоплечий чоловік із коротко підстриженими вусами.

— Ні, не пізнаю, — кажу я тихцем, і тепло-тепло стас мені на грудях цього дужого незпайомого й наче запайомого селянина. — Ви звідки будете?

— Михайлику, я ж твій тато, пізнавай скоріше, — радіє, печалиться й цілує мене чоловік. — Ну, упізнав?

— Ні.

— От тобі й маєш, — аж зітхнув чоловік, а очі його стають вологими. (...)

До нас підійшла усміхнена мати:

— Пізнав? — запитала вона батька.

— Та пі.

— Михайлику, дурненький, це ж твій тато! Чого ж ти мовчиш? (...)

— Та він у нас зовсім парубок, тільки, біда, говорити не вміє.

— Ере, не вміє! Ти ще не знаєш його, — дала свою характеристику мама.

— Тепер, папевне, візнаю, пікуди не діпеться... Ось я його завтра до школи поведу.

— Поведете? — стрепецувся я і зазирнув батькові у вічі.

— Авжеж. Хочеш учитися?

— Ой, хочу, тату! — охопив батька за поги, а він чогось закліпав по-віками і поіслав руку на мою голову. (...)

Другого дня тато взяв мене, обстриженого, нацупаного й зодягненого в нову сорочку й штанці, за руку й повів до школи. Коли дзвоник задзвонив на перерву й дітвора горохом посипалась із класу, батько підійшов до ставної русокосої вчительки, привітався з нею і пахилів голову в май бік:

— Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з цього буде якийсь толк.

— Побачимо, — усміхнулася Настя Василівна, і усміхнулись її довгасті ямки па щоках. — Як тебе звати?

— Михайлом.

— А вчитися хочеш?

— Дуже хочу! — так вирвалось у мене, що вчителька розсміялася. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе.

— Тільки пропустив чимало він, — сказала батькові.

— Усе надлежену, от побачите! — вихопилось у мене, і я благально поглянув на вчительку. — Читати вмію...

— Ти вмієш читати? — здивувалася Настя Василівна.

— Жінка казала, що справді вміє й по всьому селі винишпорює книжки, — захистив мене батько.

— Це вже добре. А хто тебе навчив читати? — зацікавлено запитала вчителька.

— Я сам від старших школярів перейняв.

— А ну, почтай пам'ють, — Настя Василівна взяла зі столу книжку, погортала її й простягнула мені. — Читай ось па цій сторінці.

(...) Я чесонув цю сторінку, не спотикавшись на крапках і комах, щоб учительці зразу стало видно моє знання. Од такого читання батько прояснився, вчителька здивувалася, а потім, сміючись, запитала:

— А ти це швидше не можеш?

— Можу і швидше, ось дайте, — відповів я, відчуваючи, що все йде гаразд.

— А повільніше теж можеш?

— І повільніше можу, — здивувався, бо нащо робити повільніше те, що можна швидше випалити.

— Ну, то прочитай, зважаючи, що в книжці ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи па знаки, і бачив, як щасливий батько лобувався своїм читальником.

- А цифри ти знаєш? — запитала вчителька.
- І цифри, до тисячі, знаю.
- А таблицю множення?
- Ні, цього не знаю, — зіткнув я і побачив, як посмутнішав батько. Але вчителька відразу ж нас так порадувала, що тато піби аж підріс, а я мало не підстрибнув угору.
- Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати в другу групу.

— Спасибі вам, — чимто подякував тато. — Пишіть, коли на другу потягне.

Учителька повела мене за собою па ту половину класу, де вчилися друга група.

— Ось тут, Михайлі, будеш сидіти, — показала мені па тримісну парту. — Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книжки я тобі зараз дам...

Додому я пе йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що ма-ма відразу мас школяра пе першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс, — парвати ягід бузини, падерти дубової кори, а потім зварити їх з іржею, щоб назавтра було те чорнило, яким тоді писали.

Удома нас дожидали мати й дядько Микола. Коли батько сказав, що мене прийняли в другу групу, мати відразу сумно повторила своє: «І що тільки буде з цієї дитини?» (...)

Учився я добре, учився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче опшарений. Напевне, тільки це павчило так бігати, що потім ніхто в селі пе міг перегнати мене, чим я пеабия пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? У хаті цього ранку журився пе тільки я, але й мої батьки. Після спіданку тато одягнувся в кирею з грубого саморобного сукна й сказав:

— Сніг пе сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайлі, до школи, — він узяв мене па руки, віронув полами киреї¹, а па голову падів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скривилася мати.

— Дарма, — заспокоїв Й батько. — Тепер такий час, що пе чоботи головне.

— А що?

— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, — усміхнувся батько. — Правда, Михайліску?

— Правда, — щільно притулляюсь до тата, і ми обое під зітхання матери покинули оселю.

¹ Кирея (заст.) — верхній довгий суконний одяг із відлогою (кантуром).

Дорогою люди дивувались, що Папас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тиціли пальцями, а я мало не заплакав із жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене в школу, а після уроків знову загортав у кирею і піс додому. До цього привычалися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, ясно найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, пе вагаючись, відповів би: «Кирею моого батька». І коли іноді у творах чи п'есах я зустрічаю слово «кирея» — до мене трепетно наближаються пайдорожні дні моого дитинства.

Якось, коли падворі хурделило, батько припізнився, і тільки надвечір, заспікений, з обмералими вусами, але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

- А котрий тут безчобітъко?
- Це я! — вискочив з-за парті, де сиділи мої однокласники.
- Хто це ти? — паче не пізнавав мене батько.
- Син Панасів! — бадьоро відповів я.
- Тоді лови! — батько кидає мені справжніського бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостиця й радію, що він павіть із маком.
- Ви на ярмарку були? — питала місяцько, пішодуючи їсти бублик.
- На ярмарку.
- І щось купили?
- І щось купили! — весело й змовницько підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталий сніг. — Ось дивись! — він потрусиав киреєю і па підлогу упали справжніські чоботята.

Я спочатку оставшів, поглянув на чоботята, далі па батька й знову па чоботята, що пахли морозом, смолою і воском.

- Це мені? — запитав я тихо-тихо.
- А кому ж? — засміявся батько. — Взувайся, сину.

Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони бліснули срібними підківками.

І мені агадалися дідові слова: «Будеш іти межи люди й вибивати іскри...»

- 1.** Люба вирішила перед селом іти пішки, тому що
 - A** втомилася іхати верхи
 - B** батьки не дозволяли їздити на конях
 - C** її дорога з Михайліковою перед селом розходилася
 - D** хтось із дітвори побачить і почне її з Михайліком дражнити

- 2.** На момент знайомства з учителькою Михайлік не вмів
 - A** швидко читати
 - B** множити числа
 - C** рахувати до тисячі
 - D** читати, зважаючи на розділові знаки

3. У Михайліковому рецепті приготування чорнила не було
- А дубової кори
 - Б ягід бузини
 - В іржі
 - Г олії
4. Відшукайте в розділі восьмому описи природи й прочитайте їх. З'ясуйте, як герої твору ставляться до природи. Яку роль пейзажі відіграють у повісті?
5. Які фрагменти в розділі восьмому повісті вас найбільше вразили? Вони сумні чи радісні?
6. Як ви вважаєте, чи кожна людина вміє співчувати й радіти за когось?
7. Що Михайлікові заважало вчитися краще? Чи актуальною є ця проблема для сучасних учнів? Якими нині є типові причини невисокої успішності деяких школярів?
8. Визначте кульмінацію розділу восьмого повісті.
9. Якими словами батько Михайлика відповів дружині на хвилювання щодо чобіт, без яких у холод не підеш до школи? Чи переконливими є, на вашу думку, його слова?
10. Поясніть, чому до М. Стельмаха «трепетно наближаються найдорожчі дні дитинства», коли в художніх творах він натрапляє на слово кирея. Чи маєте ви речі (одяг, старі іграшки, інші предмети), які не викидаєте, бо вони нагадують про якусь важливу історію чи подію або від них виникають певні асоціації? Чи легко з такими речами розставатися і чому?

11. Як ви розумієте слова діда Дем'яна *Будеш іти межи люди й вибивати іскри?* Сформулюйте свою думку 2–3 реченнями в робочому зошиті.
12. Виразно прочитайте за ролями діалоги розділу восьмого повісті.

Прочитати розділ дев'ятий повісті й виписати в робочий зошит неизрозумілі слова.

Розділ дев'ятий

Справи мої пішли вгору: у цьому ж павчальному році мене відзначили й перевели в третю групу. З такої нагоди вчителька сказала дуже сердечні слова, нахилювавши ними себе й мене.

Удома батько здивувався успіхами свого отряхи¹, заховав у підрязані вуса усмішку й сказав:

— Коли так, то хай буде не пірше... Наука наукою, а чоботи бережки. (...)

Цієї зими в нашому селі вперше заговорили про «тіатри». Що воно таке, ніхто не міг толком пояснити, а чутки й поголоски йшли різні. (...)

(...) Кілька днів у селі тільки й розмов було, що про театр, а особли-

¹ *Отрях* (діал.) — бешкетник, розбішака.

во загуло, коли комсомольці почали для вистави позичати в селян стільци, лампи, миски, чарки й павіті спідниці, з яких хитромудро мали виходити старосвітські широченні штани. Цю позичку комсомольці називали реквізитом¹, а хтось із багачів пустив поголос, що це — реквізиція². І деякі налякані жінки метнулися одбирати свої спідниці, не знаючи, що вони мали слугувати великому мистецтву.

Для мене тоді слово «театр» брилло й привабливо, і страшнувато: а що, коли й справді з темряви вискочить чорт? Але тоді цього не трапилося... Це сталося значно пізніше...

Отож село по-всякому, але з петерпінням чекало вистави. І ось одного дня на стінах сільради, компезаму, споживчого товариства й школи закрасувалися такі оголошення:

Увага! Увага!

Сьогодні о сьомій годині вечора
вперше в папому селі
буде показано лицедійство, тобто театр.

Ціна квитка:

пшениці — чотири фунти,
яєць курячих — теж чотири,
гусячих — троє,
жита — п'ять фунтів,
гречки, проса, гороху — пість фунтів.
Усі, усі — у театр!!!

Прочитавши таке, я спочатку зрадів, а потім скис: за що ж його купити квитка. Надіючись тільки на «а може», я підійшов до матері, але вона так поглянула на мене, наче я щонайменше з бовдура виліз, а далі почала глузувати:

— Дивіться, напарубок театру захотів! Ще, чого доброго, й артистом захоче стати.

— Ні, мамо, в артисти я, мабуть, цього року не піду, — заспокоїв матір. — Але подивитися, що воно за люди, дуже хочу. То, може, дасте мені пашині?

— А потім що будемо робити? Поїдадемо зуби на поліцю, щоб сушились до нового врожаю, і отак згадувати тіатри? Он муки в нас липились тільки на два-три заміси. Що ти на це скажеш? (...)

І все ж таки увечері я поплантався до школи, де мав бути театр.

¹ Реквізит — сукупність предметів, необхідних для вистави або кінозйомки.

² Реквізація — примусове видуочення державової майна у власника в державних або громадських інтересах з виплатою йому вартості майна.

Тепер вхід до неї було загорожено столом, на п'яму стояла вага, щоб важити зерно за квитки, і дві величезні макітри для яєць. Щасливці за патуру одержували в касира червоні з печатками папірці й гордо йшли в школу, а нещасливці, наче бджоли вічко, обсліни післяні східці. Одні з них, такі, як я, падіялись, що, може, пофортунить проскочити під столом касира, а другі — хоч заглянути у вікна, коли почпеться дивоглядія.

Ось на дверях з'явилася постать секретаря комсомольського осередку Миколи Гуменюка. Через голову касира він гукнув пешасливцям:

— Гей, малеча, хто швиденько принесе қуль соломи — пропустимо в театр!

— Я принесу, я ось осьдечки живу! — випередив усіх веснянкуватий Омелько.

— Неси! — паказав Гуменюк.

— А може, і сіна треба в театр? — обізвався я.

— Ні, поки що обійдемося без сіна, — підрізав секретар мою останню надію чесно ввійти в театр. (...)

Незабаром Омелько з околотом за плечима розпихав школярів, що юрмилися па східцях, і, висячаючи, як іскрами, всіма веснянками, радісно гrimав:

— Та не товчиться, наче в мішку, — дайте дорогу в тіатри!

Він зник у дверях, а я усе зазирав і зазирав під стіл, чекаючи, коли ж поги касира так відсунуться, щоб можна було проскочити поміж ними й піжкою стола. І от настала ця довгождана хвилина: касир узяв обома руками макіtru з яйцями й обережно почав пересовувати її па другий кінець столу. А я, затаївши подих, ютнув під стіл і, наче яцірка, проповз па чотирьох у коридор. Навадогін мені якесь одоробало гукнуло: «Тримайте йогол!» (...)

— Ти авідки такий вискіпався? — підхопивши мене під боки, запитав парубок.

— Он звідти, — певиразно промовив я. — Пустіть мене, дядьку, в театр.

— Чого захотів! Я тебе пушу, але так, щоб зінав, де раки зимують!

— Я вже зінаю, де вони зимують... — жалісно заскімлив, бо не раз про це чув од дорослих.

— А куди Макар телят ганяє, теж знаєш? — уже з цікавістю покосував на мене парубок.

— І це знаю, — байдоріше відповів я.

— Ну, а де роги козам правлять?

— Теж зінаю.

— А по чому фунт лиха?

— Це як на якому ярмарку, — посміяшав я.

Моя відповідь сподобалася любителю приказок, він засміявся і пе запитав:

— А чого ж ти не запаєш?

— Не запаю, що таке тіатри. Пустість мене побачити.

— Іч який планетний — чого захотів?! (...)

Я не сказав би, що це були пайкращі хвилини в моєму житті. Але вони відразу стали пе тяжчими, коли я під пильним наглядом опинився біля самого касира: паустріч мені з приступів розгописто ішов дядько Себастіян. Тепер я ладен був од сорому провалитися крізь землю, щоки мої запалали, а під повіками защеміли слізози. (...)

— Ти що, Андрію, хочеш робити з хлопцем? — пе дивлячись на мене, запитав дядько Себастіян парубка.

— А що з ним робити: за хвіст — і па подвір'я! — засміявся Андрій.

— А може, ми його пропустимо в театр? Хай подивиться мале. Скільки вони там місця займе?

— Ну, коли ви так думасте, хай і він має свято, — погодився парубок.

Дядько Себастіян обернувся до касира:

— Олександре, дай хлопчакові контрамарку¹, щоб не ганяли його, наче солоного зайця. — Далі він лише приторкнувся рукою до моєї голови й пішов у школу. Я запаю, чого дядько Себастіян не зупинився: він бачив, що мої слізози були на підході, а він мав делікатну душу.

Олександр зміряв мене точнісілько таким поглядом, як міряють тих, що проскаюють па дурничку в театр, і тицнув клаптик паперу.

— А де ж контрамарка? — пе підводячи голови, запитав я, бо міг подумати, що таке велике й урочисте слово міститься па такій крихітці паперу, па якій не могла павіть викрутитися уся печатка.

— Оце вона й є. Біжи, тільки не займай пічного місця — твоє стояче!

Затиснувши в руці контрамарку, я вскочив у школу, що зараз гуділа, інешаче вулик, сміялася й пещадно троцила пасіння. (...) Мене одразу ж потягло наперед, бо позаду, за головами дорослих, нічого не було видно. Коли я зупинився перед сценою, пад якою колихалась пошита з ряден завіса, хтось мене знизу цапнув за ногу й десь, наче з підземелля, почувся сміх. Я оглянувся. Хто ж це міг збиткуватися наді мною? Але піде нікого. Та досить було підвести голову вгору, як знизу знову щось потягло мене вже за другу ногу, і знову підземелля вибухло пискуявим реготом. Може, це й є та печиста сила, що діє в театрах?

¹ Контрамарка — талон або записка, що дає право безплатно відвідати виставу в театрі, цирку тощо.

Мені стало страшувато. Я трохи відійшов від сцени, а в цей час хтось з підземелля пропіпотів:

— Михайлє, залазь до нас, тут безпечніше: перевіряті не будуть.

Я трохи пригнувся і в дірі під сценопою побачив своїх однокласників Софроніа, Віктора, Уляна та Григорія. Так ось яка нечиста сила хапала мене за поги. Виявляється, отряхуваті хлопці, щоб побачити театр, ще вдень, після уроків, забилися під сцену і там, терплячи незручність і голод, дождалися вистави.

— А мати вже тебе по всьому селі розшукувала, — пахилився я до Софроніа.

— З дубцем чи без цього? — зажадав уточнення школляр.

— Без цього.

— Усе одно тепер буде вдома після театру ще один театр, — спохмурів хлопець, а далі запитав: — У тебе часом нічого нема Істи?

— Є пряжений горох.

— О! — тільки й вирвалось у хлопців. Вони відразу пакинулись на мій горох, і пезабаром під сценопою обізвався безтурботний сміх і дружина робота щелепів.

Та ось загойдалася й почала підніматися вгору завіса. Усе в школі притихло. Друзі повілазили з-під кону та посідали на підлозі біля ніг дорослих. Ось на сцені заговорили артисти, і заговорив зал: мало не всі почали вгадувати, хто ж саме грає ту чи іншу роль.

— Й-бо, це не дід, а Явтух, — хтось радісно пізнавав артиста.

— Теж сказав! Як би Явтух зміг отак постаріти? — пе йпяв віри другий голос.

— А вони, артисти, і старість вигадують: з пачісок¹ наліплюють каруком² бороду й вуса, — розважливо пояснював третій. — Старість легше вигадати, ніж молодість.

¹ Пачісок — рештки, відходи при чесанні, переробці вовни, льону, бабовни і т. ін.

² Карук, карбок — вид столярного клею.

— Ні, це не Явтух: у п'ого ж голос дзвінкіший, — говорив четвертий.

— Дурний, він же грас.

— Давайте крапце запитасмо його... Явтуше, це ти чи пі? — летить через голову запитання артисту.

І раптом дід, що по ходу п'еси мав журитися, од такого запитання пирспув, прикусив губу, а далі так почав сміятися, що в нього спочатку полетіли на сцену вуса, а потім і борода. Від цього лицедійства всі глядачі вибухнули репотом і так почали вигойдуватися на допіках, що ті затріщали, а одна аламалась. Ті, хто сидів на ній, — попадали на підлогу, і театр став ще веселішим. Лише одному суплеру чогось не догодила людська радість. Він вискочив із своєї будки, як Пилип із копопель, і почав кричати: «Завіса! Завіса!» Чого йому було шкода, щоб усі вдосталь насміялися за свою пашню?

Після того як завіса вдруге піднялася, глядачі знов угадували артистів і мали від цього пеабляк вдоволення. Усім припала до серця й картина, де парубок біля крипти обімав дівчину. Правда, дівчата в залі трохи засоромились від такого лицедійства й посилювали голови. Зате парубки аж підростили на лавах, а далі почали гукати до закоханих, щоб вони поцілувались. Але в ті часи молодь у нас прилюдно не цілувалася пі на вулиці, пі в п'есі, хоча там, як я незабаром довідався, і стояло дрібненькими літерами: «Цілуються».

А от коли в останній дії чоловік почав убивати жінку, усі захвилювались і стали гримати, а далі й погрожувати артисту. Але необачний не послухався голосу маси й так ударив дружину, що вона впала біля столу. Зал зойкнув дівочими голосами, а кілька парубок кипулися на сцену бити й в'язати убивцю. Та його врятував суплер. Він, як ошпарений, перекинувши будку, вилетів з-під кону й не своїм голосом знову закричав: «Завіса! Завіса!»

— Яка там завіса, коли тут людей убивають! — обізвався од вікна якийсь басогласий чоловік.

Тоді суплер обернувся до зали і, розмахуючи руками, як млипком, почав совістити людей — і що вони за народ! Коли купуєш квиток у революційний театр, то треба знати, що там не допускають кровопролиття навіть до елементів¹, а не те що до безпасної жінки, яка в минулу епоху мала самі тільки пригнічення. А далі він обернувся до артистки і пакавав їй устати. Вона встала, обтрушаючи пил із спідниці, засміялась од такого однодушного співчуття і уваги, і в залі теж усі почали сміятися і пlessкати в долоні.

П'еса пройшла з таким успіхом, що після завіси глядачі кипулися на сцену й почали, не жалючи рук, підкидати своїх перших артистів.

¹ Елембіти (розм.) — про людину з негативними рисами.

Такого єднання глядачів і митців я чогось потім не бачив навіть у столичних театрах. Та й переживали, сміялися й плакали у нас щиріше, ніж будь-де. (...)

Ось уже й сопце золотою пучкою постукало в мое вікно, а за вікном на тепло заворкували голуби. Пора й до школи. Збираючи книжки, я почув, як на дворі загуркотів віл, як заскрипіла наша хвіртка, обіавалась радісно качка, загупали швидко кроки, забряжчали одні й другі двері, і на порозі, наче весняночка, стала розрум'янена й осяйна Мар'яна. На її повенському кожушку в петельці погодувалось два перших підспіжники.

— Добрий день і доброго здоров'я вам у хату! — приставши руку до грудей, пізъко вклонилася вона батьку-матері й мені.

— Доброго здоров'я, Мар'яно, дитино, — дрогнув голос у матері.

Ми всі зрозуміли: з чимсь незвичним, великим прийшла до нас дівчина.

Мар'яна притулилась до матері, щось запепотіла їй, і на материних віях заблищають слізози.

— Не плачте, тіточко, бо я сама розплачусь, — сміючись, заплакала Мар'яна.

— Який же він, твій місяць?

— Отако! Невже ви його влітку не бачили, коли він до мене у ваш садочок приходив? — здивувалася дівчина.

Мати вибачливо усміхнулася:

— Ти тільки шепотіла мені про свого козака, а показати забулася.

— То вийдіть — погляньте, — кивнула головою на вікно. — Сидить собі на возі й так пишається, що далі нікуди, — і вже тихо, тільки матері сказала: — Він княгинею і зіроп'яною називає мене.

— Ти й справді зіроп'яка, — витирає мати рукою очі. — А як він тобі?

— Чогось і судркепим, і наче батьком здається, — попшепки сказала Мар'яна.

— Та що ти? — здивувалася мати.

— Це, папевне, тому, що яй не пам'ятаю свого тата. А ще до того мій Максим у самого Котовського кіпнотником був і так шаблею орудував, що навіть ордена заробив.

— Ордена?! — радісно скрикнув я.

— Атож! — гордово сказала Мар'яна, а далі нахилилася до мене й поцілуvala в щоку. — Прощавай, Михайликu, прощавай, моя радість, бо вже пескоро, пескоро побачимось. І вчися, Михайликu, та так учися, щоб усі знали, які то мужицькі діти. Хай не кажуть пі папи, пі підпапки, пі різна погань, що ми тільки бидло. Були бидлом, а тепер — зас!

Смуток і жаль перехопили мені горло. Я нескоро-пескоро зумів сказати:

— Ти приїжджає до нас, Мар'яночко, бо ми всі дуже любимо тебе.

— Як буде пагода. Прощавай, дорогий, — вона ще раз цілтує мене й виходить з хати.

На вулиці стоять запряжені коні. Молодий, горбопосий парубок в шинелі красиво повертає голову до нас і прияно усміхається. Батько першим підходить, здоровкається з ним.

— Зумів же ти, парубче, пазорити дівчину. Довго таку треба було попошукати.

— А я таки й довго шукав її. Три роки в сіdlі проїздив. Тому доля й нахилилася до мене, — сердечно говорить парубок і простягає руку молодій: — Сідай, Мар'яно.

Дівчина проворно вискачує на підвodu, а в цей час хтось тихцем торгає мене за рукав.

Я оглядаюсь. Біля типу, з торбинкою через плече, непомітно стала Любка. І в неї теж чогось висівають очі.

— Молода? — підводить голову па Мар'яну.

— Молода, — дивуючись, як про це відразу могла довідатися Любка.

— Ой, це так славно! — радіє дівчина, не розуміючи, як мені важко прощатися із Мар'яною.

— Прощайте, люди добрі, — торкнувся рукою шапки молодий і трусопув віжками. Коні вдалили з копита, і під пими задзвеніла й близпупла соком березнева земля. (...)

— Якою буде її доля? — не знає в кого, чи в сонця, чи в землі, питаеться мати.

А ми з Любою, узявшись за руки, ідемо до школи, ідемо по тих свіжих коліях, що залишилися на березневій дорозі.

І враз угорі пад моїм смутком обізвалися бентежні звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково більх хмар і бачимо, як прямо з них вилітають лебеді й патрущують па хати, па землю і в душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, у цім світі...

— А лебеді летять... пад моїм дитинством... над моїм життям!..

1. Коли мати дізналася про успіхи Михайлика в школі, то вона
 - A** зрадила
 - B** зажурилася
 - C** здивувалася
 - D** похвалила сина

2. На початку розділу дев'ятого Михайлик приступив до написання
 - A** п'єси
 - B** казки
 - C** віршів
 - D** оповідання

3. Наречений називає кохану Мар'яну
- А милою й дорогою
 - Б княгинею й зіронькою
 - В королевою й голубкою
 - Г принцесою й ластівкою
4. Яке враження справив на вас останній розділ повісті?
5. Неграмотне вживання яких слів створює комічний ефект у творі? Чи доводилося вам або вашим знайомим свого часу через неточність у слововживанні чи у звучанні слова потрапляти в комічні ситуації? Які це були слова?
6. Знайдіть і прочитайте діалог між Михайліком і Андрієм. За допомогою яких мовних засобів письменник досягнув комічного ефекту?
7. Чому дядько Себастіян не зупинився біля Михайліка, коли допоміг йому потрапити на виставу? Про яку рису вдачі цього чоловіка свідчить така поведінка?
8. Прощаючись, люди здебільшого зичать одне одному всього найкращого. Що побажала Мар'яна Михайлікові на прощання? Прокоментуйте цінність такого побажання.
9. Що символізують слова, якими називає наречений Мар'яну?
10. Прочитайте перше й останнє речення повісті. Який є зв'язок між цими рядками, назвою твору та його змістом.
11. Доберіть заголовок до кожного розділу повісті.
12. Поміркуйте, про які загальнолюдські цінності йдеться в повісті «Гуси-лебеді летять». Чи змінюються загальнолюдські цінності з плинном часу?
13. Складіть цитатну характеристику Михайліка (портрет, учники, поведінка, мовлення тощо).
14. Знайти й перечитати ті уривки повісті, у яких зображені звичаї та традиції українців. Яке значення для вас мають національні звичаї та традиції? Дати розгорнуту письмову відповідь на це запитання (1 с.).

Теорія літератури

Автобіографічний твір

Автобіографічним (з грецьк. *сам, життя, пишу*) називають твір, головним героєм якого є сам автор.

Читаючи повість М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять», ви розумієте, що автор описує своє дитинство. Підсилює це відчуття розповідь від першої особи: «Я уважно слухаю діда й раптом страхуюсь...» Крім того, письменник веде розповідь то в теперішньому, то в минулому часі — від цього читач уявює пібі переноситься з колишнього в сьогодення.

До того ж М. Стельмах паловлює твір фактами вже теперішнього часу, коли пише повість, — це теж одна з ознак автобіографічного твору.

До речі, автобіографічні твори — важливі джерело відомостей про видатних письменників і про духовне життя суспільства певної доби. Тарас Шевченко про це сказав: «Історія моєї життя — частина Історії моєї батьківщини».

Як літературний жанр автобіографічні твори дуже поширені й мають давню історію. У світовій літературі вони відомі ще з часів Юлія Цезаря, а в українській — починаються з «Поучення Володимира Мономаха», про яке ви дізнаєтесь в 7 класі на уроках історії України.

Символ

Що таке *символ*? «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К., 2001. — С. 1121) подає чотири значення цього слова, оскільки символи є різними: наукові, релігійні, мистецькі. Повість М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять» — художній твір, тому й з'ясуємо, що таке символ у літературі.

Символ (з грецьк. *знак, прикмета*) — це умовне позначення якогось предмета, поняття, явища, процесу; художній образ, який відтворює певну думку, ідею, почуття. Наприклад калина — символ вогню, сонця; безперервності життя, роду українців.

Символом може бути й людина. Скажімо, Тарас Шевченко — символ України; цілого народу, його плоті та крові; голосу України; істинно народного поета; перемоги українського народу над фізичним і духовним крипацтвом; нездоланності України; незмируючої слави. Символ має як загальнолюдський, так і національний характер.

Символічною є й пазва автобіографічної повісті М. Стельмаха. Лебеді, які щороку відлітають на зиму в теплі краї, а потім повертаються, символізують плип життя — пройшов ще один рік. Вони також означають щасливе дитинство, чистоту, відродження. Пригадайте, як у розділі першому дід розповідає про цих благородних птахів: «От і привесли нам лебеді на крилах життя... Тепер, винучису, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмеранеться сік у деревах, прокипнеться грім у хмарах, а сопце своїми ключами відімкне землю». Ця повість має багато інших символів, які є однією з могутніх підвалин національної культури. Це і барви пок, і Богородиця, і земля, і чоботи тощо. Спробуйте їх розгадати, а повне тлумачення символів ви можете знайти в «Словнику символів» (за загальною редакцією О. Потапенка й М. Дмитренка) чи в інших джерелах.

1. Ознаки автобіографічного маєтвір
A «Захар Беркут» І. Франка
B «Євшан-зілля» М. Вороного
C «Казка про яян» Е. Андієвської
D «Мені тринадцятий минало...» Т. Шевченка

 2. Лебеді в повісті М. Стельмаха символізують
A свободу й мистецтво
B життя перелітних птахів
C плинність людського життя
D честь, силу духу й волю до життя

 3. Символом у повісті «Гуси-лебеді лятять» є
A хати
B качки
C чоботи
D санчата

 4. Які твори називають автобіографічними?
 5. За якими ознаками можна зробити висновок, що повість М. Стельмаха «Гуси-лебеді лятять» автобіографічна?
 6. Які автобіографічні твори вам доводилося читати раніше? Які автобіографічні фільми ви бачили?
 7. Доведіть, що вірш Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...» автобіографічний.
 8. Що таке символ?
 9. Що символізують калина, чайка й тополя у творах усної народної творчості?
 10. Яка з ілюстрацій до повісті «Гуси-лебеді лятять», на вашу думку, найбільш вдала? Чому саме вона? Знайдіть символи на одній із них.

 11. Згадайте якомога більше слів-символів із творів усної народної творчості й запишіть їх у робочий зошит.
 12. Згадайте, що таке кирея. Поміркуйте, чи можна це слово вважати символом. Якщо так, то що воно символізує?
-
- Виписати з повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді лятять» слова-символи (Богородиця, барвінок, земля, чоботи та ін.) і розкрити їх символічне значення, скориставшись «Словником символів» чи іншими джерелами.

ГРИГІР ТЮТОЮННИК

(1931–1980)

Український письменник, перекладач. *Найвідоміші твори:* оповідання й повісті «Зав'язь», «Вогник далеко в степу», «Три зозулі з поклоном», «Клімко», «Оддавали Катрю», «Син прихав». Лауреат Літературної премії ім. Лесі Українки (1980); Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1989, посмертно).

Григорій Михайлович Тютюнник народився на Полтавщині 5 грудня 1931 р. в селянській родині. Дитинство Григорія було важким, бо припало на жорстокі воєнні роки. Справді, деякі відомості з біографії письменника — пібі сторінки з книги війни — сприймаються як художній твір.

Коли Григоріві було шість років, заарештували батька. Він пам'ятив, як холодного осіннього дня біг за возом, у якому везли безневинного тата. З того часу його так і не бачив. У 1957 р. прийшов документ, у якому повідомлялося, що Михайла Тютюнника реабілітовано посмертно. Письменник усе своє життя згадував: «Я тільки трохи пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голові якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким».

Мати вдруге вийшла заміж, а малого Григорія забрав до себе на Донбас батьків брат. Дядько та його дружина, які мали своїх троє дітей, навчали й виховували хлопця як рідного. Під їхньою опікою майбутній письменник почав здобувати освіту. З перших днів війни дядько пішов на фронт. Тіці важко було прогодувати чотирьох дітей, тому Григорій вирішив повернутися до свого села, на Полтавщину: «Ішов пішки (війна кругом), маючи за плечима однадцять років, три класи освіти й порожню торбинку, у котрій з початку подорожі було дев'ять сухарів, перепічка й бапка меду — земляки дали на дорогу. Потім харчі вийшли. Почав старіювати. Перший раз просити було неймовірно важко, соромно, одбирало язик і в грудях терплю, тоді трохи звик. Ішов рівно два тижні...». Проте біду й тут породила війна: хату, у якій мешкала родина Тютюнників, аруйнуvala бомба, і вони опинилися в чужих людей.

Після п'ятого класу Григорій навчався в Зіньківському ремісничому училищі № 7. Закінчивши його, хлопець працював на Харківському заводі імені Малишева, але захворів на туберкульоз легенів, тому й повернувся в рідне село, не відробивши належних трьох років, як тоді

вимагалося. За це був засуджений на чотири місяці. У двадцятирічному віці юнак пішов до армії, служив у морському флоті радистом на Далекому Сході. Потім навчався в Харківському університеті на філологічному факультеті.

У 1963 р. Григорій Тютюнник переїхав до м. Києва, працював у газеті «Література України», у сценарій майстерні Київської кіностудії імені О. Довженка.

Помер письменник 6 березня 1980 р., похованої у м. Києві.

Значна частина творчого доробку письменника — це твори про дітей і для дітей. Один із них — повість «Климко», яку й пропонуємо вам прочитати.

КЛИМКО

Розділ I

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався від спі), і побачив пад собою скам'яло-бузкове небо, яким вони буває ліпше восени на сході сонця, — без жайворіння, без легких з позолотою хмарок по обрію, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під колі діжурчики¹, щоб зогрітися, й опімлюю тримтячою рукою дужче розгорнув солому напроти очей. Він спав під скиртою.

Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стерпях лежала довга тінь у сизій росі, солодко пахло втонганим у землю набубнявілим житом, що вже вкинулося в клочечки, та сухими мишачими гніздами. Звечора миші лоскотали Климка, гасаючи йому по руках і ногах, пищали раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: сувак погами, кишкав на них сердито — аж доки й заснув.

У почій йому спілася велика зграя жовтих воропів із жовтими горобцями впереміш. А то була не зграя і не химера опівнічна — то був вихор з великого кленового та дрібного вишневого листя, що знявся над висілком, коли Климко вийшов у степ за станцію і воєстанне оглянувся назад. Та листяна зграя стовпом стала в піднебесся, вище й вище, а там здрібнала, розсипалася й зникла геть з очей.

Де те листя потім сіло? Чи, може, вони ще й досі кружляє?..

Климко звівся на лікоть, щоб краще було видно плях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застояного холоду в усьому тілі.

¹ Діжурка, діжурчина (розм.) — тут: робочий одяг залізничника.

«Нічого, — подумав. — Пробіжуся з гори — зогріюся».

У степу було тихо. Блищаю від сонця стерні й ковила¹ понад шляхом, сріблилася важка, обвішана разочками роси павутина. Удалині, між телеграфними стовпами й некрутими пагорбами, мріли рожеві, мов спалахи багать, крейдяні гори. Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янськ, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль, — бери скільки здужаєш. Іще чував Климко, що за склянку солі можна виміняти всякого добра: мисочку чи й дві кукурудзи, відерце картоплі чи й хліба справжнього.

Климко йшов босий, у кутих штанчатах, старій матросці, що була колись голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці. Тій діжурці, як казав дядько, було «сто літ», і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давнього мазуту. Не брали її ні дощ, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче й пекла плечі та спину.

Климко жив удвох із дядьком Кирилом, відколи осиротів. Жили вони в залізничному бараці при самісінських коліях. І коли мимо гуркотів важкий ешелон, барак теж ніби зривався з місця: двигтили стіни, дріжала підлога, бряжчали шиби у вікнах, а барак мчав і мчав. Потім, коли ешелон даленів, гуркочучи тихіше й тихіше, барак знову зупинявся й стояв, як і раніш, і під вікнами в нього знову цвірінчали горобці.

Дядько Кирило був машиністом великого паровоза ФД і ходив на роботу коли як: то вранці, то вдень, то посеред ночі, коли Климко вже спав. Повертався він завжди несподівано — із залізною скринькою в руці, зморений очима й усміхнений до Климка.

— Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі? — питався, бувало, знімаючи шкіряного картуз з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок², що ніколи не встигав зійти до чергової зміні.

Потім дядько вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку, хоч і сам він, і Климко знали, що руки все одно не одмінюються.

— Ось побільшаєш, Климе, і гайда до нас на паровоз, — казав дядько. — Вивчимо тебе на помічника машиніста й заживемо: разом на роботу, разом із роботи... А так не бачу, коли ти в мене й ростеш.

Умившись, дядько надівав чисту сорочку й сідав до столу.

— А давай лишень свої граматки, подивимося, що там у тебе з науками.

¹ Ковила — трав'яниста степова рослина родини злакових із вузькими листками та квітками, зібраними в пухнасті волоті.

² Пружок, пруг — лінія на поверхні шкіри; слід на шкірі від удару, рани тощо.

Це була найбільша радість Климкова — покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитися поратися: винести миску з дъогтяною водою, витерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив, — гарячої та запашної. Про зошити він ніколи не боявся, бо тільки з письма інколи мав «посередньо».

— О! — дивувався дядько, розгинаючись над столом. — А це що? Треба було написати «холодно», а в тебе «хочолодно»...

Климко на те знічено одказував:

— То в мене, дя, після великої перерви руки дуже померзли, от воно й хохокнуло.

Дядько, вдоволений, що знайшов помилку, відкладав зошити й брався до юшки.

— Ай добра ж, — хвалив, ледь відсьорбнувши з ложки. — У-у-у, такої не всяка й кухарка зварить. Візьми ж отам у скриньці гостинець.

Климко знов, що дядько неодмінно скаже ці слова, проте завжди хвилювався: а що як ні? Що як забуде?

...Увечері дядько Кирило, чистий, виголений і ясний, знову йшов на станцію зі своєю скринькою в руці, і Климко проводжав його аж до паровоза. ФД стояв на запасній колії, ще гарячий від недавнього рейсу. З труби ледь-ледь курів дим, тихо сапала пара з патрубків¹ і огортала зморені колеса — ФД спочивав, сяючи масними чорними боками й начищеною міддю. Біля нього й узимку було тепло.

— Ти ж там хазяйнуй, Кліме. А вночі спи й не бійся, — казав дядько. — Уночі воно все так, як і вдень, тільки й того, що поночі.

І коли Климко біг потім назад до барака, дядько всміхався йому вже з паровозної будки й махав рукою — отако, самими пальцями...

Удосвіта на станцію приїхала дрезина-рейковоз і привезла дядька Кирила, його помічника, старого Кіндратовича, що їздив іще на царських паровозах, і кочегара Славка-гармоніста. Дрезину оточили з усіх боків — чергові обходчики, змажчики, стрілочники, і Климко ніяк не міг пробитися крізь той натовп. Він побачив тільки, що всі познімали картузи й похидали голови, і закричав, і застукав кулачками в погорблені спини:

— Пустіть мене!

Його впізнали й розступилися... Климко побачив лише сиву дядькову чуприну з-під брезенту, учепився за борт кузова, щоб злізти нагору, але хтось придержал його за плечі й сказав:

¹ Патрубок — коротка трубка, що є відводом від основної труби, від резервуара, з'єднує частини трубопроводу, приєднує його до чого-небудь.

— Зараз, синок, зараз подивишся зблизька. Знімемо — і подивишся.
 — Пряме влучення... — квапливо розказував хтось. — У тендер¹.
 Їх вугіллям побило...

Дядька ховали надвечір при відчинених навстіж дверях барака. Надворі було вітряно. По коридору шаруділо перше осіннє листя з пристанційного скверу й забивалося в тихі кутки. Виходили мовчазні зморені залізничники в промашених мазутою робах, знімали картузи, прощалися пошепки з дядьком і знову йшли на роботу; зітхали й потихеньку схлипували жінки, які зійшлися з усього барака, і тільки одна серед них, тітка Мотя з висілка, плакала вголос і припадала щокою до чорних — їх так і не відмили — дядькових рук, складених на грудях. Вона частенько приносила дядькові чисті, випрасувані сорочки, що пахли простим чорним милом...

Після похорону тітка Мотя довела Климка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— Może б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?

Климко похитав головою й пішов у барак. Доглядати за собою — зварити їсти, прибрати в хаті, випрати одежину — він умів і сам. Давно вже вмів...

Розділ II

Климко йшов уже восьму добу.

Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги, у кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів із білого хліба й чимала тірба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил-траву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки ящірки шастають поміж травою та теплим камінням на голих пагорбках.

Сухарів дав Климкові на дорогу дід Бочонок, станційний аптекар і дядьків Кирилів товариш. Дід Бочонок — так звала аптекаря вся дітвора у висілку й на станції — цілими днями, навіть у неділю, просиджував у висілковій аптесці коло базару й (це було видно через вікно) розважував на манюніх вагах якісь ліки або стояв за прилавком, упершись у нього великим животом. Він знов усіх, і його теж знали всі. Сивий, вусатий і кругло-товстий, як справжній бочонок, аптекар любив походжати ранками по базару — у широких смугастих штанях, у довгій, ледь не до колін, синій косоворотці², підперезаній крученим шовковим поясом з білими китицями. На ногах у нього були величезні жовті черевики.

¹ Тендер — причіпна частина паровоза, де містяться запаси води, палива, мастила.

² Косоворотка — чоловіча сорочка із стоячим коміром, що застібається збоку.

Бочонок ніколи не купував, а лише весело перемовлявся з базаровими й реготав басом з-під білих розпушених вусів: «Гу-гу-гу! Кха-кха-кха! О, мое вам шануваннячко!» І знову реготав, причому живіт йому здіймався, мов велика прутка подушка, і двигтів. Шовкові китиці на поясі теж двигтіли. Йому тут-таки просто посеред базару скаржилися на всілякі немочі, і він одказував поважно: «Куальцексс, куальцексс приймайте, мій друже». Або: «Авспіріні, авспіріні пийте, моя ласко. Тричі на день по одній пігулці. Крейди не школда!»

...Другого дня потому, як не стало дядька Кирила, дід Бочонок прийшов до Климка в барак, мовчки заплакав, притулившись товстим плечем до одвірка, і, утерши слізози, присів біля Климка на стілець, що так і охнув під важким тілом. Тоді дістав із кишені широченних своїх штанів стосик червоних тридцяток і поклав перед Климком на столі:

— Може, хоч хлібину колись купиш. На всі. Бо зараз вони — безцінь... А ще краще, якби ти подався на села та пристав до якоїсь бабусі в поміч та й перебув цю лиху годину. Я тобі харчів на дорогу дам.

Климко сказав, що йому дають на станції дядьків пайок, так що жити можна. До того ж у школі скоро почнуться заняття.

— Вони вже не почнуться, — зітхнув дід Бочонок. — Німці от-от прийдуть...

Незабаром німецькі літаки розбомбили станцію. Климко бігав у той день з висілковими хлопчиками за балку дивитися збитий наш «яструбок» і бачив здалеку, як бомби влучали в депо, у вагони, як похитнулася й повільно впала водогінна вежа, а в повітрі над полум'ям і димами після кожного вибуху моторошно завивали уламки рейок. Бомба влучила і в барак, і його розвалило, розкидало в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли в Климка на очах — швидко, як тріски. Пожежі ніхто не гасив, бо станція горіла вся, горіли депо та шахта, а два паровози, що встигли відійти за посадку біля кладовища, клично й сумно гули в два неоднакові гудки.

Так і зостався Климко, у чім був, у чому йшов зараз.

...Сонце стало вже височенько й пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпли підошви й зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Клімко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Таке, як вибалок, чи що. А може, якесь село низове. Над вершечками, жовтими й зеленими, помітив Клімко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Він не танув і не падав набік, як то буває при вітрові, а лише погойдувався ледь-ледь у ранковому супокої. Клімко зрадів тому димкові й подався на нього.

Багаття жевріло неподалік від путівця¹, на картоплиці поміж прижовклими осиками й кленами. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого від моху каміння — видно, хтось колись не день і не два труждався тут, щоб звільнити землю від каменю й посадить у неї якусь цеберчину картоплі. Коло багаття лежала купа прим'ятого картоплиння, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки. Картоплю вибирано, либонь, учора звечора, бо земля в лунках ще не просохла. Клімко розворушив палицею багаття — з нього викотилося дві чорні, як вугілля, картоплини. Шкірка на них так пригоріла, що аж відстряля од серединок, рожевих і пахучих. Клімко швидко зжував їх, забувши навіть, що в нього є сіль. І тоді йому так схотілося їсти, що слози самі виступили на очах. Він повитрушував з кутиків у кишенях діжурки крихти від сухарів, легенько видмухнув з них остюки та солом'яну потеруху й ще трохи поласував. Останню половину сухаря він з'їв учора зранку й відтоді не мав ані рісочки в роті. Щоправда, в одному ліску над шляхом трапився йому в гущавині рясний кущ глоду. Клімко обірвав його до останньої ягоди і їв доти, аж доки не занудило.

Сухарів хватило б надовше, якби вони були не червиві, якби їх давав йому дід Бочонок, а не його жінка — худа, злюща й скуча Бочончиха. Клімкові завжди, коли вони бували з дядьком Кирилом у гостях у Бочонків, здавалося, що Бочончиха не ставляє миски зі святковим їстивом на стіл, а кидає їх, на що дід Бочонок тільки прикахиував і йорзався на стільці, проте мовчав.

Коли Клімко забіг до аптекаря й сказав, що подається на села (про сіль він змовчав, боячись, що Бочонок не відмовляв його чи ще гірше — не зоставив жити в себе), той вийшов на кухню й довго несміливим

¹ Путівець — польова дорога.

баском перемовлявся про щось із Бочончихою. Клімко хотів був уже потихеньку втекти, але тут увійшов аптекар з жінкою, що несла поперед себе миску борщу. Вона кинула її на стіл і знову зачинилася на кухні.

— Я не голодний, — сказав Клімко, одсугаючи миску, і похнюпився, щоб не дивитися на борщ.

— Їж, — попросив Бочонок, винувато кліпаючи очима й хапаючи себе то за той, то за той вус. — Ти на бабу не дивись. Вона така і є.

Клімко навіть не поворухнувся.

У кімнаті в аптекаря дуже пахло ліками. На підлозі лежала товста ковдра, по стінах висіли великі гарні картини в золочених рамах, на високому ліжку під подушками спав кіт з великим пухнастим хвостом, а від кухні пахло гарячим хлібом.

У вікно знадвору хтось легенько постукав, аптекар важко підвівся зі стільця, виглянув через фіранку й закивав головою.

Він вийшов на веранду, не причинивши за собою дверей, і Клімко почув крізь них змучений жіночий голос:

— Не кращає йому, Карповичу... Горить увесь. Ви б ще щось дали, таке щось, щоб помогло... А вам за те ось яєчок, сальця четвертинку...

— Ні-ні, то ви з хазяйкою, з хазяйкою ладнайте. А ліки я зараз винесу.

— Хто там? — вийшла з кухні Бочончиха.

— По ліки людина прийшла. Чоловікові погано.

— Людина, людина, — перекривила Бочончиха. — І всім на дурняк дай.

— Чого це на дурняк? — сердито одказав Бочонок. — Піди візьми там «подаяння».

— Яєчка... Сальце осьо... — знову почув Клімко.

Потім рипнули двері в прикоміроч, — видно, Бочончиха пішла ховати «подаяння» за ліки.

Коли Клімко вже вийшов на ганок, вона догнала його з шістьма сухарями у фартусі, швидко, дрібно перехрестила перед самими очима й прошепотіла щось сама собі тонкими сердитими губами.

Бочонок вивів Клімка за ворота і сказав:

— Глядися ж у дорозі. А краще — пристань до якихось добрих людей, біженців, — серед нещасних багато є добрих, — та іди вкупі з ними. Їх тепер сила-силенна суне в усі кінці, — і скрушно подивився на босі Клімкові ноги. — Знайшов би я тобі і взувачку, бо як же оце йти в осінь босому, так нога ж у мене така, що ти в один черевик увесь із головою сховаєшся.

На прощання він поцілував Климка, притиснувши до свого великого живота й лоскотнувши вусами, вийняв з кишені хустку і став умочати її в кожне око по черзі...

Перший сухар Климко розломив, коли відійшов од станції кілометрів за двадцять п'ять і сів перепочити — гули ноги, пекло підошви, натруджені об дрібні камінці, що траплялися в пилюзі, та й усе тіло млоїло від утоми. Розломив і побачив, що всередині аж кишить дрібної білої черви. Скривившись від огиди, Климко повикидав їх соломиною, ще раз розломив сухар і ще повикидав... Істи довелося вже крихти. Але то було не найстрашніше. Найстрашніше сталося тоді, коли він, перепочивши, підвівся, щоб іти, і впав: ноги не вдергали. Їх ніби одняло. Що встане, то і впаде, і впаде. Він злякався, став розтирати літки, стегна, бив по них кулаками й кричав:

— Ану йдіть! Ану йдіть мені зараз!

Він таки підвівся й пішов, ледве-ледве пересуваючи ступні в крутій пилюзі.

Так було після кожного перепочинку, і Климко збегнув, що краще йти повільніше, але йти і йти без упину, аніж поспішати й через кожні п'ять-шість кілометрів падати, знесилившись, на землю...

- 1.** Коли Климко прокинувся від холодної роси, то побачив над собою небо
 - A** сизе
 - B** рожеве
 - C** крейдяне
 - D** скам'яніло-бузкове

- 2.** Діжуркою у творі називається
 - A** час чергування в депо
 - B** робочий одяг залізничника
 - C** залізна скринька дядька Кирила
 - D** барак, де мешкав Климко з дядьком

- 3.** Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 Людина, людина... І всім на дурняк дай.	A Климко
2 Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі?	B тітка Мотя
3 Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися?	C Бочончиха
4 А краще — пристань до якихось добрих людей, біженців, — серед нещасних багато є добрих...	D дід Бочонок

4. Декількома реченнями опишіть головного героя, час і місце подій у перших двох розділах повісті. Який сюжетний елемент нагадує ваш опис — експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію чи розв'язку?
5. Розкажіть, якими були стосунки між Климком і дядьком Кирилом. Відповідь проілюструйте цитатами з тексту.
6. Як ви розумієте вислови *скам'яніло-бузкове небо* й *терпкий застований холод*?
7. Що таке *подаяння*? Як до нього ставився Бочонок, а як — його дружина?
8. Знайдіть фрагменти в повісті, які засвідчують, що Климко за своєю поведінкою значно старший від свого фізичного віку. Що, на вашу думку, вплинуло на раннє дорослішання Климка?
9. Поміркуйте, чому саме серед нещасних, як сказав Бочонок, виряджаючи Климка в дорогу, є багато добрих людей.
10. Ви, мабуть, помітили, що в повісті багато описів природи. Яку роль вони відіграють у творі?

11. У літературних творах події не завжди розгортаються в хронологічній послідовності. Справді, автори часто вдаються до зміщення часових площин. Відстежте в перших двох розділах, де оповідач переносить читача в минуле, а потім повертає назад. З якою метою письменник удається до такого композиційного прийому?
12. Опишіть ілюстрацію до розділу II, а потім знайдіть і перечитайте уривок, якому вона відповідає (*письмово*). Порівняйте опис письменника і свій. З'ясуйте, які важливі деталі ви пропустили.

1. Визначити найбільш уражуючий епізод із перших двох розділів повісті й підготуватися до його детального переказу.
2. Прочитати розділи III і IV повісті «Климко» й виписати в робочий зошит незрозумілі слова.

До речі...

За повісті «Климко» та «Вогник далеко в степу» Гр. Тютюннику в лютому 1980 р. було присуджено Літературну премію імені Лесі Українки.

Розділ III

...Того задушливого від полум'я й диму серпневого дня, коли згоріла станція, Климко знайшов собі притулок у невеличкій кімнатці на шахтній сортувальні, де була колись вагова. Товсті кам'яні стіни вагової й ззовні, і зсередини були густо вкриті чорною кіптявою: ззовні від вугільної куряви й штибу, що лежав тут-таки, одразу за ваговою, високими кучугурами; зсередини — від диму з круглої чавунної грубки «буржуйки», що виходила іржавою трубою надвір через бляшану шибку у вікні... Климко переніс із гуртового баракного погреба ті запаси,

що вони мали з дядьком про осінь: шестero відер дрібної картоплі «розовки», два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин — і зажив у ваговій сам-один. А втім, він рідко коли залишався наодинці в закіплюжених стінах, бо в нього частенько, — бувало, що й до ночі, — засиджуvalося шкільне хlop'яче товариство — бідові непосидющі висілкові хlop'яки. А Зульфат Гареєв, онук дідуся Гареєва з хлібопекарні, той і ночувати мало не щодня зоставався. Хlopцям до вподоби було в низенькій кам'яній Климковій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка — ніби на Робінзоновому остріві... Повсідаються долі, сплівши ноги по-турецьки, і гомонять — без світла, серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору ча-вунної «буржуйки». Або ж умовкнуть нараз усі, не змовляючись, і слухають, слухають далекий гуркіт нічного бою.

...Дві ночі Климко спав на голому столі й одбивався від пацюків палицею, стукаючи нею по стіні. Пацючня, що, либонь, уже давно звикла хазяйнувати тут, лякалася й нишкла, а трохи згодом, ще Климко не встигав і повіки склепити, знову заводила висклівий, з тупотнявою та шкряботнявою шабаш.

Лише на третю ніч Климко заснув спокійно, бо пацюки вже не надокучали йому. Справадив їх з вагової Зульфат Гареєв, давній Климків товариш. Він знайшов Климка по димкові з труби, що виходила крізь шибку надвір. Прибіг захеканий, з гарячими рум'янцями на гострих смуглых вилицях, і так зрадів зустрічі, що схопив Климка в оберемок і носив його поперед себе, до хрускоту стискаючи ребра. Зульфат був дужий хlopчик, хоча й нижчий від Климка, уважай, на голову.

— А я бігав-бігав по висілку, — швидко, зліплюючи слова, заговорив Зульфат. — Сюди-туди... фух!.. Питаюся: де Климка? Хто бачив Климку? Немає Климки, ніхто не бачив... А ти осьде! Хорошо! У-у-у, хорошо!

...А через півмісяця — сталося те зранку — після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висілку за курми, стріляли по них із карабінів та автоматів і лементували, як цигани. (До їхнього приходу ні Климко, ні Зульфат не знали, що кури можуть літати не згірш за всяку птицю, тільки невисоко). Поївши курей, італійці гуртами, найменше по двоє-трое, пхалися від двору до двору й шукали собі їжу за гроші.

— Марка, марка!.. — вигукували вони.

Ніхто у висілку не розумів, що те означає, і ті, у кого завалялися марки для конвертів, виносили їх італійцям. Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі:

— Дурні! Сольдато італьяно... дати вам маркен... Денаро деля... Гросдойчен Райхес, унд зі мюссен... ві повінні дати... фюр дізес верт-фолле гельд: лютте — молько, бурро — масльо, формаджо — сір... Манджаре! Ессен! Їсти!..

Про це розповів Клімкові Зульфат, бо італійці приходили й до них. Дід Гареєв сказав їм:

— У нас є вугілля... Більш нічого в нас немає.

Тоді італійці кинулися грабувати й брали не тільки їжу, а й одяг, де крахій.

Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми й пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й «кіровські» годинники на вузеньких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: «Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі...»

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще недавно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Клімко із Зульфатом зайдли на базар. Може, вони й не завернули б туди — надивилися вже на змучених голодом людей з якоюсь дитячою жалібною надією в очах, — якби там не зчинився гвалт.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода. Її оточили з обох боків і кричали, піdnімаючи над головою в кого що було:

— Візьми в мене! Новісіньке, подивися!..

— Бери костюм. Шевйотовий¹, не надіваний і разу...

— Черевики хромові треба?..

— Драп на пальто... Попробуй, який важкий. Вічне буде пальто.

На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородатий дядько й гув примирливо, перемаючи очима товари:

— Тихо, тихо... Що мені треба — усе візьму. Сам виберу. Тільки тихо, граждани! Ша! Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встую. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Борошно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

Натовп ізнову загув, заколихався.

— Були б оце наші шахтарки, вони б тебе вдягли й узули, ще й підперезали б... — неголосно мовила якась жінка. У руках у неї було поноване дитяче пальтечко.

¹ Шевйотовий, шевйот — дорогий сорт шерстяної або напівшерстяної тканини.

Бородань почув її, знайшов кам'яними очима в натовпі й сказав:

— А ти вобше може тут не стоять. Вобше не підходь, бо я в тебе й золота не візьму, хоч би в тебе воно й було. Їх пожалій, привези, а вони ще й зубами скреготять...

На жінку несердито заститькали, ніби просили її мовчати.

І тут Клімко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою й Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом із немовлям трояндово, мов сто троянд, сукню. Клімко бачив Наталю Миколаївну в цій сукні лише двічі на рік: першого вересня й в останній день занять. Наталя Миколаївна щоразу так хвилювалася, зустрічаючи їх, своїх учнів, а чи проводжаючи на канікули, що троянди з трояндової сукні зацвітали в ней й на щоках. А минулой весни на останньому уроці вона сказала, печально всміхаючись: «От і підете ви в юність, уже з іншими вчителями, а я знову повернуся до маленьких, таких... грибочків, як були ви, коли прийшли до першого класу. Пам'ятаєте?» — і слози, дві слізинки, покотилися їй з очей, однак вона не чула їх і усміхалася. Тоді сказала: «Урок закінчено, до побачення, діти...» — й одвернулася до вікна. А вони стояли й стояли за партами, хоч у коридорі вже знявся радісний гамір: закінчився учебний рік, сонця надворі повна чаша, аж до піднебесся, — хто ж не радітиме!

Наталя Миколаївна стояла остонон від натовпу, що затулив підводу, і, маленька, бліда, дивилася на бороданя широко розплющеними очима. У них не було ні презирства, ні гніву, а лише зляканій подив. Одна її брова, потокана золотом од ранкового сонця, напружене піднялася вгору й дрібно-дрібно тремтіла. Клімко із Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затинаючись від хвилювання, сказали, перебиваючи один одного:

— Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася й випустила з рук трояндово сукню. Клімко із Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись.

— Клімко?.. Зульфат?.. Ой, як ви мене злякали... — й осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає й не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок...

— Ей ти, молодище! — гукнув бородань. — З червоним платтям. Підходь, я беру твій товар.

Наталя Миколаївна повільно обернулася до нього й сказала тихо, але так, що всі в натовпі почули й оглянулися:

— Ні-ні. Вам я його не проміняю... нізащо.

Бородань примружжив кам'яні очі і, перекосивши рота, сказав:

— Поду-у-маєш, яка цяця... Ва-ам! Ну, тоді пухни з голоду! — видно, сукня йому подобалася.

— Ходімте, хлопчики, проведете мене трошки, — сказала Наталя Миколаївна до Климка та Зульфата.

Вони пішли геть від базару. А бородань перепитав у когось із натовпу:

— Хто вона? Учительша? — і погукав: — Ей, ти, вчительша!.. Горда! Іди сю...

Він не встиг доказати, хутко присів на возі й затулив голову руками. Каменюка пролетіла понад ним і вдарилася об стіну аптеки. Натовп одсахнувся від воза, усі злякано дивилися на Наталю Миколаївну та хлопців, а Зульфат тремтів і кричав:

— Я вб'ю його! Таких треба вбити! — він ухопив грудку породи, прищулів очі й замахнувся вдруге...

— Не смій, Зульфате! — звеліла Наталя Миколаївна, а Климко перехопив товаришеву руку й сказав:

— Не треба, Зуль, а то ще свого когось улучиш.

— Іш, чому вона тих виродків навчила! — прохрипів бородань. Вчи-и-ительша... — він побачив, що небезпека вже минула, і знову випростався на возі. — Іш, чому навчила!

Вони відійшли вже далеченько від базару, а Зульфат усе ще тремтів, мов у пропасниці, і раз по раз люто озирався, блискаючи очима. Наталя Миколаївна легенько погладила його блідою, у синіх прожилочках рукою по чорній стрижений голові й сказала:

— Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючик мій мицій, — вона тихо, лагідно засміялася, і хлопці, мовби вони ждали знаку, теж заусміхалися. Тоді Климко нерішуче спитав:

— А можна, ми подивимося на вашого маленького?

— Маленьку... — на щоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. — Її звати Оля, — вона трохи підняла косинчик бузкової сповивачки, і Климко із Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно заплющені повіки, що здригалися від сонця, а губенята, не червоні, а синюваті, ожинові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

— Зараз, зараз... — промовила до личка Наталя Миколаївна.

Хлопці не зрозуміли, що означало те «зараз», лиш усміхалися:

— Олю, О-олю! — І причмокували губами.

— Де ти живеш тепер, Климку? — Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі. — Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

— Ми зараз удвох із Зульфатом, — сказав Климко. — Додому до нього, правда, навідуємося щодня — води наносимо, вугілля навибираємо під териконом... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля... — Климко перезирнувся із Зульфатом. Той на мить заплюшився, тоді швидко закивав головою. — Наталю Миколаївно... — Климко зупинився й подав учительці її трояндovу сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки. — Не треба вам нічого промінювати, а переходьте — це ми вас із Зульфатом удвох просимо, — переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо...

— Усе помагати будем! — вигукнув Зульфат, зблиснувши на Наталю Миколаївну гарячими відданими очима. — А Олі я колиску принесу. У нас є. Залізна! Батько сам у депо зробив, як я оттакенький був. У кузні гнув, електрозваркою варив!

Наталя Миколаївна всміхнулась і опустила очі. Їй справді ніде було жити. Коли італійські солдати отаборилися в школі й вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парті, розкладали в школільному саду вогнища та смалили над ними курей, з реготами й співами), Наталя Миколаївна з дитиною й чемоданом, у якому були одяг та дециця сухарів, тихцем пішла зі своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму, а в класах стояв нудотний дух курячої смалятини. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

— Спасибі, — тихо мовила Наталя Миколаївна до хлопців і додала ще тихіше: — Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...

Климко та Зульфат упоралися швидко. Від полуночі до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній було: ліжко, стільці, книжки, розкидані по підлозі, етажерку, постіль (подушки були чомусь порізані, і з них віялося пір'я). Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не

бачив, обнявши бочонок з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Уже геть споночіло, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. Колиска була з усіх боків розцяцькована квітами з дроту й усякими дротяними кучериками. Фарба на ній, весела, голуба, деінде облущилася, і там виступила іржа, та коли Зульфат гойднув колиску пальцем, вона гойдалася довго, як маятник, сама, наче промовляла: «Дивіться, яка гожа я нянецька!»

Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Гареев, низенький, сухоплечий, у ватяних штанях, вовняних шкарпетках і гостроносих шахтарських чунях. Дідусь приніс торбинку сухарів і, торохтячи ними, поклав на столі, а сам пішов до порога, щоб там сісти. Зульфат поспішив за ним слідом і підставив стілець. Дідусь зіперся руками й грудьми на ціпок і мовчки дивився, як Наталя Миколаївна, маленька, з рожевим у сяйві од «буржуйки» волоссям на плечі, поїть дитину чаєм з пляшечки.

— Тобі тут буде хорошо, Наташ Миколавна. Можна жит!.. Ай-я-яй... Маленькому — чай! Не годиться. Маленькому молоко давай. Старому чай, кості гріть. Да-а... Німець хитрий! Сам пішов на Ростов, там є що кушат. Сюди послав італьянів — тут нічого кушат! — він хрипко засміявся. Тоді кивнув сивою стриженою головою на сухарі: — Нестандартний сухар. Хліб нестандартний — сухар нестандартний. Вийняв з печі хліб, узяв буханка, верхушка раз — одпала. Без верхушка буханка нестандартний. Брак. А хліб не буває брак. Хліб ніколи не брак... Да-а, можна жит! Молодим жит, старим — туди! — і постукав костуром по підлозі. — Сухар економить!

— Не кажи так! — сердито крикнув Зульфат.

— Мовч! — іще сердитіше цитькнув на нього дідусь Гареев.

Він посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і зімружено подивився в личко немовляти на руках у Наталі Миколаївни.

— Молока треба! — сказав суворо.

Наталя Миколаївна подивилася на нього винуватими очима:

— Немає... Не стало, Муса Шафарович...

Дідусь Гареев обернувся до Зульфата, тицьнув у нього костуром:

— Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.

— Зараз? — підхопився Зульфат.

— Завтра, — сказав дідусь.

— Ні-ні, я вас прошу: не треба, не турбуйтеся, — благально мовила Наталя Миколаївна.

— Мовч! — сердито, як і на Зульфата, сказав їй дідусь Гареев, і хлопцям стало від цього ніяково перед Наталею Миколаївною, а вона лише усміхнулася, схилившись над дитиною.

Дідусь Гареєв, не попрощавшись, рипнув дверима, кивнувши, щоб ішов за ним і Зульфат.

Климко догнав їх уже за штибовими купами. У пітьмі біліла й похитувалася голова дідуся Гареєва (він ходив швидко); Зульфат чимчикував поруч, як невидимка. Климко смикнув його за рукав, і вони трохи відстали.

— Знаєш, що я придумав, Зульф, — збуджено сказав Климко. — Я піду по сіль.

Зульфат зупинився.

— Куди?

— У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі казав: «Сіль слов'янська, біла?» А це ж недалеко. Дядя Кирило туди часто ешелони водив. Уранці поїхав — увечері вже дома... — і зашепотів квапливо, щоб Зульфат не перебив його: — Що, що в нас картоплі є трохи та сала? Цього хоч би на два місяці хватило. А скоро зима. Зараз, коли тепло, треба йти. Харчів намінямо по дорозі назад, молока, може...

— Сам не підеш, — уперто сказав Зульфат. — Я теж з тобою.

— А по молоко в Лобовку? А дома, з малими хто буде, з дідусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому...

— Не пустять, — погодився Зульфат.

На прощання він сказав:

— Завтра?

— Удосяті, поки ще спатимуть, — сказав Климко. — А ти потім розповіси Наталі Миколаївні, куди я подався.

Зульфат міцно вхопив Климка за плечі, притяг до себе й довго держав так. Потім гаряче зашепотів на вухо:

— Хочеш, я тобі італійський кінджал на дорогу дам? Хочеш?

— Поцупив? — здивувався Климко.

— Ні. Виміняв на четверо яєць. Вони за їжу й карабіни проміняли б!

Я знаю.

— Не треба кінджаля, — сказав Климко. — Так піду. Хто мене зайде?..

Він прокинувся дуже рано. Між кучугурами ще тільки-но почало сіріти. Наталя Миколаївна спала, згорнувшись клубочком.

Біля неї тулилася Оля. Вона майже цілу ніч поплакувала, а тепер спала міцно, і щоки їй узялися ледь помітним сонним рум'янцем.

Климко тихо підсипав у «буржуйку» вугілля (він і вночі вставав підсипати, як звик те робити, ще живучи в бараці з дядьком Кирилом), узяв чистий зошит, олівець і написав:

«Нatalю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим».

Він навшпиньки викрався з вагової, вдихнув досвітнього степового повітря, немовби води з криниці випив, і подався у виселок до Бочонка.

...Над баштаном і куренем стояв молочний надщерблений місяць. Була вже північ. Климко ворушився в соломі й кашляв до сліз, що заливали й холодили йому щоки.

Він утирався сонний і знову засипав. І знову кашляв.

А на баштанищі то тут, то там блищали холодною росою кавунчата. Тої ночі кінчився вересень і почався жовтень.

Розділ IV

Він устав разом із сонцем. Довго кашляв, сидячи в солом'яній постелі й того обіпнувшись рябою плащ-палаткою. Тіло йому охопила гаряча млості, в очах плавали жовті плями, і від того здавалося, що й надворі теж жовто.

«Ще захворію», — подумав Климко. І злякався: що тоді? Були б оце сірники або хоч кресало, розпалив би солом'яне вогнище, зогрівся, картоплі напік. Може, після гарячого й полегшало б. Хоч їсти йому не хотілося.

Дістав з торби галети, підертважав у руках — просто так, аби знати, що вони є, — і поклав назад. «Хай, пригодяться». І знову тяжко закашлявся.

В очах бриніли слізози, бриніла сиза роса на бур'янах і кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями й затис між колінами.

«Треба швидше йти. Там хоч люди».

Климко підвівся — ноги одразу загули й налилися гарячим, — похитнувся, але не впав і не сів знову, а, тримаючись обома руками за куренів дашок, виступив надвір. Земля була холодна. Сяяло сонце, гралося з росою в блискітки — хто кого переблищить — і зовсім не гріло. З рота йшла крута пара. Климко й кашляв парою, і тремтів, тримаючись руками за курінь. Ні, по такій холодношій землі далеко не зайдеш, хоча й близько вже: оно воно, місто, і за ним гори з рожевими вершечками — рукою наче дістав би.

Климко повернувся до куреня, узяв плащ-палатку і, зціпивши од напруги зуби, одірвав од неї чималий клапоть. Потім розірвав його ще навпіл — і вийшло дві онучі.

«Однаково холодно буде, як намокнуть», — подумав Климко.

Навибирає, де цілішої, сухої соломи, поробив товстенькі вустілки й примірив їх до ступні, щоб ні великі були, ні малі. Потім того обмотав ноги разом із вустілками плащ-палатняними клаптями й позав'язував

кінці вище кісточок. Підвісся, обійшов довкола куреня — ступалося в новій взувачці легко й м'яко — і сказав сам собі, як дід Гареєв: «Можна жити!»

Він ще посидів у курені, перепочив трохи на дорогу, узяв на плечі торбу й пішов до шляху, раз по раз корчачись від вибухів кашлю.

Ішов і розмірковував, що робити далі: чи податися відразу просто в гори по сіль, а чи зайти в місто на базар і спробувати Бочонкові гроші. Той жмуток тридцяток, п'ятнадцять червоних цупких папірців, що дав йому аптекар, як поховали дядька Кирила, лежав у нього в спідній кишені діжурки. Щоб не загубити його, Клімко заколов кишеню мідною дротиною й закрутів її. Можна й спробувати. Адже солі тут, мабуть, стільки, що за так бери. Якщо гроші — безцінь, то й сіль не дорожча.

«Спробую», — порішив Клімко й пішов швидше.

Місто починалося такими ж будиночками в садах, як і в звичайному виселку. На парканах коло хвірток висіли дерев'яні поштові скриньки з дашками від дощу. Усі вони були порожні... Вицвірінькували горобці, підплігуючи на цегляних тротуарах. По одному паркану ходив рудий кіт і мружився на сонце зеленими очима.

Віконниці в будиночках було позачиняно, — може, тому, що рано, а може, від вулиці їх і вдень не одчиняли.

Клімко йшов іржавою трамвайною колією, переступаючи з шпали на шпалу. Взувачку свою він зняв ще край міста — незручно якось тупцяти в онучах, подумають: старець.

Людей траплялося мало. Скрипне хвіртка, висунеться з неї дитяча голівка, стригне очима по вулиці: оно якийсь вурка йде з торбою за плечима, худий, брудний, босий, а великі сині очі, червоні по білках, так і нишпоряТЬ... Хлоп — зачинилася хвіртка.

— Ей, хлопчику чи дівчинко! — гукне Клімко. — Як до базару йти — не знаєш?

Тихо за хвірткою, тільки чути, що сопе. Тоді: туп-туп-туп до хати — утекло.

«Що за люди?» — зітхає Клімко і, покашлюючи, йде далі.

Почалися будинки, довші й вищі, — у три, чотири, п'ять поверхів. Вони були сірі й мовчазні, ніби ніхто в них і не жив. Але людей побільшало. І всі вони — з тачками, клунками, вузлами — сунули в одну вулицю. Біженці чи місцеві, не розбереш. Клімко пішов за ними й скоро побачив базар. Він починався старцями, що густо сиділи й стояли по-під вицвілим зеленим парканом. Були тут зрячі й сліпі, безногі, безрукі, старі й молоді. Кухлики, картузи, пелени, простягнуті коритцем жмені...

— Пода-а-йте... пода-йтє... подайте... — линуло понад парканом як одна й та сама скорботна й жалібна пісня.

— Ану ке-лиш, сестрице, не проходь мимо, оглянься на свого брата й подай йому р-руку! — вимогливо гукав якийсь молодий дядько без ноги. Очі в нього були недобрі, пекучо поблизкували в усі боки.

Дзень, дзень, дзень... — падали в кухлики монети.

— Спасибі, дитино, дай тобі, Боже, діждатися мужа чи брата.

— Ти, стара, проси, та не забалакуйся, бо через тебе й нас поліція загребе.

— А що я таке сказала?..

— Що, що... Чуємо, не глухі.

Климко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим немічним голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела:

— Прийшла неміч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая неміч. Кажу земельці: розступися, забери стару... А вона не розступається. Прошу-прошу — не хоче й квит... — у пелені в бабусі лежало три картоплини, дрібна цибулинка й з десяток гривеників. Бабуся подивилася на Кліма вологими вилиннялими очима й сказала: — Іди, іди, хлопчику, це я не тобі розказую...

Климко видлубав з кишені одну тридцятку й поклав бабусі в пелену, а сам швидко пішов геть.

...За сірими, вицвілими на сонці прилавками сиділи й стояли жінки та дідуся й неголосно, сторожко озираючись на всі боки, припрошували до своїх товарів. Тут були старі, побиті шашіллю¹ ікони і в них — боги під склом перед барвистих воскових квітів; мідні, поначищувані каблучки й серги; товсті давні книги; червоні намиста з дукачами — і знову ікони, старіші й новіші, в оправах і без оправ, але боги на них були схожі один на одного, як брати, і всі дивилися сумними очима не на людей, а поверх них.

Далі йшли прилавки, заставлені мисочками з житом, кукурудзою, просом; біліли склянки з борошном, содою, вологою сіллю («Ось вона!» — зрадів Климко); стояли клунки з картоплею, капустою, буряками. І все це добро не продавалося, а мінялося на одежду, гас, мило, сірники...

«Видно, й тут гроші не нужні ні кому», — подумав Климко, відчуваючи страх: нічого він тут не добуде...

¹ Шашіль — коричневий жук завдовжки 2–3 мм, личинки якого, розвиваючись переважно в мертвій деревині (меблях, будівлях тощо) чи борошні, точать їх.

...Біля крайньої тачки на дерев'яних колесах стояла дівчина, з напуском на очі зап'ята старенькою чорною хустиною. Вона тримала в руках чепурно, квітка до квітки складений букет чернобривців. На плечах у неї була ще одна хустка — велика, у веселих червоних і зелених квітах, а темно-вишневі шовкові китиці ледь не торкалися землі. Щоки в дівчини були перепнуті по-старечому, навкіс, як у хворої на зуби, а маленькі тонкі пальці, що тримали квіти, третмливо перебирали зелені стебельця.

— Купіть мою хустку. Дивіться, яка ловка... — тихим голосом так лагідно й боязко просила дівчина, що Климко зупинився біля неї. — Я й чернобривців на додачу ще дам... Купіть мою хустку...

Климко пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, і сказав:

— Чудна ви. Кому ж вони зараз нужні, чернобривці оті?

Дівчина спокохано глянула на нього темними затіненими очима і швидко вп'ялася пальцями у квітчасту хустку.

— Та ви мене не бійтесь, — усміхнувся Климко й згадав, що він сьогодні не вмивався. — Я не вурка, я по сіль сюди прийшов...

Дівчина одвернулася й стояла мовчки.

— Ото хлопець тобі правду каже, — озвався з-під магазину якийсь дядько. — Ти б поставила отуто коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — «чернобривці»...

Дівчина так само наполохано, як і на Климка, подивилася на нього.

Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморщці, здавалося Климкові, чайлася добра, лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки — великі, і малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Климка пальцем:

— Здалеку йдеш чи тутешній? — спитав.

— Із Донбасу я, — сказав Климко.

— А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

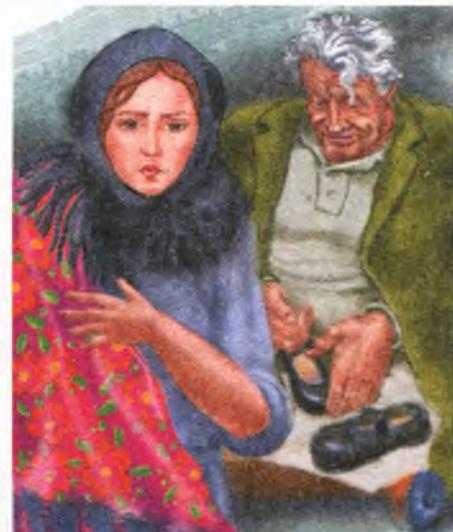
Климко кивнув.

— А що ж у тебе на сіль?

— Торбинка осьо, — Климко зняв із плеча торбу.

— Ні, — усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж усміхалася. — Я пишаю, на що міняеш чи купуєш. Одежа якась путня є чи, може, марки?

— Такого нема, — зітхнув Климко, розглядаючи тапочки («Чи не спробу-

вати вимінять»?). — Гроші довоєнні є, так за них нічого не продають. Треба йти в гори, туди, — він махнув рукою, — там я й даром наберу. Так же?

— А чого ж босий?

— Щоб легше на ноги... — Климко ледь скривив губи, пробуючи усміхнутися. — Картопля в мене ще є. То, може б, ви проміняли взувачку на неї? Дрібнувата, правда...

— Візьми приміряй.

Климко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.

— Більші бери, щоб онуча влізла, — порадив швець.

Климко послухав його, взув більші й заходився розв'язувати торбу.

— Не треба, — сказав швець. — Носи собі, раз уже ти земляк...

Він скрутів цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички й сказав, огортаючись димом:

— А сіль ти, синочка, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих проїшов. Сіль — це біля Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому). Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що — крейда, сода, вода солона в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

Климка обсипало колючим жарком, а ноги потерпли й знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ґанок і мовчав, стиснувши долонями щоки.

— Що ж... треба вертатися, — насилу вимовив він, похлинувшись клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

— О, як тебе пробрало, — швець поклав на плече Климкові велику руку, подзьобану вугільними скалками, наче покроплену синькою. — Нічого, не скисай, щось придумаємо.

З-за магазину вихопилося два поліцай в чорному, з карабінами за плечима й плоскими німецькими багнетами при боці. Вони підійшли до дівчини з хусткою й стали.

— Приймись! — сказав один із них, у кубанці¹, на яку по-селезнячому закручувалася чорна чуприна. Він уперся колінами в тачку, ніби йому не було більше дороги, і подивився на дівчину дуже пильно спідлоба.

Дівчина вхопилася за дишель² і підтягла тачку ближче до магазину. Руки в неї третіли.

Поліцай пройшли повз шевця й Климка, навіть не глянувши на них, і той, що в кубанці, сказав другому;

— Бачив, яка краля? Може, зараз візьмем?

¹ Кубанка — невисока смушева шапка з плоским верхом із тканини або шкіри.

² Дишель — товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними.

— А куди вона дінеться? Устигнемо ще.

Люди поміж тачками загомоніли...

— Щось вони затівають, — сказав швець до Климка й кивнув головою. — Бач, скільки їх оно висипало. Як гусей.

Поліцаї, чоловік, може, сорок, вервечною, на однаковій відстані один від одного швидко йшли понад обома парканами.

— Ловитимуть когось...

У рядах принишки, і від цієїтиші, що настала враз, одрубом, на майдані зробилося моторошно-похмуро. Климко помітив, що з базару через токовисько спершу поодинці, далі невеликими гурточками почали вишевкуватися люди. Вони йшли непоспіхом, ніби вже відбазарувалися, потім швидше, швидше... І раптом біля прилавків надривно, страшно середтиші закричала жінка:

— Ай, що ж це ви робите! Пустіть мою дитину! Пусті-і-ть! — Усе торжище разом схарапудилося, гойднулося — і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-поміж плечей свої клунки, вузли, торби...

— А-а-а!.. — злинуло над базаром, як багатоголосий стогін.

А поміж тими, що товпилися коло тачок, поповзло незнайоме Климкові слово:

— Облава!.. Облава!..

Сіра людська хвиля з розплачливим криком накотилася на паркан. Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав. Але на вулиці щільно, майже один проз один, стояли німецькі мотоцикли й грузовики. Пролунало кілька автоматних черг — видно було, що стріляли вгору, — і натовп знову повернув на базарний майдан, розсипаючись у всі боки. У ньому густо синіли поліцайські шинелі.

— Молоденьких виловлюють, — сказав швець, примуржено, гостро дивлячись туди, де вирувало людське стовписько.

Він обернувся до дівчини з хусткою:

— Ти, дочко, іди сідай коло мене. Та хустку оту заховай геть, бо цвіте на весь базар.

Дівчина, бліда, з величезними карими очима, у яких аж кричала безпорадна мука від страху, зібгала хустку тримтячими пальцями і сковала її під полу жакетика. Вона сіла між Климком і шевцем, затулила обличчя руками й заплакала.

— Цить, — суворо звелів їй швець. — Сиди собі й годі. Як щур у горах — тихенъко.

Посеред майдану з юрмилися, тулячись одна до одної, душ тридцять дівчат і серед них один-однісінський, високий, на голову вищий за всіх, блідолицій юнак. Звідти було чути плачі. Поліцаї з карабінами напе-

реваги оточили й повели бранців до воріт. Слідом за ними, голосячи, пішло кілька жінок з вузликами й торбами за плечима і сивий, без картуза (картуз він тримав у руці) дідусь на дерев'яній ступці. Він махав нею швидко, і рукою з картузом у лад ході своїй вимахував, — певно, боячись відстати.

— ... Та тут самі старі, ми вже дивилися, — почув Климко й упізнав голос поліцая в кубанці. Їх було троє. Вони наближалися, перемаючи очима кожне обличчя в ряду тачкарів. — Де ж це та пташка з квіточками? Казав, давай зразу брати, так ні.

— Ну да, — заперечив йому другий, у синьому картузі, вигнутому на німецький манер. — А вона б рейвах¹ підняла. Тоді всі розбіглися б.

Дівчина тоненько заплакала й зашепотіла до шевця:

— Спасіть мене, дядю, спасіть...

— Тихо-тихо-тихо, — швидко сказав їй швець. — Не бійся...

А Климко висмикнув з торби надірвану плащ-палатку, розіпнув її в руках так, щоб затулити дівчину, і став роздивлятися, бурмочучи заклопотано перше, що спало йому на думку:

— Якби не надірвана, то була б довша... Так надірвана... — а в голосі стукотіло: «Хоч би пройшли, хоч би пройшли!»

— Хах! Ось де вона схovalась!

Климко побачив над плащ-палаткою простягнену руку в чорному суконному рукаві. Та рука взяла дівчину трьома пальцями за підборіддя й підштовхнула його вгору. Дівчина підняла голову й дивилася на поліцая повнісінськими сліз карими очима.

— Уююю... Вони плачуть!.. Чого, моя квітко, хто тебе обидив, га?

— Не руш дитини, — тихо, але владно сказав швець.

— Ш-шо? — перепитав поліцай, скосивши на нього нахраписто-веселі сірі очі. — Ш-шо ти промекав?!

— Не руш дитини, кажу, — хрипко вимовив швець.

— Ану встань! — випростався поліцай. Два інші теж похмуро дивилися на шевця. — Вста-а-ть, кому сказано!!!

— Немає на що стать, — осміхнувся швець. Він не дивився на поліцая, він дивився кудись позаду коліна.

Поліцай коротко, прямо вдарив його п'ятірнею в обличчя.

Швець похитнувся назад, але не впав — устиг обіпертись на руки.

Він притулів долоню до розсіченої губи, а поліцай одкинув чоботом ковдру й відступився на крок, скрививши рота. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатах. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки — дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

¹ Рейвах (розм.) — галас, крик, безладна біганина, метушня.

— Шмаркач, — незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцая. — Я, щоб тобі тепленко жилося, ноги в шахті зоставив, а ти мене за це — по зубах...

Поліцай покашляв у стулені докуни пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

— То тебе що — просить? — сказав крізь зуби, ухопив її за руку й сникнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслалася по землі) і звелася навколішки. Климко випустив плащ-палатку, учепився дівчині в другу руку й закричав:

— Пустіть її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!

— Та облиш ти цих старців, Стьопа... — сказав третій поліцай, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки й підійшли ближче. — Ходімо. Без одної Химки ярмарок буде.

— Н-ну, — зло видихнув той, що в кубанці. — Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавків і скоро зникли за ворітъми.

— От бачиш — і минулося, — сказав до дівчини швець, утираючи долонею закривавлені губи.

Дівчина стояла навколішки й оніміло дивилася в хустку, що розіслалася на землі. А Климко міцно тримав її за руку побілілими пальцями, і кашляв, і тремтів од кашлю.

Котрась жінка подала шевцеві хусточку втертися, але він сказав:

— Спасибі, не треба. Нашо ж добро переводити. Язиком оближу — швидше загоїться.

Поспівчувавши, тихо й злякано оглядаючись, жінки помалу розійшлися. Заскрипіли немазані колеса на тачках, поспівали сумно до воріт: який там тепер базар.

Дівчина враз немов опритомніла, ухопила шевця за руку, гладила її тонкими пальчиками й шепотіла, шепотіла плачуучи:

— Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...

Швець легенько вивільнив руку.

— Чого ж ти плачеш? Минулося — і цур йому, радій, що минулося. Далеко тобі ще йти?

— У Сумщину, дядечку... Я на шахтах була в Донбасі. А тут війна... Тепер до мами добиваюся...

— І доб'єшся, — лагідно хмурячи брови, сказав швець. — Чого ж. Тільки накинь зараз на себе старе шмаття якесь або хусткою вели-

кою запнися, щоб ні лиця, ні очей не було видно. Та серединою міста не їдь, а глухими вуличками — і на шлях. А там людей багато, з ними веселіш буде. Я тебе на своїй машині проведу закавулками. — Швець усміхнувся й поторкав долонями шарикопідшипникові коліщата.

Дівчина слухала його і швидко, по-дитячому кивала головою.

Тоді обернулася до Клімка й винувато, соромко подивилася на нього заплаканими очима.

— Спасибі тобі, хлопчику... Я тебе зразу так і злякалася... Тобі, бува, не по дорозі зо мною, ні?

— Мені назад, — сказав Клімко крізь кашель. — У Донбас.

— А то й справді був би моїм братиком... — дівчина жалібно підняла брови. — У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...

— Назад мені треба, — сказав Клімко.

Повз них тягла тачку якась жінка в довгому синьому плаці й у калошах на босоніж. Швець озвався до неї:

— Ти, молодице, хотіла балетки за сіль. То бери.

— Та хотіла, — сказала жінка й зупинилася з тачкою. — Ви ж бо просили борошенця хоч склянок п'ять. Нема, чоловіче, борошенця, не взяла.

— Нічого, якось обійдуся вже. Давайте за сіль. Тут ось хлопчик, — швець кивнув на Клімка, — земляк мій, забився аж із Донбасу. Двісті кілометрів пройшов, щоб солі достати. А де ж її тут зараз найдеш?

Жінка швидко зиркнула на Клімка.

— Роздала ж бо я, хазяйне, сіль. Те просить, те: «Дайте, тітонько, хоч у носовичок, хоч зо жменю». Жалко дивитися. Склянок, мо', з десяток осталося.

«Десять склянок!» — подумав Клімко й уявив купку солі, величеньку таку. І зашпортався мерщій у кишенні, добуваючи гроші.

— Дома в мене то ще є, та й багатенько. Із Солі привезла два мішечки, як війна почалася. А тут — осьо, тільки на денці... — жінка дісталася з тачки жовтий сировий клуночок.

— Давайте, скільки є, — сказав швець, — та вибирайте собі взувачку, яка на вас дивиться. — Тоді подумав і додав: — А може, хлопчик поміг би вам тачку додому правити, а ви йому дома вже солі досипали б іще, га?

— Я вам, тітонько, води наношу, дров нарubaю чи ще щось зроблю, що скажете. Чесне слово! — Клімко похапцем розкрутив дротинку на кишенні й простяг жінці всі гроші, дивлячись на неї вгору хворими очима.

Жінка зажурено подивилася на нього:

— Не треба мені грошей, хлопчику. Я тобі й так насыплю з півпуда, а то й більше, скільки донесеш. — І спитала в шевця з надією в очах: — Що ж воно оце далі буде, хазяйне?

— А що буде, — одказав швець. — Ось вернуться наші, пошию вам усім трьом чобітки на рипах, на скрипці заграю чи на баяні... А ви мені пісні хорошої заспіваете або потанцюєте. Я колись любив потанцювати! — І він усміхнувся. — Отак і буде. А як же інакше?

І всі заусміхалися теж, дивлячись на його веселі зморшки біля очей і по всьому виду, і над похмуро порожнім, усипаним сміттям майданом ніби проясніло. А швець дістав з-під свого візка старий речовий мішок солдатський, поскладав у нього парами тапочки — ті, що зосталися — ковдру, зав'язав тугенько й накинув лямки на плечі.

— Що ж, рушаймо, одбазарувалися, — сказав він. — Ти, дівчино, паняй¹ за мною, я покажу, де тобі повернути. — Узяв у руки дерев'яні підпихачки, дужо обіперся ними об землю й перший, з мішечком за плечима, покотив до воріт.

Усі рушили за ним.

За ворітьми швець сказав жінці:

— Ви ж підмогніть там хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климку, кріпіся в дорозі, бо вона ж тобі неблизька. Бувай, — і помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Він, не оглядаючись, поїхав щербатим цегляним тротуаром по негустому опалому листю: тьох-тьох, тьох-тьох. — озивалися підшипникові коліщата під його візком. А дівчина згорблено, низько опустивши голову, тягla за ним свою тачку на дерев'яних колесах.

— Поїхали й ми, тітонько, — сказав до жінки Климко. — Разом веселіше буде, еге ж?

— А ти бідовенький, — завважила жінка. — Бідовенький же?

— Не знаю, — зніяковів Климко.

Він узявся за холодну залізну ручку в дишлі тітчиної тачки й ще раз, востаннє подивився вслід шевцеві, що котив помалу мережаним тротуаром: із тіні в сонце, із тіні в сонце... І все глухіше було чути: тьох-тьох, тьох-тьох...

1. Справадити пацюків із вагової Климкові допоміг

- A** дядько Кирило
- B** дідусь Гареєв
- C** дід Бочонок
- D** Зульфат

¹ Паняти (розм.) — рушати, прямувати.

2. Прочитайте рядки.

На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморщці, здавалося Клімкові, чаїлася добра, лагідна усмішка.

Це портретна характеристика

- A** дідуся Гареєва
- B** діда Бочонка
- C** поліцая
- D** шевця

3. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 Ти б поставила отуто коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — «чорнобривці»...	A Наталя Миколаївна
2 А то й справді був би моїм братиком... У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...	B дідусь Гареєв
3 Мовч!.. Молока треба!.. Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.	C Клімко
4 Пустіть її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!	D дівчина
	D швець

4. Через що, на вашу думку, Наталя Миколаївна передумала міняти свою сукню на харчі?
5. Чому вчителька назвала Зульфата Кармелюком?
6. Звичайно ж, сучасним українським школярям важко уявити побут Клімка: що він ів, як жив у ваговій, як подорожував холодним осіннім степом, щоб добути сіль. Чи був такий момент, де б головний герой скаржився на негаразди, висловлювався пессимістично чи нарікав на долю? Як ця риса людської вдачі його характеризує?
7. Якого ефекту досягає автор повісті, використовуючи прийом повтору в такому реченні: «В очах [Клімка] бриніли слізози, бриніла сиза роса на бур'янах і кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями й затис між колінами»?
8. Що таке самопожертва? У яких учинках Клімка й Зульфата ця людська риса виявляється?
9. У розділах III і IV, як і в усій повісті, переважають сірі тони в зображенні подій. З чим це пов'язано? Які яскраві кольорові плями контрастують у цих двох розділах із сірим і холодним тлом?
10. Покажіть на карті України, де відбуваються події повісті.

11. Підготуйте коротке повідомлення про те, як мова характеризує людину, перечитавши й проаналізувавши репліки Наталі Миколаївній дідуся Гареєва.

- 12.** Поділивши текст на частини за змістом, складіть простий план до розділів III і IV повісті Гр. Тютюнника «Климко».

1. Прочитати повість Гр. Тютюнника «Климко» до кінця й виписати в робочий зошит незрозумілі слова.
2. Підготуватися до стислого усного переказу розділу III повісті Гр. Тютюнника «Климко».
3. Об'єднатись у групи (3–4 учні) і підготуватися до інсценізації одного з фрагментів розділу IV (за бажанням).
4. Підготувати усне повідомлення про події Другої світової війни. Чому на українських землях під час війни перебували італійські й чеські солдати?

Розділ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, — велике, рівно обведене око червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спітав:

— Тітонько, тъютю Марино... Що воно — ранок чи вечір? Де ви, тітонько? — спітав так тихо, що ледве почув свій голос.

— Тут я, синок, осьо, — тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло. — Слава Богу! — зраділа. — Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

— Довго я спав, тъютю? — спітав Климко.

— Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкривати. Застигнувся ти дуже...

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою й сказав:

— Треба йти.

Він хотів підвестися, але ні спина, ні шия, ні руки не скорилися йому — тільки в жар кинуло, і на лобі виступив піт.

— Лежи, лежи, — придержала його тітка Марина. — Куди ж ти підеш отакий немічний. Підчинишся трохи, тоді й підеш. Лежи, а я тобі молочка сходжу напитаю. Як їсти схочеш, бери, ось я поклала на стільці, єж. Тільки гляди ж не вставай.

«Три дні!» — Климко відчував, що йому запекло в очах, як тоді, в балці, де він дожував останні крихти від Бочонкових сухарів, і заплющився.

Три дні... Це ж половину дороги пройшов би вже. А мо', і більше, ніж половину, бо назад, із сіллю, ішов би швидше. Та й ніг уже не треба було б сідати гріт'. Він ішов би так, як тоді, коли вони з тіткою вихопилися за Слов'янськ, і Климко побачив і відзначав далеко в полі той курінь, у якому ночував минулої ночі, а ще далі — станцію й чепурний

виселок, де він сидів під парканом і ждав, що горобці зіб'ють йому двійко червивих яблук. Отже, він вертався додому!

— А нам з вами, тьотю, ще й по дорозі! — сказав тоді Климко й став тягти так завзято та так легко й широко ступав у нових тапочках, хоч вони трошки й хляпали без онуч, що тітка Марина — так звали жінку — ледве встигала за ним і дивувалася:

— Де в тебе та й силочка береться, он скільки пройшовши голодний і холодний.

Климко-бо з вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди. А надвечір, уже в тітчині хаті, його раптом почало так трусити, що й слова не міг вимовити. Він ще встиг помитись у ночвах з літеплом, гуркочучи брусочком мила по худих ребрах, перевдягтися у велику чисту чоловічу сорочку, що пахла, як і дядькові Кирилові сорочки, простим чорним милом, — і тоді його звалило. Далі він чув тільки, як йому давали пити щось гірке, а зуби цокотіли об вінця залізного кухля...

Климко розплющився. Тітки Марини в хаті не було. Він поскадав із себе одну за одною всі вкривачки: теплу ковдру, старе пальто, якісь кофти, діжурку свою — і встав, спустивши ноги додолу. У хаті було чисто та ясно від сонця, веселих вишиваних рушників на стінах і від червоних калачиків і хвастунців, що цвіли на лутках у кожному вікні. На стільці коло ліжка лежала скибка хліба, намазана смальцем і по-трушена зверху сірою сіллю, та двоє червонообоких яблук. Климко повільно, стримуючи себе, з'їв хліб і одне яблуко. «А те хай, — подумав про друге, — у дорогу візьму». Він побачив на лаві рівно складену чисту свою одежду, матроску й штани (вилиняли після прання ще дужче, аж побіліли), устав і вдягся. Потім накинув діжурку й вийшов надвір. Сонце ріzonуло в очі, з них побігли дві слезини. Климко витер їх пальцем. У повітрі пахло садовим димом. Так пахло восени і в їхньому висілку.

«Листя палять, — подумав Климко. — Треба ж роботу якусь зробити тітці, а то тільки набалакав: і те зроблю, і те...»

Він знайшов у сінях якийсь віник-деркач і промів тічок¹ біля порога та вузеньку між спорищем стежку до хвіртки — так вони замітали щоосені й щовесни в школльному дворі. Тоді обійшов тітчину хату, повисмикував старий цупкий бур'ян попід призьбою — і хата відразу ніби повищала. Обдивився довкола — що б його ще таке зробити? — і помітив за хлівом солом'яний погрібничок, теж зарослий густим бур'яном. Він підійшов до погрібничка, ухопився обома руками за най-дебелішу гіллясту бур'янину, щоб її вирвати, і раптом почув приглу-

¹ *Тічок* — утоптане, вирівняне місце.

шене підземельне: «Ко-ко-ко-ко?!» Заджеркотіли й кури, але тихіше й не так сердито, як півень, і теж з-під землі. «А-а-а», — здогадався Климко, усміхаючись, і облишив бур'ян: хай, серед нього не всяк одразу й помітить погрібничок. Він пішов у хату, застелив ліжко й сів перепочити, бо втомився. «А як же оце йти, як і од віника вхоркався?» — і заспокоїв себе тим, що добре попоїв, тож сили прибуде.

Незабаром повернулася тітка Марина, весела, рум'янощока, очі сміються. У руках вона тримала маленьке жовте глеченя із квітками по боках, над вінцями в нього біліла шапочка молочної піні.

— Таки встав? — здивувалася й високо, ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли дивувалася). — Ну й меткий! У вас там на шахтах що — усі такі? І у дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу? Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, тъютю, — тихо сказав Климко. — Сьогодні. А то ще один день пропаде...

Тітка Марина поставила глек із молоком на лаву й подивилася на Климка спершу злякано, потім обличчя їй жалібно скривилося, очі набралися слізьми.

— А може б, ти, синочку, у мене зостався, га? — спитала вона невпевнено. — Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж — хворе хлопченя... А вчителька з дитинкою якось переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула. Їсти в мене, хвалити Бога, є що — німці до нас тільки вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає — житимемо втрьох, будеш нам за рідного сина... У школу тебе оддамо... Га? — в очах у неї світилася надія й ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або прийду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

(Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить за переїзд у стегні довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом із ним виходить за переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчат, картаючи себе в душі: Зульфат — що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна — що не почула, як він пішов. Надвечір вертають онімілим у голодному горі висілком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко — усміхнений, мовчазний і синьоокий.

Але його немає...)

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть.

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

— Сідай тоді пий молоко, а я тобі клуночок складу.

Вона внесла з хатини склянку й налила в неї молока, густого та тепло-пахучого.

— А півня, тітонько, ви краще заріжте, бо він і курей продасть... — сказав Климко.

Тітка Марина тихо засміялася й подивилася на нього залюбленими очима:

— Хто тебе й викохав отакого... А що, хіба його чутъ?

— Як підйдеши близько, чутъ, а з двору ні.

— Він у мене й на волі розбішакуватий був і горлатий. Думала, хоч у погребі посмирнішає. От босяцюра! — тітка зітхнула. — Я не хотіла тобі зразу казати, думала ж, зостанешся... Німці товарний поїзд учора пустили в Донбас, до Єнакієвого чи до Горлівки, точно не знаю. А сьогодні ввечері ще один піде. З нашої станції. — (Климкові стало важко дихати — так стисло в грудях). — Це мені той чоловік, де я молоко брала, сказав. Він перед війною обходчиком робив, то й зараз погнали, дарма що старий уже. Кажуть, не підеш — корову заберем. Він підсобить тобі сісти, як перегомоніти з ним, га? — і сама ж собі відповіла: — Перегомоню. А ти пий молоко та лягай хоч до полудня поспи — здоровіший будеш. Піду я в печі розтоплять.

Климко скуштував ковток молока, ще ковток... У склянці поменшало на третину. Подумав, подумав — і долив її водою з кухля, що стояв на столі. Потім ще надлив і ще раз долив, і ще... Поки стало не молоко, а синя бурдичка.

— Що то ти робиш? — почув він і підняв голову: у хатинних дверях стояла тітка Марина.

— Доливаю... — винувато сказав Климко.

— Водою?!

Климко опустив очі й кивнув.

— Мені, тітонько Марино, якби хоч пляшечку із собою взяти, додому, — сказав тихо. — Może, довезу...

— То й візьмеш! Спарю — і візьмеш! Сміливо пий, я ще дістану. — Вона вернулася в хатину й голосно зітхнула там.

А Климко випив ще стакан молока, уже чистого, тихенько роздягся й ліг. Він дивився у вікно й ждав полудня, аж доки й заснув.

Було вже поночі. На станції ані вогника, ані голосу людського. Тільки паровоз, видно, старенький уже, хріпко дишіше та кидає негусті іскри в захмарене небо.

«Вугілля в топку закидають, — подумав Климко, — інакше іскри не летіли б». Вони вилітають з труби лише на ходу й коли «шурують» топку, щоб підняти пару. Климко знов змалечку від дядька Кирила. У паровозній будці тим часом погасли червоні відблиски, — дверці закрились, — перестала шурхати об вугілля лопата. Климко захвилувався: скоро відправлятимуть. Він сидів під якоюсь будкою біля клунка, а тітка Марина пішла шукати обходчика.

З кінця ешелону почулося тоненьке відзвінювання молоточка. Воно близчало. А коли порівнялося з будкою, де сидів Климко, стихло, зарипіла черепашка під ногами, і Климко почув шепті тітки Марини:

— А порожні вагони є, Гнатовичу?

— Вони всі порожні, — одказав їй хрипкий старечий голос. — Веди свого пасажира до другого з кінця, там уже є люди. Та й чисто: з-під лісу вагон. Тільки двері тихо одчиняйте.

Климко побачив маленку чорну тінь обходчика з довгоносовою мастильницею в руці — і знову задзвенів по колесах молоточек.

Підійшла тітка Марина, теж як тінь з ночі виринула, зашепотіла:

— Ходімо, синочку. Повезло нам, дякувати добрих людей.

Вона легко закинула клунок на плечі й узяла Климка за руку.

— Осюдою, поза вокзальчиком ходімо, бо ще наскочимо на того виродка... Начальник станції тут об'явився новий.

Біля передостаннього вагона вони постояли, прислухаючись, потім тітка Марина легенько постукала в двері й сказала неголосно:

— Свої, не бійтесь...

Двері тихо відкотилися, утворивши чорну щілину.

— Може, підсобити? — озвався зсередини чоловічий голос, і простяглася рука.

Тітка Марина подала клунок, заплакала тихо, поцілувала Климка, зросивши слізми йому щоки, і зашепотіла гаряче:

— Прощай, синочку... Так хотілося мені тебе зоставити в себе, такий ти мені любий став, як ішли тоді з города, як хворів, — серця б тобі увірвала... Приїжджай... Пішки не йди — далеко... А приїжджай...

— Я не забуду вас, тъютю Марино, — надломленим голосом сказав Климко. — Я... спасибі вам... я приїду... Чесне слово! — паровоз тоненько свиснув. Тітка ще раз поцілувала Климка, шепочучи щось сама собі, і поїзд, брякнувши буферами, рушив.

У вагоні пахло старою сосновою стружкою, на стрілках він погойдувався й рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав.

Чоловік, — мабуть, той, що брав Климків клунок, — довго черкав сірником, а коли спалахнув вогник, Климко побачив купу стружок у кутку й під ними душп'ять жінок з якимись пожитками в мішках і кошиках. Жінки дивилися на вогник тъяно-бліскучими сміливими очима.

«Наші, — подумав Климко, — донбасівські». І йому стало легко, тепло й затишно в цьому рипучому вагоні.

А чоловік прикурив цигарку й сказав Климкові вже в пітьмі:

— Візьми підмости собі стружок під боки, то подрімаєш у дорозі.

— Нічого, я і сидячи вмію спати, — бадьоро одказав Климко.

Він сів біля дверей, притулився спиною до стіни вагона, що ходила сюди-туди, мовби приколихувала, і дивився в прочинені двері на небо. Низькі чорні хмари, здавалося, стояли нерухомо, але по тому, як вони час від часу засмолявали негусті дрібні зорі і як ті зорі знову ненадовго з'являлися, Климко здогадався, що хмари біжать.

Поїзд ішов нерівно: то сникався й набирає шаленої швидкості, то гальмував так само різко, як і розганявся, то зупинявся просто посеред степу й довго стояв, а від переднього вагона біля паровоза було чути німецьке гелтекання. Тоді в кутку, де сиділи жінки, нишки, а чоловік гасив цигарку. Він курив часто, і в спалахах сірника було видно стареньке зморшкувате лице з кустратими¹ бровами.

І знову поїзд рушав, помалу, навпомацки доляючи ніч і посвистуючи тоненько хтозна й до кого. Дядьків ФД так не їздив. Він пролітав станцію, як ураган. І Климко, зачувиши його потужний лицарський гудок ще за семафором, ледве встигав вискочити з барака, щоб помахати дядькові Кирилові та побачити, як він усміхається йому й махає рукою, а білява хвиляста чуприна в'ється на вітрі. То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, по-молодецьки жбурляючи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна щука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачахкати трубою, мовби зареготовавши, і задки швидко покотитися на станцію.

Та було інколи й так, що ФД зникав кудись на цілу добу чи й дві, а дядько лишався вдома. Найчастіше це траплялося у свято, коли депо, шахта, станція, клуб і школа сяяли вночі червоно-синьо-жовто-зеленими гірляндами, що гасли аж по тому, як сходило сонце, а з вікон у висілку грали патефони, і в бараці крізь тонкі стіни було чути з кімнати в кімнату святковий гомін. Дядько Кирило, у білих напрасованих брюках, білих парусинових черевиках і блакитній сорочці, легко перехопленій

¹ *Кустратий* (діал.) — кудлатий.

у стані шовковим поясом, одягав Клімка в матроський костюм з безкозиркою, у нові рипучі сандалі, брав його за руку, і вони йшли до магазинів по морозиво та цукерки — смугасту «Ракову шийку»... Вітер грався стрічками безкозирки й лоскотав ними тоненьку Клімкову шию. Клімко напихав кишеніки цукерками, лизав кругле морозиво, а дядько присідав біля нього навпочіпки й казав:

— Біжи тепер додому, а я ще побуду з товаришами.

Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело, — а біляве хвилясте волосся світилося на сонці шовком.

«Посадимо із Зульфатом вишню над ним, — думав Клімко, уткнувшись головою в коліна. — Весною вона біло цвістиме, улітку ягідми блищатиме, шпаки налітатимуть... А восени встелятиме могилу червоним листям з усіх боків...»

Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від безкозирки лоскотали й лоскотали Клімкові шию — так м'яко, так ніжно...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв простоволосий, без зброй, у довгих, по самі лікті, шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутки, помовчав, розставивши ноги й згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрілив:

— Гераус!¹

Першим пішов до дверей дядько, що все курив. У руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли дядько підійшов близько, німець відкинувся плечима назад, обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Клімко попробував одчинити свої двері, але вони не подавалися, видно, намокли за ніч під дощем. Зойкнула жінка, закричала друга, третя... Німець бив їх так само, як і старого, — мовчки, з усього маху. Клімко на превелику силу встав із клунком за плечима й пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і хотів проскочити зліва від нього. Німець скоса стежив за Клімком, Клімко теж не зводив з нього очей. Не дійшовши до дверей кроків три, він зігнувся калачиком, аж клунок посунувся на голову, подався ще трохи вліво од німця й разом з клунком полетів із вагона, перекинувся в повітрі й посунувся сторч головою по крутому мокрому насипу просто в калюжу, а клунок боляче придавив шию. Німець таки достав його вже на льоту кулаком у груди... Клімко спробу-

¹ Гераус! (Нім.) — Геть!

вав підвєстися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи лікtem по грязюці й тягнучи за собою клунок, вибрався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підйшов той, що викидав, гурт обступив його і зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив.

Климко розтер груди й коліно. «Добре, що тітонька Марина дала штанни, хоч були вони й великі, а то живого місця на ногах не зсталося б», — подумав він, підвівся й видерся на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцеве!

Тепер йому лишалося пройти кілометрів шістдесят. Климко повернув за акацієву посадку й побачив неподалік у степу старого з кошиком і жінок з мішками за плечима. Вони посувалися помалу й дуже горбилися. Климко пішов слідом за ними.

А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру. Низько над ним сунули хмари.

Розділ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Було ясне після дощу надвечір'я. Дощова роса м'яко блищала на пожухлих придорожніх травах, і сонце, що вже ледь торкалося найдальшого пагорка, малиново яскріло в кожній росині.

Климко йшов помалу, бо вкрай зморився зі своєю ношею.

Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якимось дивом не розбилась, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на одному, то на другому плечі.

У дощ він не зупинявся, щоб десь його переждати, а йшов і йшов, напнувшись надірваною плащ-палаткою, доки несли ноги.

Ішов він помалу ще й тому, що не треба вже було поспішати: он він, виселок, мріє крізь безлиstu посадку, а он лежить за іржавими коліями великий залізний бак зваленої водокачки, звиваються димки по німому териконові — порода горить. У висілку теж деінде курять негусті дими з димарів і тануть над посадкою.

Дома, дома!.. Уже дома.

Він не піде висілком, ні. На переїзді він зверне ліворуч і колією, мимо станції, депо, печища на місці барака й хлібопекарні дістанеться до вагової. Постукає тихенько в двері... «Хто там? — спитає Наталя Миколаївна. — Заходьте, будь ласка»... Климко всміхнувся і, сам того не помічаючи, пішов швидше.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат. «Невже знову італійці?» — подумав Климко.

Вони й тоді, як прийшли, зчинили таку стрілянину по курях, наче у висілку точився бій. Так де ж ті кури зараз, як їх витрошили до одної?

Знову бухнув постріл, уже близче, куля десь угорі тікнула.

І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік — босий, у солдатському галіфе з розв'язаними поворозками і в гімнастерці без реміняки.

Він біг і весь час оглядався. На переїзд вискочило ще двоє, у чорному. Один з них припав на коліно й вистрілив. Той, що біг, вильнув убік.

І тоді Климко все зрозумів.

— Туди, дядю, біжть! — закричав він, показуючи рукою праворуч від себе. — Туди! Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди й обекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоно-гарячі плями.

Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

— Климка-а-а! Кли-и-мка-а! — почув Климко з гарячої піт'ими й нічого вже більше не чув.

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.

1. Климко планував посадити над могилою дядька Кирила

- A** вишню
- B** яблуню
- C** калину
- D** вербу

2. Німець прогнав Климка з паровоза біля станції

- A** Єнакієве
- B** Горлівка
- C** Дебальцеве
- D** Слов'янськ

ПРО МИNUЛІ ЧАСИ

3. Події в розділах V і VI розгортаються в такій послідовності
- A Клімко розводить молоко водою — Клімко порається у дворі тітки Марини — тітка Марина проводжає хлопчика до паровоза — німець проганяє Клімка
 - B тітка Марина проводжає хлопчика до паровоза — Клімко порається у дворі тітки Марини — Клімко розводить молоко водою — німець проганяє Клімка
 - C Клімко порається у дворі тітки Марини — Клімко розводить молоко водою — тітка Марина проводжає хлопчика до паровоза — німець проганяє Клімка
 - D німець проганяє Клімка — Клімко порається у дворі тітки Марини — Клімко розводить молоко водою — тітка Марина проводжає хлопчика до паровоза

4. За що тітка Марина полюбила Клімка, як рідну дитину?
5. Знайдіть і прочитайте прощальний діалог тітки Марини й Клімка біля вагона. З якою метою автор у репліках герой кілька разів використовує три крапки?
6. Прочитавши Клімкові спогади про дядьків паровоз, визначте художні засоби, використані в них.

То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, по-молодецьки жбурляючи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна щука, підкрастися під самісінський барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачахати трубою, мовби зареготовавши, і задки швидко покотитися на станцію.

7. Знайдіть у тексті уривок, у якому Клімко думає посадити дерево на могилі дядька Кирила. Як ці міркування його характеризують? Що надає поетичності цим рядкам?
8. Як ви вважаєте, чому з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла сіль, а не посыпалася на дорогу?
9. Як називається сюжетний елемент, ілюстрований наприкінці повісті? Чи вдалося, на вашу думку, художникам передати весь біль і гіркоту за Клімка?
10. Ще раз перечитавши відомості з біографії Гр. Тютюнника, установіть паралелі між життям автора й сюжетом твору. Чи можна повість «Клімко» назвати автобіографічною?

11. Доберіть заголовок до кожного розділу повісті Гр. Тютюнника «Клімко».
12. Якби ви могли змінити події наприкінці твору, то як би вони розвивалися далі? Напишіть свою кінцівку повісті (5–7 речень).

Визначити найбільш уражаючий епізод із повісті Гр. Тютюнника «Клімко» й підготуватися до його усного докладного переказу.

Теорія літератури

Художня деталь

Упродовж усієї повісті Климко зазнає страждань, а підсилити трагізм у певних ситуаціях допомагає така речова деталь, як діжурка. Ще на початку оповіді ми дізнаємося, що «тій діжурці, як казав дядько, було “сто літ”, і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давнього мазуту. Не брали її ні дощ, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче й пекла плечі та спину». Згодом, коли не стане дядька Кирила, у Климка-сироти діжурка залишиться останньою річчю, що нагадуватиме рідну йому людину, по-особливому грітиме. Тому не раз протягом розповіді автор використовує цю деталь. Діжурка — це не просто одежина, це річ, сповнена особливого змісту, у ній — запах шахтарського висілку, а отже, батьківщини. Тому одяг набуває тут символічногозвучання й стає художньою деталлю.

Художня деталь — це така характерна риса чи подробиця, яка має відносно самостійне значення й використовується для того, щоб емоційніше й глибше змалювати картини чи образ, підкреслити важливість чогось, індивідуальну особливість.

Художній деталі властива особлива змістова наповненість, символічність, через неї значною мірою виявляється спосіб художнього мислення письменника, його здатність вихопити з-поміж безлічі речей чи явищ таке, що в спресованому вигляді лаконічно й з великою емоційною виразністю дає змогу висловити авторську ідею твору. В одних випадках художня деталь може набирати характеру символу, в інших — бути деталлю-штрихом. У тексті цей спосіб мислення матеріалізується в *речових, портретних, пейзажних, інтер'єрних деталях*. Художня деталь може надавати особливого забарвлення мовленню персонажа. У творі вона буває як наскрізною (повторюваною), так і одномоментною, але в кожному разі має прихований сенс, підтекст, може викликати широкий спектр асоціацій, здатна замінити розлогий опис, авторську характеристику, міркування, цілий епізод тощо.

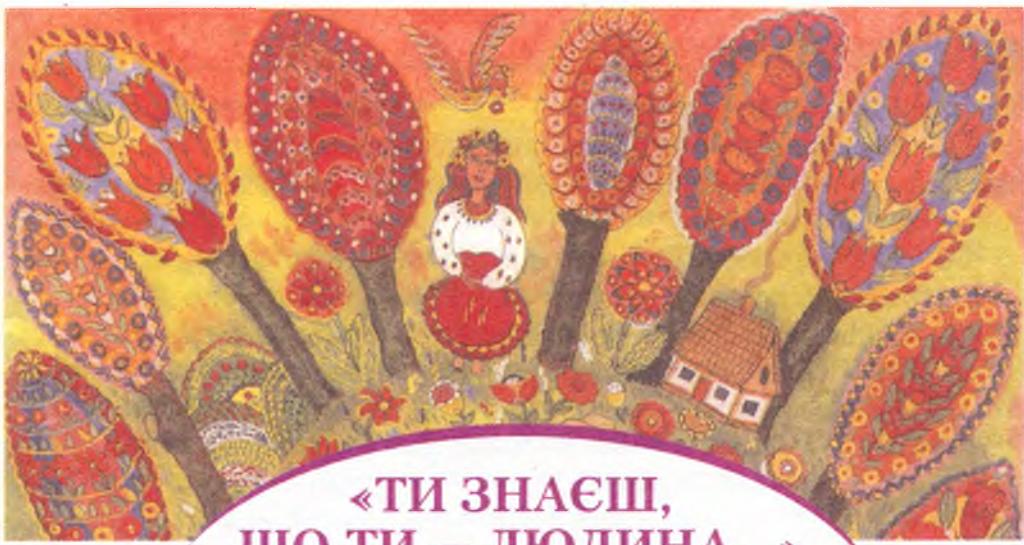

1. Художня деталь обов'язково
 - А характеризує головного героя
 - Б повторюється декілька разів
 - В сумна за сприйняттям
 - Г інформативно містка

2. Перебування Климка в тітки Марини є
 - A** зав'язкою
 - B** розвитком подій
 - C** кульмінацією
 - D** розв'язкою
 3. Портретною художньою деталлю в повісті є
 - A** діжурка дядька Кирила
 - B** сукня Наталі Миколаївни
 - C** покалічені ноги шевця
 - D** чорнобривці дівчини
 4. Визначте ознаки повісті як літературного жанру на прикладі прочитаного твору про Климка.
 5. Пригадайте оповідання А. Чехова, які ви читали на уроках зарубіжної літератури. Які художні деталі в його творах вам найбільше запам'яталися?
 6. Знайдіть і назвіть інтер'єрні деталі в повісті Гр. Тютюнника «Климко».
 7. Визначивши речові деталі в повісті, поміркуйте, що вони символізують.
 8. Знайдіть пейзажні деталі та з'ясуйте, яку роль вони відіграють у тексті твору.
 9. Відшукайте портретні деталі в повісті.
 10. Визначте наскрізну (повторювану) деталь у повісті.

 11. Яка з ілюстрацій до повісті Гр. Тютюнника «Климко» і чим саме вам найбільше сподобалася? Який би ще епізод твору ви проілюстрували? Чому саме цей епізод?
 12. Поміркувавши над тим, яке значення мають доброта й чуйність у людському житті, візьміть участь у дискусії на тему «Чи лише в казках добро завжди перемагає зло?».
- Підготувати невелику усну розповідь про цікаву пригоду у вашому житті, використати в ній дві-три художні деталі.

«ТИ ЗНАЄШ,
ЩО ТИ – ЛЮДИНА...»

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО (1806–1874)

Український письменник.

Найвідоміші твори: повість «Марко Проклятий», оповідання «Закоханий чорт»; збірка «Українські оповідання».

Олекса Петрович Стороженко народився 24 листопада 1806 р. в с. Лісогорах Чернігівської області в родині дрібного поміщика. Дитинство майбутнього письменника минуло на Полтавщині. Спочатку хлопець здобув домашню освіту, а потім навчався в «благородному пансіоні» при губернській гімназії в м. Харкові. Виданий О. Стороженкові атестат засвідчує, що в гімназії він вивчав російську, французьку, німецьку, латинську мови, історію, географію й виявив «превосходные», «хорошие», «изрядные» та «достаточные» успіхи.

Майже тридцять років він перебував на військовій службі, пройшовши шлях від унтер-офіцера в кінно-єгерському до поручика в драгунському полках. Згодом став старшим офіцером у штабі кавалерійського корпусу. Здебільшого служив в Україні й, виконуючи різноманітні доручення, нерідко переїжджав з однієї місцевості в іншу. Завдяки цьому

він добре вивчив життя та побут селянства в Південній Україні, зустрічався з колишніми січовиками, від яких почув перекази та легенди про Запорозьку Січ. Цей життєвий матеріал був узятий за основу багатьох творів митця.

Олекса Стороженко був енергійною людиною з міцним здоров'ям і силою, за власним свідченням, «згинав двогривенні й носив на гору десять пудів», хоча в останні роки життя все частіше давалася взнаки давня контузія. Багато часу він віддавав грі на віолончелі, малював, ліпив і був навіть нагороджений медаллю Академії мистецтв.

Помер О. Стороженко 18 листопада 1874 р. на своєму хуторі. Похований у м. Бресті (Білорусь).

СКАРБ

Був собі чоловік і жінка. Були вони люди заможненькі, усього в їх доволі: і поля, і скотинки, і худоби, і хата простора із садочком і левадою. Послав їм Господь на втіху одного тільки синка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одинчика! Не так батько, як мати. І що то вже за мати була! Між матірками — навдивовижу мати! Уже Павлусь був чималий пахолок¹, а вона ще возилася з ним, як із маненькою дитинкою. Було, власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пуцьвірінок, знов рот роззявлює. Усю зиму й осінь із хати не випустить. «Не ходи, синку, — каже, — холодно, змерзнеш, та ще, крий Боже, занедужаєш, то я й умру, не діждущу, поки ти й одужаєш». Прийде весна або літо — знов не пуска: «Не ходи, синку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Цілісінський рік не дасть йому порога переступити, хіба в неділю поведе до церкви, та за ним і не молиться, та обома руками за його й держиться, щоб хто не то що штовхнув, а й не доторкнувся б. Деколи, як обридне йому стояти, то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка лика дере. «Ходім, мамо, додому, — хлипа, — їсти хочу!» То мати й веде його додому, не діждавши кінця служби й благословення. Як кладе його спати, то сама й стеле, і роздягає, й хрестить, і ще й котка співає, неначе над годовичком. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане grimati на жінку й похваляться, що він Павлуся віддасть у школу до дяка аж у друге село. Так куди!.. І не кажи... Така з неї добра й покірна жінка, а як дійде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і запіниться, і за ніж хапається; крий Боже, що виробляє!.. Кажу ж вам, що й між матерями навдивовижу була мати.

¹ Пахолок — хлопчик, підліток.

Доріс Павлусь до парубка. Так його вигнало та розперло, такий став гладкий та опецькуватий! Пика широка й одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки. Та од чого б їм і пошерхнуть? Зроду не то щоб ціп або косу в руках подержав, — не взявся й за лопату, щоб одгребти сніг од порога, або за віник, щоб вимести хату. Було, старий і стане доказувати жінці:

— На яку радість ми його вигодували? Який з його хазяїн буде? Що з ним станеться, як ми помремо?.. Останеться він на світі, мов сліпий без поводатаря!

— Е, чоловіче, — одкаже жінка, — як Бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперечки!

Уже Павлусеві минув і двадцятий, уже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.

— Не ходи туди, синку, — каже, — на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять. Почекай трошки — я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу, вона буде тебе й годувати, і зодягати, і доглядати, як рідна мати.

Так не привів же їй Бог оженити сина. Раз уночі розвередувався Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!» У старих на ту пору не було меду. Що тут на світі робити?.. Усталася мати, накинула на себе свитину, не схотіла будити наймичку й сама метнулася по селу шукати того меду. А на той час піднялась фуга¹, що не то що уночі, а вдень не побачила б світу Божого. Бігала, сердешна, бігала від хати (у кого й є, та каже нема: не хочеться уставати) та якось уже випросила в попа. За один цільничок² обіцяла бузівка³ подарувати. Трохи не замерзла, та таки принесла, і що ж?.. Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його й не розбуркаєш. Так через той-то мед занедужала небога та й вмерла. За нею вслід і батько ноги простяг, а наш Павлусь і не схаменувся, як зоставсь круглим сиротою.

Що ж із ним сталося?.. Правду казала мати: «Як Бог милосердний пошле йому щастя, то без батька й без матері житиме ще лучче, як за їх». У покійників, — звісно, як у заможних хазяїнів, — був наймит і наймичка. Наймит — парубок ще молодий, працьовитий, непитущий, а наймичка — теж чесного роду, осталася бідною сиротою, і покійница прийняла її до себе як рідну дитину. За Павлусем і їм добре жилося; було чим-небудь йому угодять, то стара й дякує, і грошей їм дає, і добру

¹ Фуга (діал.) — сильний вітер із снігом; завірюха, хуртовина.

² Цільничок, цільник (діал.) — стільник; лист, утворений із воску, що його бджоли й оси роблять для зберігання меду.

³ Бузівок (діал.) — однорічне теля.

одежу, а часом за наймита скотину в поле вижене, а за наймичку хату вимете й води принесе. Отож як умирала стара, то благословила наймита з наймичкою побратись, наділила їх худобою і аж руки їм цілувала та просила, щоб вони не обижали її Павлуся, доглядали б його й були йому рідним батьком і матір'ю, а вже вона на тім світі буде благати Господа, щоб він, милосердний, послав їм усякого щастя й талану.

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою й стали собі господарювати. Щастя, як горох із мішка, так і сиплеться на нашого Павлуся: і урожай у його луччий, як у других, і корів нема ялових. Накупили волів і послали кілька хур у Крим за сіллю, на Дін за рибою, построїли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом. Кругом у сусідів талій¹ давить скотину, а в Павлуся, як на сміх, хоч би один тобі віл іздох.

Раз наймит піймав у садочку ройка², так з того одного розройлося колодок із тридцять. Наймичка доглядала Павлуся, як рідна мати: і годує його, і голову йому змиє, і розчеше, і одягає, і роздягає, і стеле, так йому у вічі й дивиться – думку його відгадує, бо Павлусь за ввесь день і пари з рота не пустить; хоч би часом чого і схотів, уже не попросить: якось йому й слово важко вимовити. Тільки йому й робити, що цілісінський день єсть (а лопав здоровово) і спить. Було, прокинеться вранці – зараз наймичка й ставить перед його душою жарену курку, або качку, або повнісінську макітру вареників із сметаною; єсть неборак, аж за ушима ляштий. Не вспіла наймичка його утерти, а він уже й уклався спати. Поспить на перині, лізе на піч поспати ще в просі. Пообідає й знов куня; коли зимою, то знов у просо, а коли літом, то вийде в садок, ляже під грушевою, а часом, глянувши угору, трошки й розсердиться:

– Бісові груші, – пробубонить, – які спілі й над самісінською головою висять, а ні одна ж то не впаде в рот.

І щоб то дригонутъ ногою та штовхнуть об цівку³! То й посипались би, так, кажу ж, йому важко і поворухнутись. Лежить, лежить та й засне. Пополуднє – і знов іде в комору спати й спить уже аж до захід сонця. Розбудить його наймичка вечеряти, нагодує, здійме свитину, чоботи, покладе на перину, а він тільки вже сам засне. Лучалось, наймит вернеться з поля й навідається до Павлуся, а тому й голову важко держати на плечах.

– А чи не смикунули б, пане Павле, люльки? – спитає наймит.

– Смикнув би, – пробелькоче Павлусь, – так люльки не знайду.

¹ Талій – заразна хвороба сільськогосподарських тварин.

² Ройок, рій – сім'я бджіл.

³ Цівка (розм.) – стовбур дерева.

- Та ось же вона — біля вас на лавці.
- Та хто ж її наб'є?
- Та вона ж набита, я ж її вам набив, як їхав у царину. Отже, біля вас і справа положив!

Та викреше вогню, розпалить люльку й устромить йому в рот, то він і смокче.

Було, прийдуть до Павлуся парубки та й намовляють його, щоб ішов з ними на вечорниці.

- Не піду! — пробубонить та й очі заплющить.
- Чому? — питаютъ.
- Далеко. Якби вечорниці збиралися біля моєї хати, то, може б, і пішов.

— Е, пане Павле! — кажуть йому парубки. — Якби ти побачив наших дівчат, то не казав би, що далеко!

- Бачив, доволі бачив... — озивається Павлусь.
- Де ж ти їх бачив? Ти ж із хати ніколи носа не виткнеш!
- Так коли ж сняться, щоб вони показились! Аж обридли!.. — одкаже Павлусь та й перевернеться на другий бік.

Засміються парубки та й підуть від нього.

Раз на Зелені свята зібралися парубоцтво шукати скарб. Узяли із собою заступи¹, лопати (...) та й пішли в степ. Ідуть біля Павлусевої хати, от один парубок і каже:

— Знаєте що, хлопці! Візьмемо із собою на щастя Павла Лежня (таке приложили йому прізвище), то вже певно знайдемо скарб: він такий щасливий, що такого й на всьому світі не знайдеш!

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розпластався на перині й хропе на всю хату.

— Пане Павле, а пане Павле! — гукнули парубки. — Ходім лишень з нами скарб шукати!

— Не піду! — одрізав Павлусь.

— Ходім-бо! — просять парубки, аж кланяються. — Ми тебе так з периною на руках і понесемо; не тебе нам треба, а твого щастя. Як ти з нами будеш, то, може, Бог дасть, і знайдемо скарб.

— Еге!.. Як Бог дасть, то й у вікно вкине!.. — одказав Павлусь. — Не піду!

— Дожидайся ж, поки тобі Бог у вікно вкине, а ми підемо шукати.

Зареготалися та й пішли собі, заспівавши чумака.

Ходили, ходили по степу аж до вечора. Шукали, розкопували могили, до всього приглядувались — і нічогісінько не знайшли. Розка-

¹ За́ступ — звужена донизу залізна лопата для земляних робіт.

зують люди, що часом скарби й самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда, або в миршавеньке козеня, або в дохлу кішку. Кому щастя — той і пізна скарб. Так, кажу, до всього приглядались — і нічого не побачили. Уже вертаючись, як смерклось, недалечко від села дивляться — лежить край дороги дохлий хорт. Мабуть, давно й іздох — аж гидко до його й близько підступити. От один парубок і каже:

— Слухайте, хлопці: візьмемо цього хорта та шпурнем Лежневі в хату — нехай се буде той скарб, що Бог йому у вікно вкине.

Парубкам сподобалася ся вигадка; от вони підняли того хорта на дрючик і понесли. Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмазали хорта та й шпурнули у вікно, а він як бебехнеться об поміст, так і брязнув, і задзвенів, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!

— Страйвай, не руш! — закричали парубки. — Се наш скарб, се наші гроші...

— Брехня! — каже Павлусь. — Се мій скарб, се мені Бог у вікно вкинув! А що? Я ж вам казав — не вірили?

Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялися наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогач і макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались.

— Будь ласкав, — кажуть парубки, — хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!

Наймит кинув їм кілька дукатів та й каже:

— Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудіть: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!

Та, сеє кажучи, позбирав наймит гарненько дукати й сховав їх у скриню.

Отакий-то був щасливий наш Павлусь! Сказано: як кому Бог дастъ щастя, то не треба йому й рідної матері, не треба й скарбу шукати: сам скарб його знайде. А другому неборакові на бездоллі в те ж саме вікно, у котре вкинувся скарб, улізе злодій і останню сорочку витягне; не поробить день, то на другий і їсти нічого.

Щаслива нитка до смерті не ввірвалася Павлусеві. Найшлась і дівчина, що, як той скарб, сама до нього залиялась. Послав йому Господь і діточок, покірних, слухняних, працьовитих, не таких, як він пудофет¹, а в матір, бо жінка його була невсипуща господиня. І віку йому таки чимало протяг Господь: до білого волосся доспався. Спав, спав, аж поки навіки не заснув.

¹Пудофет (розм.) — важкий на підйом.

Що таке на світі щастя? — спитав би я в дуже письменних. Частенько чуєш, люди кажуть: ото ѹ щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жалується на свою недолю. Зовуть щасливими й тих, що ввесь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що в них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо в його багацько грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як рябко на ланцюгу, ніякої користі з них не має — і голодний, і холодний, ще гірш од якого-небудь бідолахи. Ні, панове, по-моєму, той тільки ѹ щасливий, хто другому не завидує, а дякує Бога за те, що він йому послав, — той, кого Господь благословив на добрі діла, що розкинулися вони по світу, як розрослася пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона й пахаря, і його сусідів, попаде від неї скибка й старцеві в торбу. Не той тільки ѹ щасливий, що сам натріскається й виспиться, а той, що й другого нагодує та заспокоїть, бо в такого й душа буде не голодна.

Оце ж так загвоздив вам з-письменська, щоб самі відгадали, чи мій Павлусь справді ѹ щасливий, чи, може, таким тільки прозвали його зависливі люди. Гледіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть!» Завидуєте щастю моого Павлуся, а ніхто б не схотів бути Павлусем.

1. Слова Що таке на світі щастя? належать

- A** Павлусеві
- B** оповідачеві
- C** матері Павлуся
- D** сільським парубкам

2. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 Як Бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперечки!	A наймит
2 Нате вам за працю, а се наші гроши, бо самі таки розсудіть: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!	B Павлусь
3 Бісові груші, які спілі й над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде в рот.	C наймичка
4 Будь ласкав, хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!	D мати Павлуся

3. Установіть послідовність подій.

Послідовність подій	Подія
1	A Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою й стали собі господарювати.
2	B Раз уночі розвередувався Павлусь, як на жівіт кричить: «Меду та й меду!»
3	C Уже Павлусеві минув і двадцятий, уже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.
4	D Раз на Зелені свята зібралося парубоцтво шукати скарб. Узяли із собою заступи, лопати (...) та й пішли в степ.

- До яких видів мистецтва, окрім літератури, мав здібності О. Стороженко?
- Твори якого літературного жанру мають такий же початок, як і оповідання «Скарб»? Чому саме так письменник починає оповідання?
- Чи правильно, на вашу думку, мати виховувала Павлуся й чи бажала вона йому щастя? Відповідь обґрунтуйте.
- Чи хотілося б вам бути таким щасливим, як Павлусь? Чому саме?
- Чи є з-поміж ваших друзів і знайомих такі щасливці, як Павлусь? Якщо так, то чим саме вони на нього схожі?
- Що це за могили, які розкопували парубки, шукаючи в степу скарб?
- Які народні вислови, наведені нижче, відповідають подіям в оповіданні?

Без щастя в ліс по гриби не ходи.
 «Дай, Боже, щастя», — просила Настя.
 Де щастя родиться, там і зависть плодиться.
 Дурень спить, а щастя в головах лежить.

Де щастя упало, там і приятелів мало.
 Коли нема щастя зранку, не буде й до останку.
 Кому щастя, тому й півень несеться.
 На чуже щастя не власті.
 Не в кожноЯ Насті однакове щастя.
 Не роди мене, мати, красного, але щасного.

11. Намалюйте словесний портрет Павлуся, коли він «доріс до підрубка».
 12. Поміркуйте, чи справді Павлусь був щасливою людиною. Яким бачить справжнє щастя автор твору? Візьміть участь у диспуті на тему «Що таке щастя і чи в кожного воно різне?».
-
-
1. Підготуватися до усного стислого переказу оповідання «Скарб».
 2. Виписати з тексту оповідання прислів'я, приказки та фразеологізми.

Запам'ятайте!

Пригадайте, чим відрізняється гумористичний твір від сатиричного. У гумористичних творах зображається смішне в життєвих явищах і людських характерах у доброзичливому, жартівливому тоні (співомовка С. Руданського «Запорожці в короля»), а в сатиричних – різко висміюються, викриваються людські вади (байки Л. Глібова «Щука», «Муха і Бджола»). Оповідання О. Стороженка «Скарб» гумористичне: автор тут не викриває вади Павлуся, а в жартівливому тоні виявляє смішне в характері й поведінці головного героя, у способі його життя. А й справді, Павлусь нікого не ображає, нікому не шкодить і не заважає жити, проте його спосіб життя видається смішним.

За допомогою яких засобів автор досягає гумористичного зображення?

Одним із найпоширеніших засобів гумористичного зображення є мова оповідача та героїв твору. Павлусева мати, звертаючись уже до дорослого сина, використовує зменшувально-пестливі суфікси: «Не ходи, синку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Такі ж виражальні засоби використовує й оповідач: «Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький – ніяк його й не розбуркаєш».

Також поширеним засобом досягнення гумористичного ефекту є використання слова в одному реченні одночасно в прямому й переносному значенні: «...та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом».

Автор гумористичного твору з метою створення комічного ефекту вдається також до принагідних згрубілих коментарів (їх зазвичай

«ТИ ЗНАЄШІ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА...»

беруть у дужки): «Тільки юному й робити, що цілісінський день єсть (а лопав здоровово) і спить».

Звичайно ж, гумору й дотепності додають перлини усної народної творчості — приказки й прислів'я, які ви мали виписати вдома до робочого зошита. Виберіть і назвіть саме ті вислови, що виступають за собом творення гумору.

1. В оповіданні О. Стороженка «Скарб» яскраво виражені ознаки
 - A міфи
 - B казки
 - C балади
 - D легенди
2. Прочитайте речення.
Підйшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розпластався на перині й хропе на всю хату.
Гумористичного забарвлення в описі Павлуся додають слова
 - A вікно, хату
 - B парубки, Павлусь
 - C розпластався, хропе
 - D підйшли, дивляться
3. Висновок до оповідання «Скарб» починається словами
 - A Щаслива нитка до смерті не ввірвалася Павлусеві.
 - B Отож після смерті старих наймит оженився з наймичною...
 - C Що таке на світі щастя? — спітав би я в дуже письменних.
 - D Завидуєте щастю моого Павлуся, а ніхто б не схотів бути Павлусем.
4. Які епізоди видалися вам найсмішнішими у творі?
5. Назвіть відомі вам засоби гумористичного зображення.
6. Оповідання О. Стороженка «Скарб» гумористичне чи сатиричне? Відповідь обґрунтуйте.
7. Знайдіть у тексті оповідання слова зі зменшувально-пестливими суфіксами й запишіть їх у зошит. Яку роль вони відіграють у творі?
8. Намалюйте в зошиті два перетнутих кола й упишіть у перше ознаки гумористичного твору, а в друге — сатиричного. У спільну частину (у перетині кіл) упишіть спільні ознаки гумору й сатири.
9. Чого навчає оповідання О. Стороженка «Скарб»?
10. Що символізує образ скарбу?

11. Складіть план оповідання О. Стороженка «Скарб».
12. Підготуйтесь до виразного читання найкумеднішого уривка оповідання.

Прочитати казку Б. Лепкого «Мишка» й виписати незрозумілі слова.

БОГДАН ЛЕПКИЙ

(1872–1941)

Український письменник, педагог, перекладач, літературознавець, художник.

Найвідоміші твори: оповідання «Цвіт щастя»; казки «Під тихий вечір», «Мишка»; пісня «Журавлі (Чуєш, брате мій...)».

Богдан Сильвестрович Лепкий народився 9 листопада 1872 р. на Тернопільщині в родині священика. Майбутній письменник почав здобувати освіту вдома: за одну зиму навчився рахувати, читати й писати; від батька дізnavся про пригоди Робінзона Крузо; нянька співала йому народних пісень; від діда Богдан довідався про славну минувшину України. З основами шкільної науки його ознайомив домашній учитель. Певно, таке оточення не могло не виховувати в маленького хлопчика потягу до знань, невгамованої допитливості. Тому шестилітнього Богдана відразу зараховують до другого класу школи з польською мовою навчання.

Згодом Б. Лепкий вступив до Бережанської гімназії. Художні твори почав писати дуже рано: у 2 класі гімназії з'явилася його поема про русалок. Проте, сховавши її під стріху, потім так і не знайшов свого першого твору. Після закінчення гімназії юнак вступив до Віденської академії мистецтв, проте навчання в ній перервав, а згодом перейшов до Львівського університету, де під час навчання ввійшов у коло передової студентської молоді. Канікули проводив у дома, у колі своєї родини, частим гостем якої був А. Чайковський, автор повісті «За сестрою».

Закінчивши Львівський університет, Б. Лепкий повернувся до Бережанської гімназії як учитель української та німецької мови й літератури. Завдяки близким лекціям здобув повагу як серед своїх колишніх учителів, так і поміж гімназистів. Потім його запросили читати лекції до Ягеллонського університету (Краків, Польща). Восени 1899 р. він переїхав сюди разом із своєю дружиною. Відтоді майже все його творче життя було пов'язане з цим містом.

Богдан Лепкий помер 21 липня 1941 р.

До речі...

Ягеллонський університет — один із найдавніших у Європі. З XVI ст. тут навчалися та викладали й українці. Одним із найвідоміших його викладачів був український учений, доктор медицини та філософії

Юрій Дрогобич, про якого детальніше ви дізнаєтесь на уроках історії України.
1972 р. на Раковецькому цвинтарі м. Krakova на могилі Б. Лепкого встановлено барельєф, а одну з вулиць міста названо ім'ям письменника.

МИШКА

Казка для дітей: для малих і великих

Була собі мишка. Така, як і другі: сіреняка, маленька, кінчасті вушка, довгий, гладкий хвостик.

У самім кутку хати, де нога від ліжка щільно притикає до стіни, мала свою нору. Мешкання не розкішне, але безпечне.

Ніхто з людей не заглядав туди.

О, люди — це дуже цікаві створіння!

Мишка боялася людей.

Коли на хаті не видно було ані одного чобота, ні одної ноги, висувала головку, зиркала направо й наліво, і скоренько, скоренько, як шнурочок, пересувалася попід стіну у двері.

Шу-устъ! — і вже на подвір'ї.

Там не боялася нікого. Ні пишно вбраного когута¹, що ходив, мов жандар, ні круглоголового вола, що лежав біля стайні, мов гора, і румигав, ні господині, що на ціле село тарахкотіла терлицею², а язиком ще голосніше, ніж терлицею, — нікого!

Бігла на поле.

Там стрічалася зі своїми сестрами з міста.

Ці були дуже бідні: худі, голодні, миршаві³. Ледве хвостики волокли за собою. Розказували, що тепер у них у городі страх погані часи. Люди не мають що їсти, а про миші, то вже й не згадуй. Їм просто пропадай! Ніде ні крушинки хліба, ні одної крупинки, нічого. Господиня, як крає хліб, то над тарілкою, а крає так тонко, що руку крізь краянку видно. Як пряче зі стола, то кришки на долоню згортає й дитині до рота несе, щоб з голоду не вмерло... кажуть, війна. Люди людей мордують, не мають часу працювати на хліб...

¹ Когут (діал.) — півень.

² Терлиця — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель тощо.

³ Миршавий — такий, який має непривабливу зовнішність, нездоровий, жалюгідний вигляд; слабосильний, хворобливий.

А наша мишка на те до них:

— У моїх господарів не те. Єсть чим поживитися. Коли я й вибігаю в поле, то це не з голоду, а так із привички, щоб подивитися на світ, бо в норі скучно. Усе з тими дітьми, та й з тими дітьми. Такі вам неслухняні, пищать, а на мені шкура терпне, щоб господар не вчув. О, мій господар дуже страшний. Його всі бояться. Колись ту двох кабанів забив. Такі здорові кабани, а він їх порізав. Сало повісив у димарі, коптить. А м'ясо їдять. Добре їдять. Уночі приходять якісь чужі люди, і він їм продає. За гарні гроші. Гроші ховає в ящик під ліжком, недалеко від моєї нори. Іноді, як ціле село спить, перед хату заїжджає візок. Зла-зить двоє людей і з хати виносять м'ясо, масло, яйця, крупу й сало. Таке чутке сало, що аж в носі вертить...

— Не говори, сестричко! — перебивають городські миші. — Не говори, бо нам млісно стає. Ми вже й забули, як сало виглядає.

Мишці жаль голодних городянок, вона важко зітхає й говорить дальнє:

— А коли вже добре навантажить візок, то господар випроваджує його полевою доріжкою під ліс, а сам вертає в хату. Тиче жінці гроші під ніс і каже: «Що, гарно пахнуть? Ха-ха-ха! От бачиш, і війна на щось приддається. Перше ми за рік не заробили стільки, що тепер за місяць. Розбагатіємо». І ховає гроші в ящик під ліжко. У цьому ящику стояли колись гранати, а тепер гроші. Ще трохи, і ящик цей тяжко буде замкнути, так їх багато.

— А господиня? — питают цікаві миші.

— Господиня ходить тепер, як паня. Які в ній сорочки, які кружева — пфу! Пахучим милом вимивається.

Городські миші вірити не хочуть:

— Пахучим милом вимивається, а наша вмивається слізьми...

Наговоривши доволі, мишка вертає домів.

Перетиснеться крізь двері, як тінь, майже попід стіну і — шу-устъ! — до нори. Тільки хвостик іноді визирає. Але й хвостика ніхто не бачить, бо де там тепер людям заглядати під ліжко.

Їм не до того.

Раз якось вертає наша мишка й чує — у хаті чужим духом пахне. Знялася на задні лапки — заглядає. Перше побачила великі черевики на деревляніх підошвах, а там обшарпана спідниця, а вище полатана сорочка, а ще вище обличчя, худе, худе, лиш шкура та кості, лиш ці червоні, заплакані очі. «Це одна з тих, із міста, — погадала собі мишка. — Вони приходять без нічого-й відходять з нічим. Побачимо».

А жінка говорила, мовби за труною йшла:

— Змилосердіться, господине, дивіть! Ніг собі в цих проклятих колодках не чую. У мене хора дитина, як мені без молока вертати?

«ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА...»

Юрій Дрогобич, про якого детальніше ви дізнаєтесь на уроках історії України.
1972 р. на Раковецькому цвинтарі м. Krakova на могилі Б. Лепкого встановлено барельєф, а одну з вулиць міста названо ім'ям письменника.

МИШКА

Казка для дітей: для малих і великих

Була собі мишка. Така, як і другі: сіренька, маленька, кінчасті вушка, довгий, гладкий хвостик.

У самім кутку хати, де нога від ліжка щільно притикає до стіни, мала свою нору. Мешкання не розкішне, але безпечне.

Ніхто з людей не заглядав туди.

О, люди — це дуже цікаві створіння!

Мишка боялася людей.

Коли на хаті не видно було ані одного чобота, ні одної ноги, висувала головку, зиркала направо й наліво, і скоренько, скоренько, як шнурочок, пересувалася попід стіну у двері.

Шу-устъ! — і вже на подвір'ї.

Там не боялася нікого. Ні пишно вбраного когута¹, що ходив, мов жандар, ні крутогорого вола, що лежав біля стайні, мов гора, і румигав, ні господині, що на ціле село тарахкотіла терлицею², а язиком ще голосніше, ніж терлицею, — нікого!

Бігла на поле.

Там стрічалася зі своїми сестрами з міста.

Ці були дуже біdnі: худі, голодні, миршаві³. Ледве хвостики волокли за собою. Розказували, що тепер у них у городі страх погані часи. Люди не мають що їсти, а про миші, то вже й не згадуй. Їм просто пропадай! Ніде ні крушишки хліба, ні одної крупинки, нічого. Господиня, як крає хліб, то над тарілкою, а краса так тонко, що руку крізь краянку видно. Як пряче зі стола, то кришки на долоню згортає й дитині до рота несе, щоб з голоду не вмерло... кажуть, війна. Люди людей мордують, не мають часу працювати на хліб...

¹ Когут (діал.) — півень.

² Терлиця — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель тощо.

³ Миршавий — такий, який має непривабливу зовнішність, нездоровий, жалюгідний вигляд; слабосильний, хворобливий.

А наша мишка на те до них:

— У моїх господарів не те. Єсть чим поживитися. Коли я й вибігаю в поле, то це не з голоду, а так із привички, щоб подивитися на світ, бо в норі скучно. Усе з тими дітьми, та й з тими дітьми. Такі вам неслухняні, пишать, а на мені шкура терпне, щоб господар не вчув. О, мій господар дуже страшний. Його всі бояться. Колись ту двох кабанів забив. Такі здорові кабани, а він їх порізав. Сало повісив у димарі, коптить. А м'ясо їдять. Добре їдять. Уночі приходять якісь чужі люди, і він їм продає. За гарні гроши. Гроші ховає в ящик під ліжком, недалеко від моєї нори. Іноді, як ціле село спить, перед хату заїжджає візок. Злазить двоє людей і з хати виносять м'ясо, масло, яйця, крупу й сало. Таке чутке сало, що аж в носі вертить...

— Не говори, сестричко! — перебивають городські миші. — Не говори, бо нам млісно стає. Ми вже й забули, як сало виглядає.

Мишці жаль голодних городянок, вона важко зітхає й говорить даліше:

— А коли вже добре навантажить візок, то господар випроваджує його полевою доріжкою під ліс, а сам вертає в хату. Тиче жінці гроші під ніс і каже: «Що, гарно пахнуть? Ха-ха-ха! От бачиш, і війна на щось придається. Перше ми за рік не заробили стільки, що тепер за місяць. Розбагатіємо». І ховає гроші в ящик під ліжко. У цьому ящику стояли колись гранати, а тепер гроші. Ще трохи, і ящик цей тяжко буде замкнути, так їх багато.

— А господиня? — питаютъ цікаві миші.

— Господиня ходить тепер, як паня. Які в неї сорочки, які кружева — пфу! Пахучим милом вимивається.

Городські миші вірити не хочуть:

— Пахучим милом вимивається, а наша вмивається слізьми...

Наговоривши доволі, мишка вертає домів.

Перетиснеться крізь двері, як тінь, майже попід стіну і — шу-устъ! — до нори. Тільки хвостик іноді визирає. Але й хвостика ніхто не бачить, бо де там тепер людям заглядати під ліжко.

Їм не до того.

Раз якось вертає наша мишка й чує — у хаті чужим духом пахне. Знялася на задні лапки — заглядає. Перше побачила великі черевики на деревляних підошвах, а там обшарпана спідниця, а вище полатана сорочка, а ще вище обличчя, худе, худе, лиш шкура та кості, лиш ці червоні, заплакані очі. «Це одна з тих, із міста, — погадала собі мишка. — Вони приходять без нічого й відходять з нічим. Побачимо».

А жінка говорила, мовби за труною йшла:

— Змилосердіться, господине, дивіть! Ніг собі в цих проклятих колодках не чую. У мене хора дитина, як мені без молока вертати?

Най би хоч перед смертю напилося. Совісті нема на тую муку дивитися. Я ж – мати. Я вам цього, спасителько моя, вовіки не забуду. Я вам гропі в суботу принесу, так мені Боже, дай спокійно сконати, що принесу...

А господиня:

— Мої корови тільки молока дають, що кіт наплакав. От, дою, щоб не запустити. Прийдіть, як отеляться. Тепер ми самі не маємо що пити. Спитайте в наших сусідів. Може, продадуть; вони на гропі ласі й рідного батька продали б, а в нас нема що продавати, хоч і хотіли б.

Як мишка тую розмову почула, то так їй соромно зробилося, не за себе, а за господиню, що чимськорше побігла до нори.

«Добре, що діти сплять, а то б ще навчилися брехати, як люди. І як цим людям язик на таку брехню повертається? Погані люди. Одні з голоду гинуть, а другі папір у ящик ховають. Хіба ж папір важніший від життя? Але я їм!»

І в маленькій мишачій голові зродилася велика ідея. Знищити, по-торощити цей папір, що його кривдою людською чути, поганий папір.

Вона припала до деревляного ящика, і гризла, і гризла, і гризла. Зразу ящик, а там і гроші. Працювала цілу ніч. У днину відпочивала, а на ніч даліше до роботи. Так кілька діб, аж не було що гризти.

Одної днини каже господар до своєї жінки:

— Я чоловік праці. У мене ніхто не сміє дармувати. Гроші також. Їх треба пустити в рух. Купимо за них кілька свинок, двоє-троє телят, підгодуємо, продамо й купимо нових, і знов продамо, поки не будемо мати тільки грошей, що в банку. Бог знає, коли буде друга війна.

Кахикаючи й постогнущи, бо був товстий, як годований кабан, поліз під ліжко. Добув ящик, відчинив і... очі йому пішли в стовп, брови підлізли вгору, волосся дубом стало.

— Погризли, погризли, погризли!

— Що? Де? Коли? — питалася жінка.

— О, дивися! О!

І вона теж встромила ніс у ящик:

— А-а-а!

— Це ти тому винна, це ти!

— У всьому я винна, усьому я... — плакала жінка.

А господар кричав:

— Я не раз говорив, що треба нам кота, великого, здорового кота, а ти ложки молока жалувала для його: ти! ти! ти!

І кинувся на неї з кулаками.

Але мишка не чекала, що далі буде; моргнула на дітей — і вони шнурочком вибігли крізь відчинені двері на поле.

Краще там, ніж у такій хаті.

1. У ящику, де господарі ховали гроші, раніше лежало (лежали)
 - A** гранати
 - B** рушниця
 - C** дитячі іграшки
 - D** теслярське приладдя

2. Слова Одні з голоду гинуть, а другі папір у ящик ховають належать
 - A** городським мишам
 - B** сільській мишці
 - C** жінці-жебрачці
 - D** господині

3. Щоб пустити в рух гроші, господар збирався
 - A** покласти їх у банк
 - B**, купити курей і двоє-тroe телят
 - C** купити качок і кілька свинок, підгодувати, продати та знову купити
 - D** купити кілька свинок і двоє-тroe телят, підгодувати, продати та знову купити

4. Чи справедливим є кінець казки? Відповідь обґрунтуйте.
5. Хто викликає більше симпатій у казці: люди чи тварини? Як ви вважаєте, чому автор наділив найбільшою мудрістю саме маленьку сіру істоту?
6. Знайдіть і прочитайте в тексті казки рядки, у яких зображену турботу мишки про добре виховання своїх дітей, на відміну від господарів.
7. Пригадайте, як називають казку, що має яскраво виражену мораль. Яку назву має такого самого жанру казка Е. Андієвської, яку ви читали в 6 класі?
8. Як називають такі вислови: умиватися слізами, ніг не чути, кіт наплакав, рідного батька продати? Поясніть їх лексичне значення, замінивши словом-синонімом. Яку роль ці сполучки слів відіграють у тексті?
9. Чи засуджуєте ви прагнення людини до матеріального збагачення? Якщо ні, то чому ви не схвалюєте поведінки господаря й господині?
10. Чого навчає казка Б. Лепкого «Мишка»?

11. Випишіть із тексту казки порівняльні звороти й поясніть, як вони характеризують явища, риси людей чи тварин, предмети.
12. Пригадайте прислів'я та приказки, які відображають мораль казки Б. Лепкого «Мишка».

1. Підготуватися до виразного читання казки «Мишка» за ролями.
2. Намалювати той фрагмент казки, який вам найбільше сподобався, і взяти участь у конкурсі на кращу ілюстрацію художнього твору.

ЛІНА КОСТЕНКО (народилася 1930 р.)

Сучасна українська поетеса.

Найвідоміші твори: поетичні збірки «Над берегами вічної ріки», «Сад нетанучих скульптур»; роман у віршах «Маруся Чурай»; історичний роман «Берестечко».

Лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1987).

Ліна Василівна Костенко народилася 19 березня 1930 р. в м. Ржищеві (неподалік від м. Києва) у сім'ї вчителів. Коли їй виповнилося шість років, родина переїхала до м. Києва.

Майбутній поетесі було одинадцять років, як розпочалася війна. Десь у чотирнадцять років дівчинка почала писати вірші, а в шістнадцять з'явилися її перші друковані твори.

Творчість Л. Костенко — видатне явище в сучасній українській літературі, проте на своєму творчому шляху їй довелося пережити шістнадцятилітнє мовчання, оскільки тодішня влада забороняла друкувати твори поетеси, яка виражала свою позицію прямо й відкрито: «І не боюсь донощиків в трактири, бо все кажу у вічі королю».

З чистою душою, вона нічого не боялася, адже в ней були крила. Що це за крила, ви дізнаєтесь, коли прочитаєте вірші «Чайка на крижині» та «Крила». Поезія «Дощ полив...» намалює у вашій уяві дивовижну картину викупаної зливою природи, а вірш «Кольорові миші» розповість про красу незвичайного й сірісті буденного.

Нині Л. Костенко — почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» і, звичайно ж, Митець, який «малює птиць срібним олівцем на лляному полотні»: «Я дерево, я сніг, я все, що я люблю. І, може, це і є моя найвища сутність».

ДОЩ ПОЛИВ...

Дощ полив, і день такий полив'яний.
Все блищить, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний
бліскавки визбирує в траві.

Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви і порожній шлях...
Ген корів розсипана квасолька
доганяє хмари у полях.

КОЛЬОРОВІ МИШІ

Давно,
іще в шістсот якомусь році,
ну, цебто більш як три віки тому,
коли носили шпаги ще при боці
і розважали стратами юрму,
коли відьом палили при народі,
коли наук не знали ще ладом, —

кажу, давно, кажу, у Вишгороді
підсудна Анна стала перед судом.

Було тій Анні, може, десять років.
Її привів розлючений сусід.
Багряне листя, кілька тих листочків,
останнє листя із кленових віт
було на стіл покладене, як доказ,
і шаруділо тихо на сукні.
Осіннє сонце, яблуко-неді́квас,
стояло в голих кленах у вікні.

І той сусід сказав тоді у типі:
— Панове судді! Я її привів.
Вона робила... кольорові миши
з оцих ось жовтих і сухих листків.
Ото складе листочек до листочка,
два рази хукне — так і побіжать.
У мене діти, в мене син і дочки,
у них цяцьки так жужмом і лежать.
Вони були нормальні і здорові,
а ця чаклунка збила їх з пуття.
Вночі їм сняться миші кольорові.
Од тих мишей немає нам життя!

Тоді суддя в судейській чорній мантії
сказав:
— Життя — це справа без гарантії.
Чаклунок ми караєм по закону.
Перехрестітесь, пане, на ікону.
Скажіть суду: вона із димаря
вночі літала чи згасила зірку?

Чи вам ті миші згризли сухаря,
а чи прогризли у підлозі нірку?

Сусід сказав, що миші ті якраз
такої шкоди не чинили зроду,
що в господарстві наче все гаразд,
а йдеться швидше про моральну шкоду.
Суддя спитав: — Вони на вас гарчать?
— Та, — каже, — ні. Але вони яскраві. —
Два рази хукнув писар на печать.
Сиділа тихо дівчинка на лаві.

Був сірий день. І сірий був сусід.
І сірий стіл. І сірі були двері.
І раптом нявкнув кольоровий кіт.
Залив чорнилом вирок на папері.

1. Вірш «Дощ полив...» належить до лірики
 - A** особистої
 - B** пейзажної
 - C** філософської
 - D** громадянської

2. Репліка Життя — це справа без гарантії («Кольорові миші») належить
 - A** судді
 - B** сусідові
 - C** дівчинці Анні
 - D** кольоровим мишам

3. Сусід («Кольорові миші») звинувачував Анну за те, що вона
 - A** уночі літала з димаря
 - B** згасила зірку на небі
 - C** завдала моральної шкоди
 - D** завдала шкоди господарству

4. Які відчуття у вас викликав вірш «Дощ полив...»? Чи переживали ви подібне раніше? Коли саме?
5. Чому лірична героїня вірша «Дощ полив...» порівняла сад із парасолькою, а корівок — із квасолькою? Невже тільки через риму?
6. Як ви вважаєте, умовна чи реальна ситуація зображена у вірші «Кольорові миші»? Аргументуйте свою відповідь.
7. Що означає тут образ кольорових мишей? Чому вони саме кольорові, а не звичайні сірі? Який художній прийом допомагає поетесі розкрити цей образ?

8. Якою постає у вашій уяві дівчинка Анна? Чи схожа вона на інших дітей? У чому її особливість?
9. Як ви вважаєте, сусід заздрив Анні через її талант чи його справді дратували яскравий колір, краса, якої він не розуміє? Обґрунтуйте свою думку.
10. Поясніть, як ви зрозуміли останні рядки вірша «Кольорові миші»:

*I раптом нявкнув кольоровий кіт.
Залив чорнилом вирок на папері.*

11. Висловте свої міркування з приводу, чи потрібні світові неповторні, не схожі на інших особистості. Чи краще хай переважають на землі пересічні мешканці, тоді життя буде простішим?
12. Складіть і запишіть невеликий опис (3–4 речення) побаченого за вікном пейзажу, що переданий такими поетичними рядками у вірші «Кольорові миші»: «Осіннє сонце, яблуко-неді́квас, стояло в голих кленах у вікні». Як ви розумієте виділене слово в цьому реченні?

1. Підготуватися до виразного читання вірша Л. Костенко «Кольорові миші» за ролями.
2. Намалювати ілюстрацію до вірша Л. Костенко «Кольорові миші» (за бажанням).

ЧАЙКА НА КРИЖИНІ

В цьому році зима
Не вдягала білої свити.
Часом вже й приміряла,
Ta хтось її зразу крав.

Пошукала, поплакала...
Що ж робити? —
Бідувала в старій
Із тодішніх зів'ялих трав.

Як коли лютувала,
Стелила рядно¹ ожеледиць².
Сперечалася з морем,
Несла сум'яття вітрів.

Все збиралась на силі,
Та не встигла огледіться,
Як проснулись дерева
І на Одрі³ лід потемнів.

Крига буйно ломилась
У відкриті двері протоки.
Лід кришився, б'ючись
об каміння берегове...

І нарешті по Одрі —
темній, широкій —
на останній крижині
самотня чайка пливе.

¹ Рядно — вид покривала.

² Ожеледиця — тонкий шар льоду на поверхні землі.

³ Одер — ріка в Західній Європі.

«ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА...»

— Ти куди ж розігналась?
Чи бува не до самого моря?
Чайки держаться гурту,
А ти відпливеш одна.

А крижина тонка.
А крижина майже прозора...
Ну, а що, як її
Підміє вода весняна?

Ну, а що, коли їй
та удержануть тебе несила?
Затріщить і відломиться...
Піде вода кругами...

— Дивна людино!
Я ж маю крила.
Нащо крилатим ґрунт
під ногами?

1. У вірші «Чайка на крижині» одягнуто в стару свитину «із тодішніх зів'ялих трав»
A осінь
B зиму
C весну
D літо
2. Прихід весни («Чайка на крижині») передано словами
A стелила рядно ожеледиць
B сперечалася з морем
C несла сум'яття вітров
D на Одрі лід потемнів
3. У першому реченні вірша використано
A інверсію
B гіперболу
C порівняння
D персоніфікацію
4. Як ви розумієте фразеологізм *мати ґрунт під ногами*? Чи в такому значенні цей вислів ужито у вірші?
5. Який художній засіб використано у вірші для зображення характеру зими? Наведіть приклади.
6. У яких кольорах ви побачили цей вірш? Чи змінюються вони під час розгортання подій?
7. Вірш «Чайка на крижині» належить до пейзажної чи до філософської лірики? Чому?
8. Подумайте, чому в людини, яка у вірші спілкується з чайкою, немає імені. Хто це: *він* чи *вона*, *дитина*, *людина молода* чи *старшого віку*? Чому, на вашу думку, автор уникає такої конкретизації?
9. Що означають крила для чайки, а що для людини?
10. Визначте головну думку вірша «Чайка на крижині».

11. Знайдіть присудки в першій строфі вірша й прочитайте цей уривок, інтонаційно їх виділяючи. Якого ефекту досягає автор накопиченням дієслів-присудків?
 12. Поділіть вірш «Чайка на крижині» на три частини за змістом. Доберіть до кожної з них заголовок. Запишіть заголовки в робочий зошит.
1. Написати своє продовження вірша Л. Костенко «Чайка на крижині» (5–7 речень).
2. Підготувати коротке повідомлення про те, що символізує чайка в усній народній творчості (за бажанням).

КРИЛА

А ѿ правда,
крилатим ґрунту не треба.
Землі немає,
То буде небо.

Немає поля,
То буде воля.
Немає пари,
То будуть хмари.

В цьому, напевно,
правда пташина...
А як же людина?
А що ж людина?

Живе на землі.
Сама не літає.
А крила має.
А крила має!

Вони, ті крила,
не з пуху-пір'я,
а з правди,
чесноти і довір'я.

У кого — з вірності
у коханні.
У кого — з вічного
поривання.

B. Ковал'чук. Дитячі сни. 2011 р.

У кого — з щирості
до роботи.

У кого — з щедрості
на турботи.

У кого — з пісні,
або з надії,
або з поезії,
або з мрії.

Людина нібіто не літає...
А крила має,
А крила має!

Do rech...

В українській мові є чимало фразеологізмів зі словом *крила*:

- *ростуть (виростають) крила* — хто-небудь відчуває приплив сили, енергії, натхнення;
- *як на крилах* — у доброму настрої, на піднесенні; дуже швидко;
- *під своє крило* — для захисту, опікування;
- *давати крила* — викликати в кого-небудь піднесення, натхнення, почуття впевненості в собі, у своїх силах, здібностях;
- *обламувати крила* — позбавити кого-небудь високих праґнень, поривів, мрій;
- *опустити крила* — утратити впевненість у собі, примиритися з чимось, зневіритись у своїх силах;
- *обпалювати собі крила* — зазнавати невдачі в чому-небудь; не досягати чогось бажаного;
- *складати крильця* — відмовлятися від будь-яких дій, від боротьби; скорятися;
- *підрізати крила* — позбавити кого-небудь можливості здійснювати щось; підірвати міць, знесилити когось або обмежити поле діяльності.

Зauważте

Крила — це символ духовності, багатства думки, емоційного піднесення, могутності, незалежності й упевненості. У греків крила символізували любов і перемогу. Давньогрецький філософ Платонуважав крила символом розуму. Їх зображують на взутті (як у Меркурія¹), що означає здатність до величезного духовного піднесення («Словник символів»).

¹ *Меркурій* — у римській міфології — вісник богів, охоронець подорожніх і купців, бог торгівлі й прибутків.

1. Однакові початки поетичних рядків у вірші «Крила» називаються
- гіперболою
 - алегорією
 - символом
 - анафорою

2. У вірші «Крила» **НЕМАЄ** образу

- моря
- поля
- неба
- хмар

3. У вірші «Крила» повторюється рядок

- крилатим ґрунту не треба
- Людина нібіто не літає
- А як же людина?
- А крила має

4. Що таке алегорія й алегоричний образ?

5. Як ви розумієте алегоричний образ крил?
6. У чому полягає пташина правда у вірші Л. Костенко «Крила»? Знайдіть і прочитайте уривок на початку повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...», у якому йдеться про лебедині крила. Що в крилах із поетичного й прозового твору спільне?
7. Пригадайте, з чого Дедал виготовив крила для Ікара (*грецька міфологія*). Які крила повинна мати людина?
8. Прочитайте уривок, у якому йдеться про те, з чого зроблено крила людини. Виберіть із-поміж названих свої. Поясніть свій вибір.
9. Як за змістом пов'язані вірші «Чайка на крижині» й «Крила»?
10. Про які крила йшлося в розповіді про Л. Костенко?

11. Послухайте продовження вірша «Чайка на крижині», написані вашими однокласниками, і прочитайте своє. З'ясуйте провідну думку кожного з них. Вони переважно про матеріальне чи про духовне?

12. Напишіть невеликий твір-роздум на тему «Нащо крилатим ґрунт під ногами?» (5–7 речень).

 Вивчити напам'ять один із віршів Л. Костенко.

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

(1935–1963)

Український письменник.

Найвідоміші твори: збірка поезій «Лебеді материнства»; казки «Цар Плаксій та Лоскотон», «Подорож в країну Навпаки»; збірка оповідань і новел «Вино з троянд».

Лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1995, посмертно).

Василь Андрійович Симоненко народився 8 січня 1935 р. в с. Біївцях на Полтавщині. Батько залишив сім'ю, тому майбутній письменник зростав у неповній родині.

Зверніть увагу на рік народження В. Симоненка. Цей рік свідчить про те, що дитинство його припало на часи Другої світової війни й післявоєнні роки. Незважаючи на це, хлопець закінчив школу із золотою медаллю, потім вступив на факультет журналістики Київського університету, після закінчення якого працював у газетах, а також займався літературною творчістю. У його доробку є казки, вірші, оповідання та новели.

Хоч і прожив митець усього двадцять вісім років, проте залишив для нас пристрасні рядки про призначення людини:

Я хочу бути несамовитим,
Я хочу в полум'ї згоріть,
Щоб не жаліти за прожитим,
Димком на світі не чадіть.

Відомий письменник О. Гончар назвав В. Симоненка «лицарем на білому коні» в українській літературі. У давнину лицарем іменували середньовічного феодала, який належав до військово-дворянського стану, а нині цим словом характеризують самовідданого й благородного захисника кого-або чого-небудь, виховану й підкреслено чесну людину. Промовистою є і така цитата цього письменника: «Серед літераторів трапляються такі, чия творчість стає мовби частиною нашого буття, часткою повітря, яким ми дихаємо, і помислів, що ними живемо... Симоненко такого типу поет. За такими читач вимірює свої емоції, свої заповітні думи».

Пропонуємо вам прочитати декілька поезій В. Симоненка й виміряти свої емоції й заповітні думи.

ЛЕБЕДІ МАТЕРИНСТВА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві¹.

Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пущу тебе колиску синову гойдати.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.

Темряву тривожили криками піvnі,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки черноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі.

¹ Сургучевий — червоний.

Стануть над тобою, листям затріпочутъ,
Тугою прощення душу залоскочутъ.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

1. Вірш «Лебеді материнства» написаний у формі
 - A** казки
 - B** легенди
 - C** переказу
 - D** колискової

2. У вірші «Лебеді материнства» утверджується думка, що **НЕ** можна вибирати
 - A** друга і дружину
 - B** матір і по духу брата
 - C** Батьківщину й матір
 - D** дружину й Батьківщину

3. Установіть відповідність.

Означення	Художній образ
1 чуже	A поле
2 золоте	B пір'я
3 рожеве	C сузір'я
4 хмільне	D марево
	Д смеркання

4. Як ви розумієте характеристику В. Симоненка — «лицар на білому коні» в українській літературі?
5. Визначте й прокоментуйте засоби художньої виразності у вірші «Лебеді материнства».
6. Чи можна сказати, що вірш «Лебеді материнства» романтичний? Чому саме?
7. Що символізують лебеді?
8. Визначте мотиви вірша «Лебеді материнства».
9. Як ви розумієте слова *Прийдуть з України верби і тополі?*
10. На могилі поета в м. Черкасах викарбувано останні два рядки вірша «Лебеді материнства». Як ви вважаєте, чому саме ці слова?

11. Поміркувавши над поєднанням слів *лебеді* й *материнство*, прокоментуйте назву вірша.

- 12.** На уроках зарубіжної літератури ви прочитали чимало віршів, переведених українською мовою. Чи відрізняється від них поезія В. Симоненка «Лебеді материнства» національним колоритом? Висловте свої думки з цього приводу.

- 1.** Знайти у вірші В. Симоненка «Лебеді материнства» слова-символи, виписати їх у робочий зошит, розкривши значення.
- 2.** Намалювати той фрагмент вірша В. Симоненка «Лебеді материнства», який вам видався найтеплішим і найромантичнішим, і взяти участь у конкурсі на кращу ілюстрацію (за бажанням).

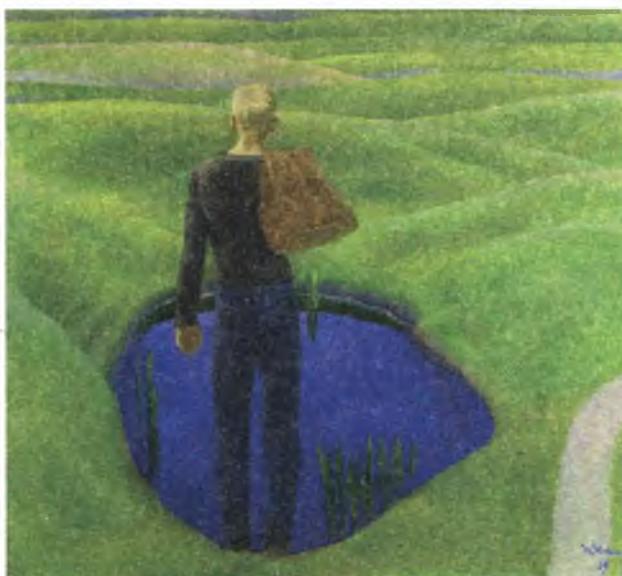
ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА?

Ти знаєш, що ти – людина?
 Ти знаєш про це чи ні?
 Усмішка твоя – єдина,
 Мука твоя – єдина,
 Очі твої – одні.

Більше тебе не буде.
 Завтра на цій землі
 Інші ходитимуть люди,
 Інші кохатимуть люди –
 Добрі, ласкаві й злі.

Сьогодні усе для тебе –
 Озера, гаї, степи.
 І жити спішити треба,
 Кохати спішити треба –
 Гляди ж не проспі!

Бо ти на землі – людина,
 І хочеш того чи ні –
 Усмішка твоя – єдина,
 Мука твоя – єдина,
 Очі твої – одні.

T. Яблонська. Юність. 1969 р.

ГЕЙ, НОВІ КОЛУМБИ Й МАГЕЛЛАНИ

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океані,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?
Як нам помістити у корито
Наши сподівання молоді?

Кораблі! Шикуйтесь до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Геть із мулу якорі іржаві –
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.

Жоден вітер сонця не оступить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.

Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите, –
Друзі! Ви підкажете мені...

Дж. Бреретон. У морі. 2003 р.

1. Провідний мотив вірша «Ти знаєш, що ти — людина?» —
 - A** потреба в удосконаленні себе як людини
 - B** цінність і неповторність кожної людини
 - C** постійні пошуки й жага нових відкриттів
 - D** матір і Батьківщину не вибирають

2. У рядку *Бухту спокою облизує прибій* використано
 - A** епітет
 - B** асонанс
 - C** гіперболу
 - D** персоніфікацію

3. Установіть відповідність.

Означення	Художній образ
1 тужаві	A сподівання
2 іржаві	B острови
3 молоді	C якорі
4 духовні	D вітри
	E кораблі

-
4. Якими словами у вірші «Ти знаєш, що ти — людина?» стверджується унікальність людини? У чому вона виявляється?
 5. У яких рядках ліричний герой закликає цінувати життя?
 6. Коли читаєш поезію «Ти знаєш, що ти — людина?», складається враження безпосереднього спілкування з ліричним героєм. Визначте, за допомогою яких мовних засобів В. Симоненко досягає такої спрямованості вірша на читача.
 7. Визначте ідею вірша «Ти знаєш, що ти — людина?».
 8. Оптимізм, піднесення, романтичність... Які ще ознаки властиві віршу В. Симоненка «Гей, нові Колумби й Магеллани»?
 9. У яких рядках засвідчено громадянську позицію ліричного героя?
 10. Розкривши значення алгоритичних образів океану, островів, іржавих якорів і каравели, визначте ідею вірша «Гей, нові Колумби й Магеллани».

 11. Визначте й випишіть у робочий зошит засоби художньої виразності вірша «Гей, нові Колумби й Магеллани».
 12. Зважаючи на слова: «Більше тебе не буде. Завтра на цій землі інші ходитимуть люди...» («Ти знаєш, що ти — людина?»), візьміть участь у дискусії «У чому полягає сенс життя людини на землі?».

Вивчити напам'ять один із віршів В. Симоненка.